

EVE PARTS

ARENGUÖKONOOMIKA

Arengu mõiste

Arenguindikaatorid

Majandusarengu teooriad

Vaesus ja tulujaotus

Riigi sisesäästud ja majandusareng

Väliskapital ja majandusareng

EVE PARTS
ARENGUÖKONOOMIKA

TARTU ÜLIKOOL MAJANDUSTEADUSKOND
Rahvamajanduse instituut

EVE PARTS

ARENGUÖKONOOMIKA

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

**Retsenseerinud dots. Helje Kaldaru (Tartu Ülikool) ja
mag. Priit Kilemit ning prof. Matti Raudjärv
(Tallinna Tehnikaülikool)**

Keeletoimetaja Leonhard Uuspõld

© Eve Parts, 2000

ISBN 9985-56-473-1

**Tartu Ülikooli Kirjastus
Tiigi 78, Tartu 50410
Tellimus nr. 43**

SISUKORD

SISSEJUHATUS	11
I OSA. MAJANDUSARENG JA KOLMAS MAAILM.....	15
1. Põhimõisted ja -kontseptsioonid.....	15
1.1 Arengu mõiste ja eesmärgid.....	15
1.2. Arenguprotsessi olemus	18
1.3. Alternatiivsed arengukontseptsioonid.....	22
1.3.1. Moderniseerimine ja selle kriitika	22
1.3.2. Ökoloogiliselt säästlik areng	24
2. Majandusarengu mõõtmine	28
2.1. Arenguindikaatorite valik ja üldised tunnused.....	28
2.2. Majanduslikud indikaatorid	29
2.3. Tulude jaotuse mõõtmine.....	33
2.4. Sotsiaalsed indikaatorid	38
2.5. Poliitilised indikaatorid	42
3. Arengumaad maailmamajanduses	46
3.1. Arengumaade määratlemine.....	46
3.1.1 Arengumaade ühisjooned	48
3.1.2. Arengumaade erinevused	50
3.2. Arengumaade klassifitseerimine	54
3.3. Arengumaade mahajäämuse teoreetilised seletused	57
3.3.1 Ebapiisav varustatus tootmisteguritega	57
3.3.2. Arengu astmelisus	60
3.3.3. Dualistlik majandusstruktuur.....	61
3.3.4. Rahvusvaheline kaubandus	62
3.4. Arengumaad kaasaja maailmamajanduses.....	63
3.4.1. Regionaalsed arenguperspektiivid 1990-ndail aastail.....	63

3.4.2. Arengumaade majandusliku tähtsuse kasv	65
3.4.3. Tööstusriikide sõltuvus energiaressurssidest ja maavaradest	72
3.4.4. Arengumaade poliitiline mõjuvõim.....	74
4. Majandusarengu teooriad	78
4.1. Ajalooline ülevaade.....	78
4.2. Lineaarsete astmete teooriad	81
4.2.1. Rostow' kasvustaadiumite teooria.....	81
4.2.2. Harrod-domari kasvumudel	82
4.3. Struktuurimuutuste mudelid.....	85
4.3.1. Lewisi kahesektoriline jääktöö mudel	85
4.3.2. Chenery arengumustrite teooria.....	89
4.4. Rahvusvahelise sõltuvuse mudelid	92
4.4.1. Neokoloniaalse sõltuvuse teooria	92
4.4.2. Ebaõige paradigma teooria	93
4.5. Neoklassikalised mudelid.....	94
4.5.1. Uusklassikaline lähenemine majandusarengule	94
4.5.2. Traditsiooniline neoklassikaline kasvuteooria.....	97
4.6. Endogeense kasvu mudelid	98
4.6.1. Uue kasvuteooria tekkepõhjused	98
4.6.2. Endogeense kasvu olemus.....	99
 II OSA. MAJANDUSARENGU SISERIIKLIKUD ASPEKTID	 102
5. Majanduskasv, vaesus ja tulude jaotus.....	102
5.1. Majanduskasvu praktika ja probleemid	102
5.2. Majanduskasv ja tulude jaotus	105
5.3. Vaesus. Probleemi olemus ja lahendused	108
5.4. Tulude ümberjaotamine	113
5.5. Põhivajaduste rahuldamine	116
6. Rahvastikuprobleemid	123
6.1. Rahvastiku kasv Ajalooline ülevaade	123
6.2. Rahvastiku mõju majandusarengule	125
6.2.1. Rahvastiku suuruse mõju majandusarengule.....	125

6.2.2. Rahvastiku kasvutempo mõju majandusarengule..	127
6.2.3. Rahvastiku vanuselise struktuuri mõju majandusarengule	131
6.3. Majandusareng rahvaarvu mõjutajana	132
6.4. Rahvastikuteooriad.....	135
6.4.1. Malthuse rahvastikuteooria.....	135
6.4.2. Mikroökoonoomiline fertiilsusteooria	139
7. Põllumajandussektori areng	142
7.1. Põllumajanduse roll arengus	142
7.2. Toiduainete hinnad ja vaesus	146
7.3. Tööviljakus ja farmi suurus.....	148
7.4. Varajane roheline revolutsioon	150
7.5. Põllumajanduse eelisarendamise täiustatud strateegia	154
8. Tööstuse areng ja urbaniseerumine	158
8.1. Industrialiseerimine ja majandusareng.....	158
8.2. Tööstus arengumaades	159
8.3. Industrialiseerimisele rajatud arengustrateegia	161
8.3.1. Importi asendav industrialiseerimine.....	161
8.3.2. Iseenele toetuv industrialiseerimine	167
8.3.3. Ekspordile orienteeritud industrialiseerimine.....	168
8.4. Urbaniseerumine	169
8.4.1. Ajaloolised trendid ja tulevikuproгноos.....	169
8.4.2. Mitteformaalne sektor linnades	171
8.4.3. Migratsioon maalt linna ja majandusareng.....	173
9. Kodumaise kapitali mobiliseerimine	175
9.1. Kapitali roll arengus	175
9.2. Riigi sisesäästud. Empiiriline ülevaade.....	178
9.3. Erasääste mõjutavad tegurid	180
9.3.1. Majapidamiste sissetulekute kasv.....	181
9.3.2. Finantsturgude areng ja intressimäärad	183
9.3.3. Riigi üldine arengutase	185
9.3.4. Inflatsioon.....	187
9.3.5. Demograafia	191
9.4. Säästud ja majanduskasv	191

9.4.1. Säätud ja investeeringud	192
9.4.2. Investeeringud ja majanduskasv	194
III OSA. MAJANDUSARENGU RAHVUSVAHELISED ASPEKTID	198
10. Areng avatud majanduse tingimustes	198
10.1. Arengumaade väliskapitalivajadus.....	198
10.2. Avatud majanduse arengustrategia.....	204
10.2.1. Strategia põhijooned	204
10.2.2. Valitsuse sekkumine ja sisemised häired majanduses	206
10.2.3. Strategia rakendamine praktikas.....	208
10.3. Kapitali rahvusvaheline mobiilsus	210
11. Rahvusvaheline kaubandus	214
11.1. Kaubandustulude allikad.....	214
11.2. Arengumaade kaubandustingimused	215
11.3. Kaubandustulude suunamine arengueesmärkide saavutamiseks	220
11.4. Kaubanduse ja majandusarengu seosed	222
11.4.1. Kaubandus ja majanduskasv.....	222
11.4.2. Kaubandus ja tulujaotus	225
11.4.3. Majanduskasv ja suhtelise eelise muutumine.....	225
11.5. Arengumaade kaubanduspoliitika	227
12. Välisabi ja -laenud	234
12.1. Välisabi olemus ja liigid.....	234
12.1.1. Kontseptuaalsed ja mõõtmisprobleemid.....	235
12.1.2. Bilateraalne ja multilateraalne välisabi.....	237
12.2. Välisabi osutamise motiivid ja kriteeriumid	239
12.3. Välisabi väärtus sihtriigi jaoks	243
12.3.1. Välisabi väärtust mõjutavad tegurid	243
12.3.2. Abikomponendi väärtuse mõõtmine.....	246
13. Arengumaade võlakriis	249
13.1. Võlakriisi tekkepõhjused.....	250
13.2. Võlgade teenindamine.....	253

13.3. Võlakriisi lahendused.....	256
LÜHENDITE SELETUSED	260
I. Mõisted	271
II. Rahvusvahelised organisatsioonid.....	272
KIRJANDUS	262

.
:
:
:
:
)

SISSEJUHATUS

Majandusareng on aktuaalne probleem kõigis maailma riikides – nii vaesuse ja ülerahvastatuse käes vaevlevates arengumaades, sotsialismi köidikuist pääsenud transformatsioonimaades kui ka arenenud tööstusriikides.

Arenguökonomika kui iseseisev teadusharu tekkis peale Teist maailmasõda, mil endiste koloniaalriikide vabanemine tõi kaasa arutelu nende edasiste arenguvõimaluste kohta. Oma olemuselt on arenguökonomika interdistsiplinaarne teadusvaldkond, mis hõlmab lisaks majandusele ka geograafiat, sotsioloogiat, ajalugu ja poliitikat.

Käesolevas õpikus on peatähelepanu pööratud riigi arengu majanduslikele aspektidele. Õppevahend on mõeldud eelkõige välismajanduse eriala tudengitele, kuid annab mitmekülgsed teadmisi ka kõigile teistele majandusarengu probleemidest huvitatuile.

Õpiku eesmärkideks on:

- 1) analüüsida arengumaade positsiooni ja probleeme maailma-majanduses ning hinnata nende riikide ees seisvate arengutõkete eemaldamise võimalusi;
- 2) eelnenu põhjal luua baas transformatsioonimaade võimalike arengustsenaariumide ja -perspektiivide väljaselgitamiseks ning kriitiliseks hindamiseks.

Majandusarengu temaatikas on olulisel kohal küsimus, kas ja millistel tingimustel saab üks riik teis(t)e arengukogemust kopeerida? Piiranguks on siin eelkõige globaalse taustsüsteemi erinevus ja pidev muutumine ajas. Käesolev õpik puudutab arenenud tööstusriikide kogemuse kasutamist arengumaade poolt, kuid analoogiliselt saab taiplik lugeja edasi mõtiskleda selle üle,

mida (nii positiivset kui negatiivset) võiksid Kesk- ja Ida-Euroopa postsotsialistlikud riigid, sealhulgas ka Eesti, õppida (a) arengumaade ja (b) tööstusriikide kogemusest.

Õpiku esimeses osas selgitatakse käsitletava ainevaldkonna põhimõisteid, tutvustatakse olulisemaid arengukontseptsioone ja -teooriaid ning antakse ülevaade arengu mõõtmise meetoditest ja arengumaade rollist kaasaja maailmamajanduses.

Õpiku teine osa hõlmab majandusarengu siseriiklike aspekte. Käsitletakse majanduskasvu ja tulujaotuse probleeme, majanduskasvu seost rahvastikuprotsessidega ning põllumajandus- ja tööstussektori rolli muutumist arengu käigus. Kuna loetletud valdkondade probleemide lahendamine eeldab suuremal või vähemal määral rahaliste vahendite olemasolu, siis käsitleb teise osa viimane peatükk teoreetilisi ja praktilisi võimalusi siseriiklike ressursside mobiliseerimiseks arengumaades.

Tänapäeval on enamik maailma riike avatud majandusega ning nende areng sõltub oluliselt mujal maailmas toimuvast. Arengumaade jaoks tähendab majanduse avatus eelkõige võimalust täiendada ebapiisavaid sisesääste väliskapitaliga. Õppevahendi kolmandas osas käsitletakse väliskapitali erinevaid allikaid: rahvusvahelist kaubandust, ametlikku arenguabi ja välislaene ning viimasega seonduvat arengumaade võlakriisi.

Õpikus esitatud lähenemised ja hinnangud peegeldavad peamiselt maailma juhtivate arenguteadlaste seisukohti, kuna autoril endal pole olnud seni kahjuks võimalust mõnda arengumaad külastada ja isiklikku (põhjendatud) suhtumist kujundada. Joonised ja tabelid on eelkõige illustratiivse iseloomuga ning nende koostamisel on lähtutud vajadusest rõhutada suuri riikidevahelisi erinevusi eri arenguvaldkondades.

Sissejuhatuse lõpetuseks soovib autor tänada retsensente Matti Raudjärve, Helje Kaldaru ja Priit Kilemit'i, kes juhtisid tähelepanu käsikirjas esinenud vigadele ja ebatäpsustele. Samuti väärrib tänu Ain Sakk jooniste vormistamisel nähtud vaeva eest.

Kõik edasised märkused ning täiendustepanekud õpiku sisu ja struktuuri osas on oodatud aadressil:

Tartu Ülikool
Majandusteaduskond
Välismajanduse õppetool
Lossi 3 – 314, Tartu 50003
E-post: eve@ec.ut.ee.

Autor

I OSA. MAJANDUSARENG JA KOLMAS MAAILM

1. PÕHIMÕISTED JA -KONTSEPTSIOONID

1.1. Arengu mõiste ja eesmärgid

Maaailma vaeseimate riikidega seonduvaid mõisteid, nagu areng, arengumaa, vaesus, ebavõrdsus jt., kasutatakse sageli emotsionaalses tähenduses, nende sisu täpsemalt määratlemata. Ühese definitsioonide väljatöötamist takistab oluliselt (eri riikide) arengueesmärkide mitmekesisus.

Arengu defineerimisel joonistub välja kaks põhimõtteliselt erinevat lähenemist:

- 1) staatiline lähenemine, mis vaatleb arengut kui seisundit või eesmärki, mille poole püüeldakse;
- 2) dünaamiline lähenemine, mis vaatleb arengut kui protsessi koos selles sisalduvate põhjuslike seostega.

Seega võib arengut kirjeldada nii antud hetke majandusnäitajate kaudu kui ka majanduse (ühiskonna) pikemaajaliste sügavate muudatuste jadana.

Tehakse vahet majanduskasvul, majandusarengul ning ühiskonna üldisel arengul. **Majanduskasv** tähistab kitsalt reaaltulude kasvu ühe elaniku kohta. **Majandusareng** on defineeritav kui pikaajaline protsess, mille käigus toimub reaaltulude kasv ühe elaniku kohta, samal ajal kui absoluutse vaesuse piirist allpool elavate inimeste arv ei kasva ning tulude jaotumine ei muutu ebavõrdsemaks (Meier 1989: 6).

Areng üldisemalt hõlmab lisaks majanduslikule arengule ka kvalitatiivseid ning struktuurseid muutusi ühiskonnas, näiteks:

- väärtushinnangute ja hoiakute muutumine;
- mittemateriaalsete vajaduste (turvatunne, õnn) rahuldatus;
- tehnoloogia areng;
- ühiskondlike (riiklike) institutsioonide areng;
- demograafiline areng; jt.

Sageli tehtav viga majandusarengu tõlgendamisel on tema samastamine **industrialiseerimisega**. Neid mõisteid ei tohi siiski võrdsustada, kuna tööstuse osakaalu kasv kogutoodangus ei pruugi tagada erinevate arengueesmärkide saavutamist. Väidetakse isegi, et maaelanikkonna kõrge osakaal arengumaade kogurahvastikus on pigem vaesuse tagajärg kui põhjus. Lisaks sõltub tööstuse areng otseselt põllumajanduse arengust (vt. ptk. 8). Kirjeldatud viga tuleneb sellest, et industriaalühiskonda vaadeldakse kui prioriteetset eluviisi. Kas tööstusriigid ka ise oma “eelistatavat seisundit” naudivad, on juba mittemajanduslik küsimus.

Majandusarengut samastatakse ekslikult ka **majandusliku sõltumatusega**. Selle põhjuseks on tõsiasi, et koloniaalmineviku ja sellele järgnenud taasiseseisvumise tulemusena on paljud vaesed riigid sattunud sõltuvusse eksportturgudest ja väliskapitalist. Seda sõltuvust interpreteeritakse “välisdomineerimisena” või “ekspluateerimisena”, mida saab vältida impordi asendamise poliitikaga ning väliskapitali sissevoolu tõkestamisega.

Tänapäeval on piirid majandusliku ja üldise arengu vahel hakanud ähmastuma. Mõistetakse nende protsesside tihedat seotust: ühiskonna sotsiaalkultuuriline ja poliitiline areng mõjutavad majandusarengut ning on ise viimase poolt määratletud. Majanduslike ja mittemajanduslike jõudude koostoime selgitamiseks arenguprotsessis on vajalikud juba interdistsiplinaarsed uurinud.

Rahvusvahelisel tasandil on jõutud konsensusele, et arengu olemus ja eesmärgid seisnevad inimeste osalemises neid puu-

datavate otsuste tegemisel ning inimõiguste tagamises. ÜRO poolt välja töötatud **inimarengu kontseptsiooni** kohaselt on arengu eesmärgiks eelkõige inimeste valikuvõimaluste suurendamine. Areng peab asetama esikohale inimesed, laiendama nende osavõttu oma elu puudutavate otsuste tegemisel ja jaotama õiglaselt majanduskasvu hüved, ohustamata seejuures tulevaste põlvkondade võimalusi. Selle lähenemise kohaselt ei tule vaeseid vaadata mitte arengu objektidena, vaid subjektidena: kui ühiskond loob keskkonna, mis võimaldab indiviididel arendada oma loovaid võimeid, kaasneb sellega ka märgatav vaesuse vähenemine.

Inimõigustest lähtudes tähendab areng tsiviil-, poliitiliste, sotsiaalsete ja inimõiguste saavutamist. See seisukoht välistab selgelt üksikisikute vabaduse piiramise üldise arengu nimel ning lükkab ümber teooria, et demokraatia ja inimõigused on nn. lukuskaup, mida saavad endale lubada vaid jõukad riigid. Arvatakse, et kirjeldatud pöördepunkt arengukäsitluses on võimalikuks saanud eelkõige tänu sotsialistliku süsteemi kokkuvarisemisele, mis aitas reaalsemalt näha arengut takistavaid tegureid. Tänapäeval ei saa ükski režiim või kohalik eliit oma juhitava riigi alaarengu ainsa põhjusena süüdistada väliseid tegureid, nagu ebaõiglane rahvusvaheline majanduskord vms. Üha rohkem rõhutatakse siseriiklike tegurite olulisust, mis viib ka alaarengu põhjuste diferentseerumisele riikide lõikes.

Lisaks inimvabadustele seostatakse arenguga **majandustegevuse vabadust**. Üldlevinud on seisukoht, et mida rohkem riik turuprotsessidesse sekkub, seda enam pidurdub majanduskasv ning langeb elatustase. Paraku ei ole enamikus maailma maades vabaturumajandust. Heritage Foundation on koostanud nn. Majanduslike vabaduste indeksi, mis arvestab kümmet erinevat majandusvaldkonda. Uurimistulemused näitavad, et maailma jõukamad riigid on majanduslikus mõttes kõige vabamad, kõige vaesemates maades võib aga täheldada küllalt suuri piiranguid. Ühelt poolt näib see kummutavat väärarvamuse, nagu oleks majanduskasv ja heaolu saavutatav lihtsalt massilise rikkuste ülekandmisega arenenud tööstusriikidest vähemarenenud maa-

desse. Teisalt võib väita, et mida napimad on riigi käsutuses olevad vahendid, seda rohkem tuleb sekkuda nende jaotusse. Põhjuse ja tagajärje määratlemine on siin üsna keerukas.

Kokkuvõtvalt seonduvad kaasaegse arengukäsitlusega sellised märksõnad, nagu poliitilised muutused, demokraatia, detsentraliseerimine ja osalus, tulude ümberjaotamine põhivajaduste rahuldamise eesmärgil, inimareng ja naiste roll arengus, valikuvabadus, ökoloogiliselt säästlik areng, erinevate majanduspoliitika meetmete eetilisus jne. Seejuures võivad mitmed loetletud eesmärkidest sattuda vastuollu kiire majanduskasvu kui traditsioonilise arengueesmärgiga.

1.2. Arenguprotsessi olemus

Paralleelselt arengut puudutava terminoloogiaga on pidevalt muutunud ka ettekujutus arenguprotsessi olemusest ja arengu eesmärkidest. Tegelikult pole ükski ettekujutus olnud laialt ja tingimusteta kõigi poolt aktsepteeritud ning iga uut lähenemist on vastu võetud täienduste, kriitika ja alternatiivsete arusaamade esitamisega juba nende sünnihetkel.

Arengumõtte ajaloo võib eristada kuut olulist muudatust suhtumises arenguprotsessi olemusse ja arenguprobleemidesse (Meier 1984: 111–117).

Esimene muudatus puudutab otseselt arengu mehhanismi. 1950.–1960. aastail oli domineerivaks arengukäsitluseks Rostow' lineaarsete astmete teooria, mis keskendus eelkõige arengu piirangutele ja tõketele (peamiselt kapitalipuudus, aga ka välisvaluuta, teadmiste ja juhtimisoskuste nappus), millede eemaldamine vabastab arengut edasiviivad "loomulikud" jõud. Arengu all peeti silmas esmajoones majanduskasvu ja alles seejärel kasvuga seonduvaid sotsiaalseid muutusi. Eeldati, et arengut on võimalik rahvusvahelise süsteemi kaasabil kiirendada.

Tegelikult loob tööstusriikide ja arengumaade kooseksisteerimine viimastele teistsugused arenguväljavaated võrreldes situatsiooniga, kus kõik riigid on enam-vähem võrdselt madalalt are-

nenud, nagu see oli praeguste arenenud riikide tööstusliku arengu algul. Väidetakse, et mida suurem on arengutasemete vahe ja rahvusvahelise süsteemi elementide omavaheline sõltuvus, seda vähem on võimalik õppida ja üle võtta "varajaste startijate" arengukogemusest.

Alternatiivina Rostow' lähenemisele tekkis 1970. aastail nn. sõltuvusteooria, mille kohaselt rahvusvahelised suhted loovad ja süvendavad vaeste riikide alaarengut, seda kas otsese ekspluaateerimise või kaudse (ka tahtmatu) mõjutamise teel. Nimetatud lähenemine propageerib arengumaade isoleerumist ülejäänud maailmast ja selle kahjulikest mõjudest mistahes valdkonnas.

Kirjeldatud vastandlike lähenemiste lepitamine oleks võimalik eeldades, et tööstusriikidest lähtuvad arvukad impulsid jagunevad arengut soodustavateks ning arengut takistavateks. Sel juhul pole peamiseks küsimuseks enam mitte "Kas arengumaad kaotavad või võidavad kooseksisteerimisest arenenud riikidega?", vaid hoopis "Kuidas saaks arengumaad järgida valikulist poliitikat, mis võimaldaks neil kasu saada positiivsetest välismõjudest, seadmata ennast samaaegselt negatiivsete jõudude meelevalda?" Sellise lähenemise korral tõuseb esiplaanile selekteeriva poliitika kujundamine välisabi, kaubanduse, otseste välisinvesteeringute, tehnoloogia jms. suhtes.

Teise muutuse sisuks oli teisenev arusaam arengu olemusest ning selle mõõtmisest. Varasem mõtteviis ja poliitika põhinesid majanduskasvul kui peamisel arengukriteeriumil. Põhjuseks polnud mitte majanduskasvu pidamine ainsaks ja sobivaimaks arengueesmärgiks iseenesest, vaid arvati, et:

- a) majanduskasvu positiivsed tagajärjed parandavad kiiresti vaeste olukorda;
- b) valitsuse korrigeeriv tegevus aitab kasvavat rahvatulu ümber jaotada;
- c) vaesus ja ebavõrdsus on majanduskasvu jaoks olulised (rikaste kätte koondunud tulud loovad tootliku baasi, millelt saab alustada rünnakut vaesuse vastu).

Peagi sai aga selgeks, et ükski neist kolmest eeldusest ei kehti. Majanduskasv jäi paljudes arengumaades kontsentreeritaks moodsasse tööstussektorisse, mis oli koondunud linnadesse, riiklikud meetmed ebavõrdsuse vähendamiseks ei andnud soovitud tulemusi ning tulude koondumine rikaste kätte ei osutunud arengu oluliseks eeltingimuseks.

Uus rõhuasetus tõi kaasa tähelepanu tootlike varade ümberjaotamisele kui võimalikule vaesuse vähendamise viisile. Seosed võrdsusetaotluse ning traditsiooniliselt mõõdetava majanduskasvu vahel tekitasid dilemma: ühelt poolt usuti, et vaesust saab arengumaades vähendada vaid tootmise kasvu kaudu, teisalt näitas mitmete maade kogemus, et kasv suurendab tulude, rikuse ja võimu jaotuse ebavõrdsust.

Hakati otsima tingimusi, mille puhul oleks võimalik ja soovitav nn. ümberjaotamine kasvu teel (*redistribution with growth*). Arengu mõõtmisel taanduti agregeeritud näitajatelt (rahvatulu, kasvutempod) disagreeeritud eesmärkidele (erinevad tööhõivetüübid, ebavõrdsuse vähendamine jne.). Majanduskasv arengu eesmärgina asendus põhiliste inimvajaduste rahuldamisega. Viimaste all mõistetakse lisaks sissetulekute kasvule veel selliseid tegureid, nagu täisväärne toit, puhas joogivesi, alaline töö, parem haridus ja arstiabi, odavam transport jms. Lisaks loetletud spetsiifilistele majanduslikele eesmärkidele rõhutati ka mitmeid mittemateriaalseid vajadusi (enesemääramine, poliitiline vabadus, julgeolek, rahvuslik ja kultuuriline identiteet jne.). Kirjeldatuga kaasnes sotsiaalsete ja poliitiliste arenguindikaatorite kasutuselevõtmine, mis pidid peegeldama põhiliste inimvajaduste rahuldatuse ulatust.

Kolmas muudatus tähistas eemaldumist spetsiifilistest majandusprobleemidest ning keskendumist globaalsetele arengutõketele, mis on ühised kogu maailma jaoks: loodusressursside (eriti energiaressursside) piiratus, keskkond ja selle globaalne saastatus, maailma rahvastiku kiire kasv. Arengu uueks sõlmpunktiks muutus loetletud globaalsete arengutegurite omavaheline seotus ning ressursside nappus.

Kui 1960. aastail väitsid paljud, et pole olemas universaalset, kõigile riikidele rakendatavat majandusteooriat, siis 1970. aastate alguses teadvustati, et paljud varem vaid vaestele riikidele omaseks peetud probleemid on tegelikult kõigile ühised (saastumine, kuritegevus, energiakriisid, tööliste ja spetsialistide migratsioon, uute elustiilidega eksperimenteerimine jms.).

Neljas muudatus on eelmisega tihedalt seotud: otseselt või kaudselt eeldatud rahvusvaheliste huvide harmoonia ja positiivse tulemusega koostöö vastandus tegelikele või potentsiaalsetele konfliktidele ja võitlusele globaalsete tulude ümberjagamise eest. Kui majandusteadlased viitavad näiteks kaubanduse liberaliseerimisest või rahvusvahelisest hindade stabiliseerimisest saadavale vastastikusele kasule, ei tähenda see kaugeltki, et üksikute riikide valitsused vaatlevad samu eesmärke oma rahvuslike huvidena. Iga riigi poliitika kujuneb sisemiste survegruppide mõjul ning proteksionismipoliitika ulatus näitab teatud määral nende gruppide poliitilist tugevust. Seetõttu väidetakse, et suveräänsed poliitilised jõud moodustavad oma olemuselt nullsummaga mängu ning ühe riigi tugevnemist vaadeldakse sageli *ipso facto* tema rivaali lüüasaamisena.

Viies muudatus puudutas arengumaade varasemat kohtlemist homogeense, ühiste huvidega riikide grupina. See lähenemine asendus arengumaade erinevuste teadvustamisega, kusjuures erinevad on nii nende riikide senised arengukogemused, huvid kui ka tähtsus maailmamajanduses.

Kolmanda Maailma riigid erinevad üksteisest oluliselt pindala, rahvastiku suuruse ja tiheduse, loodusressurssidega varustatuse, industriaalarengu ja ühe elaniku kohta loodava rahvatulu poolest. Erinevused on süvenenud pärast 1973.–74. a. naftahindade tõusu ja 1982. a. võlakriisi, ning samuti Kagu-Aasia NIC-de eduka kasvustrateegia tagajärjel. Seejuures on tulutasemete erinevused üksikute arengumaade vahel tunduvalt suuremad kui kogu Kolmanda Maailma ja arenenud riikide vahel.

Kuues muudatus seostub tihedalt kõigi eelnenutega ning tähistab esialgse piiramatu optimismi asendumist sügava pessimismiga 1970. aastatel. Täpsemalt peetakse silmas meeleolusid edasiste arenguperspektiivide suhtes ja nende võimalikku toetamist arenenud tööstusriikide poolt välisabi, kaubanduse ja otseinvesteeringute vormis.

Nii optimismil kui pessimismil olid omad sotsiaalsed allikad. Optimismi levikut soodustasid lisaks uute alade avastamise põnevusele veel tööstusriikide valitsuste soov olla uute sõltumatute riikide eliidile meelega järgi ning uskumus, et kapitali, oskuste ja tehnoloogia ülekandmine rikastest maadest vaestesse viib viimaste sisemise kasvuni ning seega kaob neis vajadus täiendava abi järele tulevikus. Pessimismiks andsid põhjust reaalse arenguprobleemide ja raskuste ilmumine arengumaades ning tööstusriikide endi stagflatsioon ja uued siseprobleemid: getod suurlinnades, tudengirahutused, tööstusstreigid, narkomaania, rassilised pinged jne.

1.3. Alternatiivsed arengukontseptsioonid

1.3.1. Moderniseerimine ja selle kriitika

Moderniseerimine on laia tähendusega sotsiaalteaduslik kontseptsioon, mis hõlmab ühiskonna majandusliku, sotsiaalse, kultuurilise ja poliitilise infrastruktuuri teisenemist.

- Majanduslikud aspektid: industrialiseerimine, urbaniseerimine ja tehnoloogilised muutused põllumajanduses.
- Sotsiaalsed aspektid: traditsiooniliste kogukondlike sidemete nõrgenemine, isiksuse arengu ja saavutuste esiletõstmine.
- Poliitilised aspektid: võimu ratsionaliseerimine ja bürokraatia kasv.
- Kultuurilised aspektid: teadmiste kasvust tulenev usuliste veendumuste mõju vähenemine ühiskonnas.

Kokkuvõtvalt hõlmab moderniseerimisprotsess muutusi sellise majandusliku ja poliitilise süsteemi suunas, mis kujunesid välja Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas 18.–19. sajandil.

Moderniseerimist kritiseeritakse väga erinevatest aspektidest. Näiteks väidetakse, et moderniseerimisega on arengumaades kaasnud järgmised negatiivsed tendentsid:

- konfliktide ja pingete kasv (kodusõjad, etniline ja poliitiline represseerimine, tänavarahutused jms.);
- riikide arengutasemete ebaühtlustumine ning vaesuse kontsentreerumine;
- ökoloogilised probleemid (vihmametsade hävimine, viljaka maa söötijäämine, kaasaegse tehnoloogiaga kaasnevad suured energiakulud).

Moderniseerimine on pöördumatu protsess, mis peaks muu hulgas suurendama inimeste valikuvõimalusi. Alati ei ole see siiski nii. Näiteks saavad vanurid arenenud ühiskonnas valida mitmete erinevate hoolduskodude vahel, kuid sageli puudub nende valikute seas võimalus jääda elama oma laste juurde, mis on tavaline vaestes riikides.

Arengumaade seisukohalt ei kaasne moderniseerimisega alati nn. läänestumine. Praktika näitab, et traditsioonilised institutsioonid (hõimud, ühiskondlikud kastid, laiendatud perekond jt.) on sageli väga püsivad ning kohanduvad uute majanduslike tingimustega, kuid ei lase ennast hävitada.

Vastuseks kriitikale rõhutavad moderniseerimise pooldajad järgmisi aspekte.

1. Moderniseerimise teoreetiliseks alternatiiviks saaks olla mingi kohalik arengumudel, mis poleks samuti puudustest vaba. Tüüpiliseks ohuks on see, et kohalik mudel esindab enamasti kitsa intellektuaalide grupi või konkreetse ühiskonnakihi huve, toomata kasu elanikkonnale tervikuna.
2. Paljud kohalikud arengumudelid ei sümboliseeri mitte rahvuslikku uhkust, vaid alaarengut ja teadmiste puudumist.

3. Tegelikuses on moderniseerimine siiski valikuvõimalusi oluliselt laiendanud. Eelkõige puudutab see naiste ja laste valikuid, aga ka üldist suuremat sallivust eri religioonide, kultuuride ja hoiakute suhtes.
4. Otsene materiaalne kasu seostub tehnoloogilise progressiga, mis on vabastanud inimesed raskest ja rutiinsest füüsilisest tööst ning võimaldab tänu info paremale levikule langetada efektiivsemaid otsuseid.

1.3.2. Ökoloogiliselt säästlik areng

Looduskeskkonda säästev majandusareng kui inimühiskonna pikaajaline eesmärk teadvustus rahvusvahelisel tasandil esmakordselt 1992. a. Rio de Janeiro toimunud nn. Maa foorumil (*Earth Summit*). Säästliku arengu populariseerijad lähtuvad järgmistest eeldustest:

- 1) majandussüsteem on vaid üks (väike) osa globaalsest ökosüsteemist;
- 2) majandussüsteemi läbilaskevõimel on biofüüsikalised piirid;
- 3) globaalse ökosüsteemi määramatus on suur ja seda on raske, kui mitte võimatu vähendada;
- 4) teatud protsessid looduses on pöördumatud.

Globaalse ökosüsteemi määramatuse tingimustes on ohtlik uskuda, et inimtegevuse laienemine praeguses tempos võib jätkuda, et tehnoloogiline progress lahendab kõik energia, ressurside ja keskkonna poolt seatud kitsendused ning et inimeste loodud ja looduslik kapital on täielikult asendatavad. Vastupidi, looduslik ja inimeste loodud kapital suures osas täiendavad teineteist ning edasist arengut takistavaks teguriks on üha sagedamini looduslik kapital.

Majandusarengu teoorias on loetletud seisukohtadele tuginedes välja kujunemas keskkonnasäästliku majanduse (*Ecological Economics*) kontseptsioon. Selle lähenemise korral on põhiprobleemideks tagada:

- 1) inimtegevuse mõõtmete püsimine ökoloogiliselt säästlikes piirides;
- 2) ressursside ja omandiõiguse õiglane jaotamine nii (a) käesoleva inimgeneratsiooni raames kui ka (b) praeguse ja tulevaste generatsioonide vahel ning (c) inimeste ja teiste bioloogiliste liikide vahel;
- 3) ressursside efektiivne jaotus turu ja teiste jaotusinstrumentide kaudu vastavalt eelnevates punktide defineeritule.

Säästliku arengu tagamise miinimumtingimuseks on loodusliku kapitali säilitamine praegusel või sellest kõrgemal tasemel. Selle tingimuse täitmiseks tuleks juhinduda järgnevast:

- 1) inimkonna füüsiline suurus peab olema piiratud allesoleva loodusliku kapitali kandevõimsusega (*carrying capacity*);
- 2) tehnoloogiline progress peab suurendama eelkõige seadmete efektiivsust, mitte nende läbilaskevõimet;
- 3) saastainete emissioon ei tohi ületada keskkonna absorbeerimisvõimet;
- 4) taastuvate loodusvarade kasutamise tempo ei tohi olla suurem kui nende taastumise kiirus;
- 5) mittetaastuvate ressursside kasutamise tempo peab olema võrdne taastuvate asendajate tekkekiirusega.

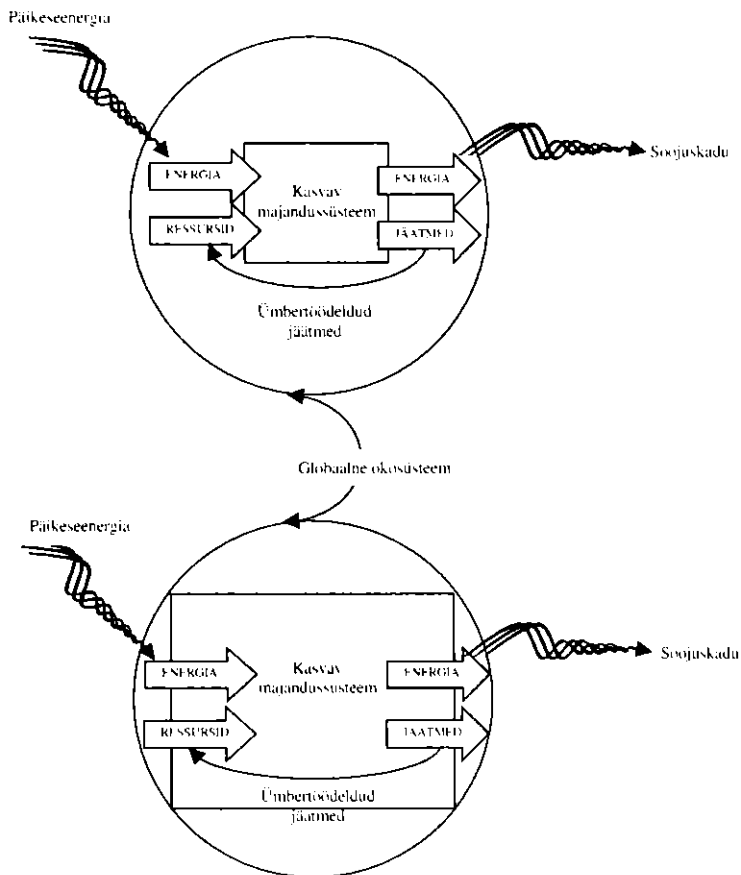
Majandusarengu seisukohast tähendab see koguhüvede maksimiseerimist viisil, mis arvestaks lisaks toodetavate kaupade ja teenuste mahule ka looduskeskkonna kvaliteedi säilimist ajas.

Industriaalarengu varasematel astmetel oli ökosüsteemile avaldatava mõju ignoreerimine vähem ohtlik, kuna tollane inimpopulatsiooni suurus ning tootmis- ja tarbimismudelite ressursikasutus olid looduskeskkonnaga võrreldes suhteliselt väikesed ega häirinud oluliselt ökosüsteemi funktsioone. Tänapäeval on olukord erinev. On tehtud katseid hinnata inimtegevuse ulatust looduskeskkonna absorbeerimisvõime piirangute suhtes. Senised tulemused näitavad, et 20–40% looduslike maismaa ökosüsteemide globaalsest primaarproduktioonist kasutatakse inimtegevuseks ning et inimkonna materiaalne nõudlus ületab juba praegu planeedi Maa pikaajalise kandevõime (Folke 1993).

Kuna maailma majandus ja inimpopulatsioon on saavutanud sellised mõõtmed, et ökosüsteem pole enam võimeline absorbeerima nende tegevuse tagajärgi, siis tuleb kriitiliselt ümber hinnata ka tänapäeval kasutatavad majanduskasvu strateegiad. Traditsiooniline tee vaesuse vähendamiseks arengumaades nägi ette arengumaade odavate looduslike ja inimressursside kasutamise tööstusriikide majandusekspansiooniks, mis omakorda pidi laienenud eksporditurgude kaudu soodustama arengumaade majanduskasvu. Alternatiivse lähenemise kohaselt peaks arenenud riigid:

- 1) piirama oma tarbimist ja keskkonna saastamist ning lõpetama arengumaade ressursside raiskava kasutamise;
- 2) intensiivistama kaasaegse ja keskkonnasõbraliku tehnoloogia eksportimist arengumaadesse, kus seda kasutatakse tooraine kohapeal töötlemiseks, suurendades sel viisil tööhõivet ja sissetulekuid;
- 3) internaliseerima tootmise kahjulikud kõrvalmõjud loodusele ning lõpetama ohtlike jäätmete transportimise arengumaadesse ümbertöötamiseks "suhteliste eeliste" loomise sildi all.

Igasugune tarbimise kasv peab tulenema tootlikkuse, mitte tootmisulatuse kasvust. Kuna loodusressursid on piiratud, siis tööstusmaade majanduskasv tähendab automaatselt arengumaade kasvuvõimaluste ahenemist. Arengumaade osaks säästliku arengu tagamisel jääb rahvaarvu stabiliseerimine ja bioloogilise mitmekesisuse vähenemisega kaasnevate pöördumatute kaotuste ennetamine.

Joonis 1.1. Piiratud globaalne ökosüsteemi ja kasvava majandussüsteemi seosed (Folke 1993).

2. MAJANDUSARENGU MÕÕTMINE

2.1. Arenguindikaatorite valik ja üldised tunnused

Riikide majandusliku arengutaseme mõõtmisel ja võrdlemisel tuleb kõigepealt leida vastused kolmele küsimusele:

1. Milliste valdkondade arengutaset mõõta?
2. Milliste indikaatorite alusel seda teha?
3. Kus kulgeb piir rahuldavate ja mitterahuldavate arengutulemuste vahel?

Vastus esimesele küsimusele sõltub sellest, mida arengu eesmärgidena vaadeldakse. Eesmärgid aga lahknevad a) erinevates arenguteooriates ning b) eri aegadel eri riikides.

Kasutatavad indikaatorid võib tinglikult jagada kolme rühma:

- 1) majanduslikud,
- 2) sotsiaal-kultuurilised ja demograafilised,
- 3) poliitilised.

Arengut võib mõõta nii üksikute näitajate alusel kui ka mitmete üksiknäitajate baasil konstrueeritud keerukamate koondindeksite abil. Üksiknäitajate kasutamise eeliseks on nende kätte-saadavuse ja interpreteerimise lihtsus, koondindeksid seevastu aitavad keerulisi nähtusi mitmekülgselt kajastada.

Arenguindikaatorite kasutamisevõimalused kajastuvad nende neljas põhifunktsioonis (Nübler 1995: 171–176).

1. Informatiivsus. Arenguindikaatoreid saab kasutada riigi elatustaseme kirjeldamisel ning rahvusvaheliste võrdluste tegemisel. Saadud informatsiooni interpreteerimine võimaldab analüüsida ja diagnoosida eri maade arengutingimusi ja -vajadusi.

2. Normatiivsus. Iga arenguindikaator põhineb teatud kindlal arengukontseptsioonil ning sisaldab sellele omaseid väärtusi, eesmärgi ja norme. Samuti ilmneb indikaatorite valikul norma-

tiivsus kogutavate andmete suhtes. Statistikasüsteemi poolt kogutavad andmed omakorda peegeldavad kehtivaid arenguprioriteete, mis sõltuvad nii kohaliku valitsuse vajadustest kui ka rahvusvaheliste organisatsioonide soovitudest.

3. Hinnangulisus. Indikaatorid baseeruvad eesmärke ja standardeid sisaldavatel normatiivsetel kontseptsioonidel, mis võimaldavad hetkeolukorda võrrelda soovitava. Seega saab arenguindikaatoreid kasutada riigi poolt saavutatud arengutaseme hindamisel ja edusammude jälgimisel. Hinnangulise funktsiooni täitmiseks peab indikaator olema ajalises perspektiivis võrreldav.

4. Otsustusfunktsiooni täidavad arenguindikaatorid juhul, kui neid kasutatakse poliitiliste plaanide ettevalmistamisel. Kui indikaatorid näitavad, et riik on oma arenguga normatiivsetest eesmärkidest kaugenenu, siis võivad olukorra teadvustamisele järgneda konkreetsete meetmed. Muidugi ei saa indikaatorid isenesest kedagi tegutsema sundida, kuid igasuguse tegevuse planeerimine on raskendatud, kui eesmärke pole võimalik kvantitatiivselt väljendada.

2.2. Majanduslikud indikaatorid

Riikide majandusliku arengutaseme hindamisel kasutatakse kõige sagedamini **rahvamajanduse koguprodukti** (RKP) näitajat. Selle näitaja peamiseks eeliseks ning ka puuduseks on tema lihtsus. Samas on arengu seisukohalt palju olulisi tegureid, mis nimetatud indeksis ei kajastu. Mõned neist puudustest on statistilise töötlemise käigus kõrvaldatavad, teised mitte.

- *Riigi rahvaarv* RKP absoluutsed väärtused ei anna objektiivset pilti majanduslikust olukorrast, kuna eri riikide rahvaarv, territoorium, ressursipotentsiaal ja sellest tulenevalt kogu majanduslik võimsus on väga erinevad. Seetõttu kasutatakse rahvusvaheliste võrdluste tegemisel näitajat RKP ühe elaniku kohta.

- *Hinnataseme muutused.* Ajaliste võrdluste tegemisel ei saa kasutada nominaalset RKP-d, kuna hinnatase ei püsi konstantseks. Selle puuduse kõrvaldamiseks kasutatakse RKP deflaatorit, mille abil teisendatakse kogu vaadeldava perioodi andmed võrreldavatesse (baasaasta) hindadesse.
- *Hinnataseme erinevused eri riikides.* Rahvusvaheliste võrdluste tegemiseks tuleb riikide rahandusnäitajad teisendada ühtsesse valuutasse (enamasti USA dollaritesse). Konverteerimisel kasutatakse ametlikke vahetuskursse, mis peegeldavad rahvusvaheliselt kaubeldavate kaupade suhtelisi hindu, kuid ei kajasta mittekaueldavate kaupade ja teenuste (juuksuriteenused, restoranide hinnatase, eluasemekulutused jms.) hindade erinevusi. Samuti on vahetuskursid mõjutatud valuutaspekulatsioonidest ega peegelda seetõttu valuutade kodumaist ostujõudu adekvaatselt. Seda puudujääki aitab ületada ÜRO Rahvusvaheliste Võrdluste Programmi (*ICP – International Comparison Programme*) raames välja töötatud valuutade ostujõu pariteedil (*PPP – Purchasing Power Parity*) põhinev konverteerimismeetod, mida sissetulekute rahvusvahelisel võrdlemisel üha enam kasutatakse.
- *Varimajandus.* Ametlikul statistikal põhinev RKP ei näita varimajanduse osa inimeste heaolu. Samas on palju selliseid tuluallikaid ja tegevusalasid (põllumajandus, vabakutseliste arstide, advokaatide jt. tegevus, laste kasvatamine), mida ametlik statistika ei kajasta. Hinnangute kohaselt ulatub varimajanduse osakaal SKP-s arengumaades 30–50%-ni, tööstusriikides on see ligikaudu 2–5%. Seega on tegelik heaolutase paljudes vaestes riikides võrrelduna tööstusriikidega kõrgem kui RKP ametlikud väärtused näitavad.
- *Vaba aja väärtus.* Mida rohkem on inimestel vaba aega, seda suurem on nende heaolu. Teisalt, tootmismahu kasvades vaba aja hulk tavaliselt väheneb. Tekib vastuolu: RKP suurenedes kaldub inimeste üldine (mittemajanduslik) heaolu langetama. Seda sõltuvust ei tohi aga üle tähtsustada, sest palju sõltub ka töötamise efektiivsusest. Mõnes riigis luuakse

lühema keskmise tööajaga tunduvalt suuremaid väärtusi kui teises riigis pikema keskmise tööajaga.

- *Lõpptoodangu struktuur.* RKP ei näita, milliseid kaupu ja teenuseid ning millises proportsioonis toodetakse. On aga selge, et näiteks toiduainete ning esmatarbekaupade tootmine suurendab vaese riigi elanike heaolu tunduvalt enam kui luksuskaupade või relvade valmistamine.
- *Negatiivsed välismõjud.* RKP ei kajasta tootmistegevuse laienemisega kaasnevat negatiivset mõju looduskeskkonnale, mis vähendab inimeste heaolu laiemas (mittemateriaalses) tähenduses. Samuti on tulevase heaolu seisukohalt oluline, kas tootmises kasutatakse taastuvaid või taastumatuid ressursse.
- *Kliimaatilised tingimused.* Maa külmemates piirkondades tuleb teha suuremaid kulutusi kütmisele ja soojadele riieteile kui soojades riikides. Seega ei tähenda RKP kõrgem tase põhjapoolsetes maades alati mitte kõrgemat elustandardit, vaid peab osaliselt kompenseerima inimeste suuremaid materiaalseid vajadusi.

Lisaks hetke tulutasemele on arengu seisukohalt oluline ka tulude kasvutempo. Majandusliku heaolu üldise **kasvuindeksi** konstrueerimisel jaotatakse majapidamised N -i sotsiaalmajanduslikku gruppi, lähtudes nende jõukusest, jooksvate sissetulekute tasemest ja majanduslikest funktsioonidest. Vaadeldes lihtsuse huvides vaid tulutaset, saame järgmise indeksi:

$$(2.1.) \quad G = w_1 g_1 + w_2 g_2 + \dots + w_N g_N = \sum_{i=1}^N w_i g_i, \quad \sum_{i=1}^N w_i = 1$$

kus: G – ühiskonna sotsiaalse heaolu kasvuindeks,
 g_i – i -nda grupi tulude kasv antud perioodil,
 w_i – i -ndale grupile omistatud kaal.

Rahvamajanduse koguprodukti kasv on toodud indeksi erijuht, mille puhul kaaludena kasutatakse iga grupi tulude osa kogu rahvatulus. Alternatiivset heaoluprintsiipi järgides soovitatakse anda iga majapidamise tulude 1%-lisele kasvule võrdne sot-

siaalne väärtus. Sel juhul on kaalud proportsionaalsed iga grupi liikmete arvuga ning ühesuguse suurusega gruppide korral võrdsed: $w_i = 1/N$. Kolmanda võimalusena pakutakse välja vaesusel põhinev kaalude süsteem, mis arvestab enam vaesemate gruppide tulude kasvu ning varieerub ka regioonide, elukutsete ja teiste kriteeriumite lõikes.

Tabel 2.1.

Valitud majanduslikud arenguindikaatorid 1995. a.

Riik	RKP mld. USD	RKP/in. USD	RKP/in. PPP	RKP/in. kasv %, 1985–95
Arengumaad	5393,1	1090	..	0,4
Hiina	744,1	620	2920	8,3
Brasiilia	579,5	3640	5400	-0,8
India	316,0	340	1400	3,2
Mehhiko	304,8	3320	6400	0,1
Indoneesia	189,4	980	3800	6,0
Tai	159,5	2740	7540	8,4
Filipiinid	72,0	1050	2850	1,5
Pakistan	59,8	460	2230	1,2
Tšiili	59,1	4160	9520	6,1
Peruu	55,0	2310	3770	-1,6
Sri Lanka	12,7	700	3250	2,6
Keenia	7,5	280	1380	0,1
Tansaania	3,6	120	640	1,0
Tööstusriigid	22485,5	24930	..	1,9
USA	6952,0	26980	26980	1,3
Jaapan	5108,5	39640	22110	2,9
Šveits	300,5	40630	25860	0,2
Maailm kokku	27846,2	4.880	..	0,8

Allikas: The World Bank 1997: 214–215, 236–237.

Tuleb silmas pidada, et kaalutud kasvuindeksid mõõdavad heaolu *kasvu*, mitte *taset*. Seega ei saa neid kasutada eri riikide majandusliku edukuse võrdlemisel, võtmata arvesse tulude esialgse taseme ning jaotuse erinevusi.

2.3. Tulude jaotuse mõõtmine

Arengumaade majandustele on iseloomulik sissetulekute jaotumise suur ebahütlus elanikkonna gruppide lõikes. Selle kvantitatiivseks väljendamiseks on kasutusele võetud mitmeid meetodeid, milledest järgnevalt vaadeldakse kolme:

- jaotusmeetod,
- Lorenzi kõver,
- Gini koefitsient.

Jaotusmeetodi kasutamisel järjestatakse kõik inividid sissetulekute alusel kasvavas järjekorras ja seejärel jaotatakse kogu elanikkond gruppideks. Levinuim on jaotamine kvintilideks (viieks grupiks) või detiilideks (kümneks grupiks). Hiljem leitakse iga grupi poolt saadud tulu osatähtsus kogu rahvatulust.

Näitena on tabelis 2.2. esitatud hüpoteetiline, kuid arengumaadele iseloomulik tulude jaotumine. Oletatakse, et riigis on 20 majapidamist ja nad on järjestatud sissetulekute alusel kasvavas järjekorras. Kõige vaesem majapidamine saab aastas tulu 0,8 ühikut ja rikkaim 15 ühikut. Kogu riigi rahvatulu on 100 ühikut (veeru 2 summa).

Kolmandas veerus on toodud elanikkonna jaotus kvintilidena. Tabelist näeme, et kõige vaesemad 20% elanikkonnast saavad ainult 5% rahvatulust, samal ajal kui rikkaimad 20% elanikest saavad 51% rahvatulust.

Riigi elanike varandusliku ebavõrdsuse väljendamiseks kasutatakse sageli järgmist jaotusmeetodil baseeruvat suhtarvu:

$$\text{Varandusliku ebavõrdsuse koefitsient} = \frac{40\% \text{ vaesimate elanike tulud}}{20\% \text{ rikkaimate elanike tulud}}$$

Tabel 2.2.

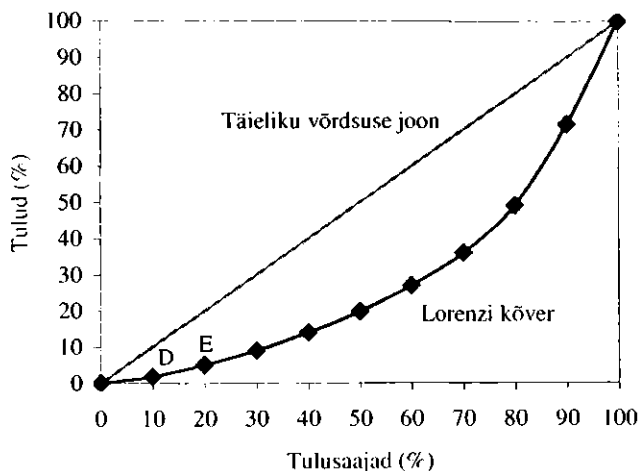
Hüpoteetilise arengumaa elanikkonna tulude jaotumine ning selle möötmine kvintilide ja detšiilidega

Indiviidid	Sissetulek	Osakaal rahvatulus (%)		
		kvintilid	detšiilid	kumulatiivselt
1	0,8			
2	1,0		1,8	1,8
3	1,4			
4	1,8	5	3,2	5,0
5	1,9			
6	2,0		3,9	8,9
7	2,4			
8	2,7	9	5,1	14,0
9	2,8			
10	3,0		5,8	19,8
11	3,4			
12	3,8	13	7,2	27,0
13	4,2			
14	4,8		9,0	36,0
15	5,9			
16	7,1	22	13,0	49,0
17	10,5			
18	12,0		22,5	71,5
19	13,5			
20	15,0	51	28,5	100,0

Mida suurem on koefitsiendi väärtus, seda võrdsemalt on tulud antud riigis jaotunud. Tabelis 2.2. esitatud arvnäite puhul on elanike varandusliku ebavõrdsuse koefitsient $14/51 = 0,28$. See viitab suhteliselt ebavõrdsusele rikkuse jaotusele.

Lorenzi kõver iseloomustab riigi tulujaotust graafiliselt. Horiisontaalteljel on kujutatud tulusaajate hulk kumulatiivses väljenduses. Vertikaalteljel on näidatud, kui suure osa rahvatulust saab antud elanikkonna grupp. Ka see on kujutatud kumulatiivsena,

mistõttu kogu joonisel on teljed ühepikkused. Joonisel 2.1. kujutatud Lorenzi kõver on joonistatud tabeli 2.2. viienda veeru andmete põhjal. Punkt D näitab, et vaeseimad 10% elanikkonnast saavad vaid 1,8% kogu rahvatulust. Punkt E iseloomustab alumise 20% elanike osatähtsust rahvatulu jaotumises (5%). Analoogiliselt jätkates kujunebki välja Lorenzi kõver. Mida rohkem eemaldub Lorenzi kõver diagonaalsest võrdsuse joonest, seda ebavõrdsem on sissetulekute jaotumine.

Joonis 2.1. Lorenzi kõver.

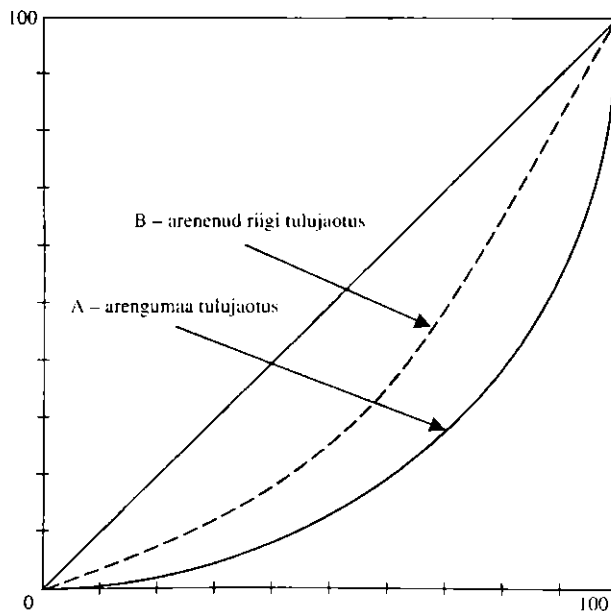
Joonist interpreteeritakse järgmiselt:

- ABC – täieliku ebavõrdsuse joon: näitab olukorda, milles üks majapidamine saab endale kogu rahvatulu;
- AC – täieliku võrdsuse joon: näitab olukorda, milles kõik majapidamised saavad rahvatulust võrdse osa;
- võrdsuse joone ja Lorenzi kõvera vahele jääv ala (viirutatud) – ebavõrdsuse piirkond ehk kontsentratsiooniala.

Praktikas ilmneb selge erinevus arenenud maade ja arengumaade tulujaotuses. *Arenenud riike* iseloomustab astmeline tõus

madalalt tulutasemelt kõrgemale, kusjuures keskklassi tulud on suuremad riigi üleüldiselt kõrgest keskmisest tulutasemest ning tippgrupid saavad väiksema osa kogutulust kui võrreldavad ordinaalgrupid arengumaades. *Vaesemates maades* pole domineeriv mitte keskklass, vaid eksisteerib terav kontrast väga suurte tuludega väikesearvulise eliidi ja arvuka vaeste klassi vahel, kusjuures vaeste tulud on madalamad riigi niigi madalast keskmisest tulutasemest. Siit järeldub, et tulude jaotuskõver on arengumaades ja arenenud riikides erinev (vt. joonis 2.2).

Sissetulekute jaotuse uuringutes enimkasutatav üksikmõõt suhtelise vaesuse hindamisel on Lorenzi kõveral baseeruv **Gini koefitsient**, mis võeti kasutusele 1912. aastal ja on nimetatud selle esmakasutaja, Itaalia statistiku C. Gini auks. Koefitsiendi väärtuseks on geomeetriselt ebavõrdsuse piirkonna (viirutatud ala joonisel 2.1.) suhe kogu võrdsuse joone alla jäävasse alasse (kolmnurk ABC).

Joonis 2.2. Arengumaa (A) ja arenenud riigi (B) Lorenzi kõverad.

Gini koefitsiendi väärtused võivad varieeruda nullist (täielik võrdsus) kuni üheni (täielik ebavõrdsus). Maailmamajanduse praktika näitab, et väga ebavõrdse tulujaotusega riikides kõigub Gini koefitsient vahemikus 0,50 kuni 0,70 ja kõige ühtlasema tulujaotusega riikides vahemikus 0,20 kuni 0,35. Eespool toodud hüpoteetilise arengumaa andmetel (tabel 2.2.) on Gini koefitsiendi väärtuseks ligikaudu 0,61, mis tähendab suhteliselt ebavõrdset tulujaotust.

Tabel 2.3.

**Tulujaotuse indikaatorid valitud arengumaades
1990-ndatel aastatel**

Riik	Gini koefitsient	40% vaeseimad	20% rikkaimad	Ebavõrdsuse koefitsient
(% kogutuludest)				
Bangladesh	0,28	22,9	37,9	0,60
Sri Lanka	0,30	22,0	39,3	0,56
Pakistan	0,31	21,3	39,7	0,54
Indoneesia	0,32	21,0	40,7	0,52
India	0,34	20,6	42,6	0,48
Tansaania	0,38	17,8	45,4	0,39
Filipiinid	0,41	16,6	47,8	0,35
Hiina	0,42	15,3	47,5	0,32
Tai	0,46	14,3	52,7	0,27
Malaisia	0,48	12,9	53,7	0,24
Mehhiko	0,50	11,9	55,3	0,22
Columbia	0,51	11,2	55,8	0,20
Tšiili	0,57	10,1	61,0	0,17
Guatemala	0,60	7,9	63,0	0,13
Brasiilia	0,63	7,0	67,5	0,10

Allikas: The World Bank 1997: 222--223.

2.4. Sotsiaalsed indikaatorid

Sotsiaalsed indikaatorid võivad, sõltuvalt eesmärgist, mõõta majandusliku mahajäämuse *põhjuseid* (sisendeid) või *tagajärgi* (väljundeid). Arengu hindamiseks sobivad enam tulemusi mõõtvad indikaatorid – oluline pole ju mitte see, kui palju toiduaineid toodetakse, vaid kas nälgijate hulk väheneb; mitte koolikohtade arvu kasv, vaid haridustaseme tõus, jne. Samas on tulemuste kvantitatiivne mõõtmine tunduvalt keerukam, kuna nende kohta puudub piisav ja usaldusväärne statistika.

Üksiknäitajatest kasutatakse sotsiaalse arengu väljendamiseks selliseid näitajaid nagu oodatav eluiga, kirjaoskuse tase, toidumusega seotud näitajad, energiatarbimine, imikute suremus, arstide arv tuhande elaniku kohta, rahvastiku kasvutempo jt. (vt. tabel 2.6.).

1980.–90. aastatel on püütud luua mitmeid koondindekseid, mis lihtsustaksid rahvusvaheliste võrdluste tegemist. Näiteks ODA (*Organization for Development Assistance*) on konstrueerinud **füüsilise elukvaliteedi indeksi** (*PQLI – physical quality of life index*), mis mõõdab inimeste peamiste põhivajaduste rahuldatust imikute suremuse, oodatava eluea ning kirjaoskuse taseme alusel.

Tänapäeval on kasutatavam ÜRO poolt 1990. a. välja töötatud **inimarengu indeks** (*HDI – human development index*), mis mõõdab elukvaliteeti oodatava eluea, haridustaseme ja materiaalse elatustaseme alusel. Indeksi väärtused jäävad vahemikku nullist üheni. Väärtust alla 0,5 loetakse madalaks, 0,5–0,8 on keskmine ja üle 0,8 kõrge inimarengu tase. Indeksi muutumise jälgimine aastate lõikes võimaldab võrrelda riikide arengu kiirust, osaindeksite analüüs aga selgitada arengu proportsionaalsust (tasakaalustatust).

ÜRO poolt on inimareng defineeritud kui protsess, mis suurendab inimeste valikuvõimalusi nii majanduslikus, poliitilises, sotsiaalses kui ka kultuurilises mõttes.

On selge, et nii laia mõistet ei saa otseselt mõõta. UNDP poolt välja arendatud kaudne mõõtmiskontseptsioon koosneb kolmest tasandist, mis on kokkuvõtvalt esitatud tabelis 2.4.

Esimesel tasandil kajastuv abstraktne muutuja – inimareng – on peamiseks huviobjektiks, kuid seda ei saa otseselt vaadelda ja mõõta. Teisel tasandil on toodud abstraktse muutuja defineerimisel kasutatavad dimensioonid, mis indekseerivad inimarengus saavutatud edu taseme, kuid mida ei saa samuti otseselt mõõta. Kolmanda tasandi moodustavad empiirilised muutujad, mida saab jälgida ja kvantitatiivselt mõõta. Sulgudes on toodud igale muutujale omistatav kaal inimarengu koondindeksis.

Tabel 2.4.

Inimarengu mõõtmise kontseptsioon

Abstraktne muutuja	INIMARENG			
	pikk ja täisväärtuslik elu	haridus		rahuldav elustandard
Indikaatorid	eeldatav eluiga sünnihetkel (1/3)	kirjao skuse tase (2/9)	kooliskäidud aastate arv (1/9)	reaaltulu inimese kohta (1/3)

Inimarengu indeks ei asenda, vaid täiendab muud sotsiaal-statistikat. Eri indikaatorite analüüs koos inimarengu indeksiga võimaldab selgitada sotsiaalse arengu mehhanismi konkreetses riigis. Vastavate täienduste tegemisel saab HDI-ga iseloomustada ka riikide sisemist (rassilist, sugudevahelist, regionaalset) ebavõrdsust.

Võrreldes inimarengu indeksit majanduslike indikaatoritega tuleb märkida, et mitmete riikide puhul näitab HDI väärtus suhteliselt madalamat arengutaset kui RKP ühe elaniku kohta, ja

vastupidi. Näiteks 1992. a. Inimarengu aruandes on Keenia HDI alusel maailma riikide seas 114. ja Senegal 137. kohal, kuigi keskmine tulutase on Senegalis kaks korda kõrgem kui Keenias. Aasia riikide Sri Lanka ja Jeemeni keskmised tulutasemed on võrdsed, kuid esimene neist on HDI alusel 76. ja teine alles 130. asetusega (vt. ka tabel 2.5.).

Tabel 2.5.

Inimareng ja keskmise tulutaseme muutus aastail 1960–1994

Aren- guta- se	HDI 1994	SKP inimese kohta (1987 a. USD)				
		1960	1970	1980	1990	1994
Kõrge inim- arengu tase	0,901	5,984	8,679	10,398	12,447	12,744
Keskmine inim- arengu tase	0,667	307	442	737	794	860
Madal inim- arengu tase	0,403	227	261	285	344	364
Arengumaad	0,576	330	461	671	723	823
Vähimarenenud riigid	0,336	247	259	252	242	254
Sub-Sahara Aafrika	0,380	495	598	634	514	507
Tööstusriigid	0,911	6,448	9,546	11,562	14,119	14,473
Maailm kokku	0,764	2,049	2,756	3,205	3,470	3,402

Allikas: UNDP 1997: 158–160.

Inimarengu indeksi kasutamisel on ka piirid. Indeks on loodud eelkõige globaalsete protsesside käsitlemiseks, kus kesksel kohal on arengumaade mahajäämuse vähendamine. Kõrgelt arenenud riikides jõuab kui mitte sissetuleku, siis vähemalt eluea ja harituse kasv oma loomulike piirideni. Inimeste valikuvabaduse minimaalsed eeldused on loodud ja esiplaanile tõusevad teised probleemid: vanurite ja vaegurite elu kvaliteet, kõrghariduse arendamine, täiskasvanute koolitus jm. Areng suundub uutesse mõõtmetesse ja selle hindamine nõuab teisi näitajaid.

Tabel 2.6.

Valitud sotsiaalsed arenguindikaatorid

Riik	RKP/in. USD, 1995	Oodatav eluliga, aastates, 1995	Imikute suremus 1000 elussünni kohta, 1995	Täiskasvanute kirjaoskus %, 1994	Kalori- tarbimine inimese kohta päevas, 1992	Energia- tarbimine inimese kohta, kg., 1994	Inim- arengu indeks, 1994
Jaapan	39640	80	4	99,0	..	3856	0,940
USA	26980	77	8	99,0	..	7819	0,942
Soome	20580	76	5	99,0	..	5997	0,940
Brasiilia	3640	67	44	82,7	2824	718	0,783
Eesti	2860	70	14	99,0	..	3709	0,776
Indoneesia	980	64	51	83,2	2755	366	0,668
India	340	62	68	51,2	2395	248	0,446
Bangladesh	240	58	79	37,3	2019	64	0,368
Etiopia	100	49	112	34,5	1610	22	0,244
Mosambiik	80	47	113	39,5	1680	40	0,281

Allikad: UNDP 1997: 164–165; The World Bank 1997: 214–215, 224–225, 228–229.

2.5. Poliitilised indikaatorid

Keskmine tulutase, oodatav eluiga, täiskasvanute kirjaoskus jt. eespool kirjeldatud indikaatorid annavad piisavalt mitmekülgse pildi inimarengu tasemest erinevates ühiskondades. Ülevaade on veelgi täielikum, kui neid näitajaid korrigeerida sooliste, piirkondlike ja rahvustunnuste alusel.

Kuid inimarengul on teisigi dimensioone. Materiaalsete ja sotsiaalsete valikuvõimaluste avardades muutuvad üha olulisemaks ka poliitilised vabadused. UNDP on seetõttu lisaks inimarengu indeksile välja töötanud **poliitilise vabaduse indeksi** (*PFI – political freedom index*), mis hõlmab viit erinevat üksikindikaatorit (Ingham 1995: 18):

- isiklik julgeolek (*personal security*);
- õigus seaduse kaitsele (*the rule of law*);
- sõnavabadus (*freedom of expression*);
- poliitiline osalemine (*political participation*);
- võrdsed võimalused (*equality of opportunity*).

Nende indikaatorite baasil konstrueeriti 104 riigi kohta poliitilise vabaduse koondindeks (vt. tabel 2.7.), mis avaldati esmakordselt UNDP 1992. a. Inimarengu aruandes. Uuritud riigid jagunesid kolme enam-vähem võrdsesse gruppi: kõrge vabadusastmega riikides oli indeksi väärtus üle 75%, keskmise vabadusastmega riikides 50–75% ja madala vabadusastmega riikides alla 50%. Seejuures ilmnes tugev positiivne korrelatsioon inimarengu taseme ja poliitiliste vabaduste vahel: kõrge HDI väärtusega riikide keskmine PFI oli 84%, madala HDI väärtusega riikide keskmine PFI aga ainult 45%.

Teisena võib välja tuua seose riigi keskmise tulutaseme ja PFI vahel: kõrge tulutasemega riikides oli keskmine PFI 84%, keskmise tulutasemega riikides 61% ja madala tulutasemega riikides 43%.

Tabel 2.7.

Poliitilise vabaduse indeks

Riikide grupp	Isiklik julgeolek	Seaduse kaitse	Sõnavabadus	Poliitiline osalus	Võrdsed võimalused	PFI
<i>Inimarengu taseme alusel</i>						
Kõrge HDI	8,5	8,4	8,4	8,9	7,8	84,1
Keskmine HDI	4,8	4,8	4,7	5,0	5,5	49,6
Madal HDI	4,5	4,6	4,9	4,3	5,8	48,2
<i>Keskmise tulutaseme alusel</i>						
Kõrge tulutase	8,7	8,6	8,3	8,7	7,6	83,7
Keskmine tulutase	5,8	5,8	6,0	6,3	6,4	60,8
Madal tulutase	4,0	4,2	4,3	3,4	5,5	42,8
<i>Globaalne profiil</i>						
Maailm	6,0	6,0	6,1	6,1	6,4	61,0
Tööstusriigid	9,2	9,2	9,1	9,5	8,1	90,1
Arengu-maad	4,9	4,9	5,1	4,9	5,8	51,3

Allikas: UNDP. Human Development Report 1992: 32, viidatud: Ingham 1995: 20 kaudu.

Riigi keskmise tulutaseme, poliitiliste vabaduste (*political liberties*) ja kodanikuvabaduste (*civil liberties*) vahelist seost on uurinud ka DasGupta ja Weale (1992). Vaadeldavad riigid paigutati mõlema tunnuse alusel seitsmeastmelisele skaalale, kus 1 oli kõrgeim ning 7 madalaim vabadusaste (tabel 2.8.).

Tabel 2.8.

**Poliitiliste ja kodanikuvabaduste indeksid
valitud arengumaades**

Riik	Poliitilised vabadused	Kodaniku- vabadused	Täiskasvanute kirjaoskus
Botswana	2	2	68,7
Gambia	2	2	37,2
India	3	2	51,2
Nigeeria	3	5	55,6
Senegal	3	4	32,1
Sri Lanka	3	2	90,1
Bangladesh	4	4	37,3
Maroko	4	3	42,1
Tai	4	6	93,5
Keenia	5	5	77,0
Filipiinid	5	5	94,4
Sambia	5	5	76,6
Tšaad	6	6	47,0
Malaavi	6	6	55,8
Etioopia	7	7	34,5
Uganda	7	7	61,1

Allikad: Ingham 1995: 21; UNDP 1997: 164–165.

Poliitiliste vabaduste all vaadeldi nad inimeste õigust osaleda riigi juhtkonna valimisel ning seaduste väljatöötamisel. Kodanikuvabadused hõlmasid meediavabadust ja kohtusüsteemi sõltumatust.

Uurimuse tulemused näitasid, et enamikus vaestes riikides on inimeste põhivabadused tagamata. Vaadeldud 48 riigist said 5 või enam palli poliitiliste vabaduste skaalal 33 riiki ning kodanikuvabaduste skaalal 40 riiki. Heade tulemustega olid teiste seas eranditeks sellised riigid nagu Gambia, India, Botswana ja Sri Lanka.

DasGupta ja Weale uurisid riikide lõikes ka inimvabaduste seost teiste arenguindikaatoritega. Nad leidsid, et poliitilised ja kodanikuvabadused on tugevas positiivses korrelatsioonis riigi rahvatuluga ühe elaniku kohta, ning vabaduste laienemine on seotud väikelaste suremuse vähenemise ja oodatava eluea kasvuga. Huvitava tulemusena selgus ka, et täiskasvanute kirjaoskuse tase on inimvabadustega negatiivses korrelatsioonis. Sellele tõsiasjale, et piiratud poliitiliste ja kodanikuvabadustega riikides on sageli kõrge kirjaoskuse tase, pole seni suudetud veel rahuldavat seletust leida.

3. ARENGUMAAD MAAILMAMAJANDUSES

3.1. Arengumaade määratlemine

Termin “arengumaa” (*developing country*) võeti ÜRO poolt kasutusele pärast Teist maailmasõda, mil endised koloniaalriigid saavutasid esmakordselt sõltumatuse ning asusid üles ehitama oma rahvuslikke majandusi. Varem nimetati neid riike umbmääraselt mahajäänud piirkondadeks (*backward areas*). Tänapäeval on levinumate alternatiividena kasutusel veel terminid “vähemarenenud maad” (*less developed countries*) ja “Kolmas Maailm” (*third world*). Käesolevas õppevahendis kasutatakse vastavast riikide grupist rääkides peamiselt termineid “arengumaa” ja “Kolmas Maailm”

Arengumaadest rääkides puutume kokku mitme põhimõttelise probleemiga.

- Esiteks, kas tänapäeval maailmas üldse enam eksisteerib selline riikide grupp?
- Teiseks, kui selline kooslus on siiski olemas, siis kuidas oleks seda kõige õigem nimetada?
- Kolmandaks, millised tunnused eristavad arengumaid maailma teistest riikidest?

M. Ayoob on üldistanud eri autorite alternatiivseid seisukohti arengumaade kui ühise grupi määratlemisel järgmiselt (Ayoob 1995: 12–17).

Kolmas Maailm kui ühiste kultuuriliste väärtustega riikide grupp. Selle nägemuse kohaselt esindab kolmas maailm seda osa maailmast, mis on kas hüljanud Lääne ühiskonna väärtused, on neist parasjagu loobumas või pole neid kunagi tunnustanud. Lääne-vastatus ühendab neid riike vaatamata kultuurilise homogeensuse puudumisele. Endisi sotsialistlikke riike nimetatud

grupi hulka ei arvata, kuna nad ei moodusta üheselt eristatavat poliitiliste kultuuride kogumit. Enamik autoreid rõhutab siiski rohkem arengumaade kultuurilisi erinevusi – nad erinevad nii traditsioonide, kultuuri kui ka religiooni poolest ja nende kultuurilist ühtsust on raske tõestada.

Kolmas Maailm kui majanduslik kontseptsioon on enim tunnustust leidnud ja mõeldud maailma vaeseimate riikide tähistamiseks. Selles kontekstis kasutatakse mõistet Kolmas Maailm vaheldumisi teiste riigi majandusarengu tasemele viitavate terminitega, nagu näiteks arengumaa, vähearenenud või alaarenenud riik. Kolmanda Maailma riike ühendavaks tunnuseks on selle definitsiooni puhul nende madal arengutase, mis eristab neid arenenud tööstusega Läänest ja Idast. Definitsiooni puuduseks on aga kokkulepitud kriteeriumite puudumine määramaks, kust läheb piir arenenud ja alaarenenud riikide vahel. Riikide erinevatest arenguteedest ja -eesmärkidest tulenevalt ei piisa ühe lihtsa kriteeriumi (näiteks enimkasutatava RKP inimese kohta) kasutamisest kõigi arengumaade jaoks, pigem tuleks rakendada teatud kriteeriumite süsteemi ja vaadelda nende alusel eraldi keskmise sissetulekuga, naftat eksportivaid, suurtes välisvõlgades olevaid, sisemaal paiknevaid jne. arenguriike. Arengumaade suurenevate erinevuste tagajärjel on juba hakatud rääkima Neljandast ja Viieandast Maailmast.

Kolmas Maailm kui poliitiline ja ideoloogiline kontseptsioon. Selle käsitluse järgi on kolmas maailm midagi enam kui lihtsalt sarnaste majandustunnustega riikide kogum. Termin tähistab ka teatud jõuetust maailma poliitikas kaasa rääkida, sümboliseerides seega poliitiliste jõudude erinevusi rahvusvahelistes suhetes. Grupi liikmed tunnistavad teadlikult oma nõrka positsiooni ning arvestavad seda oma välispoliitika kujundamisel. Nende ühiseks huviks on diplomaatiline liit, mille eesmärgiks on oma mõjuvõimu suurendamine maailma poliitikas.

Sotsioloogilisest vaatenurgast lähtudes on arengumaade peamisteks ühisprobleemideks vallutatud, kolonisatsioon, domineeritus teiste poolt ning varasem (väär) arengupoliitika. Arengu-

maad on lõhestatud ühiskonnad nii majanduslikus, geograafilises, sotsiaalses kui poliitilises tähenduses. Ilmekaimaks tõendiks sellest on erinevus privilegeeritud ja marginaalsete sektorite vahel: esimesed on seotud maailmasüsteemiga, teised aga sellest isoleeritud.

Arenguperspektiividest lähtudes tuuakse esile, et Teise maailmasõja järgne arengukontekst Kolmanda Maailma riikide jaoks oli mõjutatud nende kolonisatsioonieelsest arengust ning koloniaaltraumast. Eesmärkide, tasemete, mudelite ja strateegiate mõttes polnud ei kapitalistlikud ega sotsialistlikud arenguskeemid arengumaadele täielikult rakendatavad. See unikaalne kontekst eristabki arengumaid teistest riikidest.

Kolmandat Maailma kui iseseisvat kategooriat on võimalik eristada ka **võimukriteeriumist lähtudes**. Defineerides viimast majanduslike, tehnoloogiliste ja militaarsete võimaluste kaudu, on arengumaade osa maailmas tööstusriikidega võrreldes ilmselt teisejärguline. Jõudude võrreldamatus seletab ka, miks Kolmanda Maailma riigid kasutavad paljudes rahvusvahelistes küsimustes (eriti majandust ja tehnoloogiat puudutavates valdkondades) kollektiivseid läbirääkimismeetodeid.

3.1.1. Arengumaade ühisjooned

Kuna arenguökonomika uurib arengumaid kui terviklikku gruppi, siis on oluline välja tuua nende riikide sarnased tunnused. On muidugi selge, et pole olemas mingite kindlate tunnustega tüüpilist arengumaad. Järgnevalt kirjeldatavad ühisjooned on esitatud empiiriliste vaatluste tulemuste põhjal (Ingham 1995: 24–26; World Development Report 1997 lisad).

1. **Suhteline vaesus.** Arengumaid iseloomustab madal keskmine tulutase ühe elaniku kohta. 1995. a. oli see näitaja madala tulutasemega maades 430 USD ning keskmise tulutasemega maades 2390 USD, arenenud riikides aga 24 930 USD.

2. **Põllumajanduse osakaal SKP-s** oli 1995. a. madala tulutasemega maades keskmiselt 25%, keskmise tulutasemega maades 11% ning arenenud riikides 2%. Põllumajanduses töötajate osakaal kogutööjõus oli nimetatud riikide gruppides 1990. a. vastavalt 69%, 32% ja 5%
3. **Väliskaubanduse struktuur** Madala ja keskmise tulutasemega riikides moodustas primaartoodete eksport 1990. a. kogueksportidest 51%, kõrge tulutasemega riikides aga 19%.
4. **Rahvastiku kasv** on arengumaades tunduvalt kiirem kui arenenud riikides. Perioodil 1990–95 oli rahvastiku keskmine aastane kasvutempo madala tulutasemega maades 2,4%, keskmise tulutasemega maades 1,4% ja tööstusriikides 0,7%. Rahvastiku kiire kasv mõjutab ka arengumaade elanikkonna vanuselist struktuuri. 1990. a. moodustasid kuni 14-aastased arengumaade rahvastikust 35%, tööstusriikides aga 19%.
5. **Urbaniseerumine.** 1995. a. elas linnades 39% arengumaade ja 81% arenenud riikide elanikkonnast. Prognooside kohaselt suureneb linnaelanikkond arengumaades aastail 1994–2000 keskmiselt 3,7% aastas, tööstusmaades aga vaid 0,8%.
6. **Tulude jaotus.** Arengumaades on varad ja sissetulekud jaotunud tavaliselt väga ebavõrdselt. Agregeeritud andmed tulujaotuse kohta eri riikide gruppides seni puuduvad, kuid näiteks Keenias, Venetsueelas ja Tšiilis on üle 42% tuludest koondunud 10% jõukamate elanike kätte. Brasiilias on vastav näitaja koguni 51,3%. Arenenud riikides saab 10% jõukamaid keskmiselt 25% kogu rahvatulust.
7. **Tehnoloogia.** Arengumaades on kõigest üheksal inimesel tuhandest mingi tehnika või teadusega seotud teadmiste pagas. Tööstusriikides on selliseid inimesi 9 korda rohkem – 81 tuhande kohta. Vaid 4% globaalsetest kulutustest uurimise ja arendustööle langeb arengumaade arvele. Neis paikneb vaid 5% maailma kompuutritest ning telefoniühendusi on 18 korda vähem kui arenenud riikides.

8. **Sõltuvus ja haavatavus.** Maailmamajandust juhivad peamiselt arenenud riigid, kellel on domineeriv roll rahvusvaheliste institutsioonide (IMF Maailmapank, ÜRO) otsustusprotsessides. Arengumaade sõnaõigus on väike ja see muudab nad haavatavaks. Haavatavust suurendab veelgi multinatsioonaalsete korporatsioonide tegevus – nende firmade otsustest sõltuvad oluliselt välismaise erakapitali vood arengumaadesse.
9. **Kultuuriline orientatsioon.** Meediakanalite, turismi ja hareduse kaudu sunnitakse arengumaadele peale tööstusriikide elustiili ja väärtushinnanguid, mis võivad sattuda vastuollu kohalike traditsioonidega. Samas on vaeste riikide kultuuriline mõju ülejäänud maailmale väga tagasihoidlik.

3.1.2. Arengumaade erinevused

Eelmist alapunkti kokku võttes võib öelda, et arengumaid iseloomustab eelkõige madal tulude tase ühe elaniku kohta, rahvastiku kiire kasv, elanike hõivatus traditsioonilistel elualadel (käsitööndus, põllundus) ning varanduslik erinevus väikesearvulise rikka eliidi ja suure hulga vaeste vahel. Samas pole need tunnused kõigile antud gruppi kuuluvatele riikidele võrdselt omased, ning eksisteerivad olulised erinevused ka muudes valdkondades:

- mõned arengumaad on ülerahvastatud, teised mitte;
- mõned on geograafiliselt suured, teised väikesed;
- mõned on loodusressursside poolest rikkad, teised vaesed;
- enamik on endised kolooniad;
- vaid üksikud on avalike teenuste pakkumisel ausad, enamik aga korrumpeerunud;
- mõned on demokraatlikud riigid, teised diktatuuri poolt juhitavad, paljud nende vahepealsed;
- erinevad valitsemisstruktuurid ning suhtumine valitsuse rolli riigi majanduse reguleerimisel;
- mõned riigid järgivad liberaalset väliskaubanduspoliitikat, enamasti rakendatakse aga kõrgeid kaitsebarjääre;

- mõned majandused on avatud ning sõltuvad oluliselt väliskaubandustuludest, teised on rohkem suletud ning sisemistele arenguressurssidele toetuvad;
- kõigi eelloetletud gruppide hulgast võib leida nii kiire kui aeglase majanduskasvuga arengumaid.

Arengumaade probleemid näivad olevat grupeerunud geograafiliste regioonide kaupa. Äärmuslik majanduslik stagnatsioon on omane Aafrikale. Sellel kontinendil elab ligikaudu 12% maailma rahvastikust, kes loovad kõigest 2% globaalsest RKP-st. Kui jätta kõrvale arenenumad Põhja- ja Lõuna-Aafrika, siis ülejääva Sub-Sahara regiooni kohta on vastavad arvud 9% ja 1%.

Teistel arenevatel kontinentidel on arengutasemed mitmekesisemad. Aasias domineerivad rahvaarvu poolest Hiina ja India (kokku üle 37% maailma rahvastikust), kes loovad kõigest 3,5% maailma RKP-st. Aasia "tiigrid" (Lõuna-Korea, Hong-Kong, Taiwan, Singapur) seevastu annavad 2,2% globaalsest RKP-st, neis elab aga vaid 1,4% maailma rahvastikust. Tai, Malaisia, Indoneesia ja Filipiinid moodustavad teise kiirelt areneva grupi, kuid nende riikide sotsiaalne ja majanduslik areng on siiski veel suhteliselt ebakindel. Kokkuvõtvalt on Aasia, vaatamata riikidevahelistele erinevustele, kahtlemata üks kiiremini arenevaid regioone maailmas.

Kahjuks ei saa sama väita Ladina-Ameerika kohta, erandiks on ehk Mehhiko. Brasiiliat, Argentiinat, Tšiilit, Venezuelat ja Kolumbiat võib teatud mõõndustega pidada suhteliselt kõrge arengutasemega riikideks. Andide regioonis ja Kesk-Ameerika maades toimub aga juba mõnda aega keskmise tulutaseme alanemine ja elamistingimuste halvenemine, ning see trend näib jätkuvat suure võlakoorma, maksebilansi raskuste, kontrollimatu inflatsiooni ja jätkuva sotsiaalse kriisi tõttu.

Arengumaade erinevused muudes aspektides peale keskmise tulutaseme ilmnevad samuti eelkõige geograafiliste regioonide lõikes. Nende erinevuste olemasolu viitab sellele, et arengu-

maade eri alamgruppide kasvuteed võivad olla erinevad. Arenguregioonide olulisimate majandusnäitajate erinevustest annab ülevaate tabel 3.1.

Tabel 3.1

Arengumaade regionaalsed erinevused peamiste majandusnäitajate osas

Regioon	Kapitali formeerumine		Väliskaubanduslik orientatsioon		Makromajanduslik stabiilsus		Välisvõlgnevus
	Investeeringute suhe SKP-sse (1987–88)	Investeeringute efektiivsus (1981–86)	Kaupade ekspordi suhe SKP-sse (1987)	Tööstustoodete osa koguekspordis (1987)	Inflatsioon, % aastas (1980–87)	Eelarve-defitsiit, % RKP-st (1987)	Välisvõla suhe RKP-sse (1987)
Sub-Sahara Aafrika	15,4	0,04	22,0	12,0	15,2	-5,7	80,8
Aasia							
Ida-Aasia	30,1	0,29	28,0	73,0	5,4	-2,6	24,9
Lõuna-Aasia	21,7	0,24	6,8	64,0	7,8	-8,5	21,6
Euroopa, Lähis-Ida ja Põhja-Aafrika	25,8	0,12	14,2	...	23,7	7,0	47,9
Ladina-Ameerika	20,6	0,07	12,3	23,0	109,1	-10,2	45,5
OECD liikmed	21,0	0,15	15,0	80,0	5,0	-4,4	...

Allikas: Ingham 1995: 23.

3.2. Arengumaade klassifitseerimine

Igasuguste objektide grupeerimisel tuleb lähtuda mingitest objektiivsetest kriteeriumitest. Riike on kõige lihtsam gruppidesse jaotada geograafiliste regioonide kaupa – sellisel juhul on välistatud mõne riigi kuulumine üheaegselt mitmesse gruppi ning ei teki probleeme gruppidevaheliste piiride määratlemisel. Majanduslike analüüside tegemisel jääb selline jaotus aga väheinformatiivseks.

Eesmärgipärasuse printsiibist lähtudes kasutatakse arengumaade puhul peamiselt arengutasemest ja seda mõjutavatest teguritest lähtuvaid klassifikatsioone. Kuid arengutase pole mitte absoluutne, vaid suhteline suurus, ning piirid eri tasemete vahel muutuvad ajas inflatsiooni ja üldise majandusarengu tõttu. Seega ei ole konkreetsetest majanduslikest kriteeriumitest lähtuvate jaotuste juures esitatavad arvulised parameetrid ajas püsivad.

Arengumaade klassifikatsioonide loomisega tegelevad eelkõige rahvusvahelised organisatsioonid. Nende jaotused on tavaliselt seotud nende tegevussuundadega ja peavad kaasa aitama arenguabi õiglasemale jaotamisele. Sellest, millisesse gruppi üks või teine riik kuulub, sõltub talle antava abi viis ja suurus.

Lihtsaks ja sageli kasutatavaks tunnuseks riikide klassifitseerimisel on rahvamajanduse kogutoodangu tase ühe elaniku kohta. **Maailmapank** avaldab oma iga-aastases maailma arenguaruan-des (*WDR – World Development Report*) üle 30 000 elanikuga riikide jaotuse tabelina, kus on arvestatud nii riikide tulutaset kui geograafilist kuuluvust. Tulude alusel ühe elaniku kohta on riigid jaotatud kolme põhigruppi ja viide alamgruppi (vt. tabel 3.2.)

Toodud klassifikatsioonis arvatakse arengumaadeks kõik madala ja keskmise tulutasemega riigid, kokku on neid 159. Sealjuures enamik Kesk- ja Ida-Euroopa riike kuulub madala keskmise tulutasemega riikide hulka. Siiski ei viita selline jaotus

konkreetselt arengustaatuselt ning selle alusel pole võimalik analüüsida arengut laiemas tähenduses.

Tabel 3.2.

Maailmapanga riikide klassifikatsioon

Tulugrupp	RKP inimese kohta 1995. a. (USD)	Riikide arv grupis
Madal tulutase	alla 766	63
Keskmine tulutase, sh.		96
• madal keskmine tulutase	766–3035	65
• kõrge keskmine tulutase	3036–9385	31
Kõrge tulutase, sh.	üle 9385	52
• OECD liikmed		23
• muud riigid		29

Allikas: The World Bank 1997: 264–265.

1970-ndatel aastatel eristas **Ühinenud Rahvaste Organisatsioon** arengumaade seas nelja enim tähelepanu vajavat gruppi, lähtudes oletatavatest arengutakistustest. Selle jaotuse eesmärgiks oli leida eri ühiskondade arenguprobleemidele lahendused, mis arvestaksid iga konkreetse riigi majandusolukorra eripära. Grupid olid järgmised:

- Vähimarenenud maad ehk Neljas Maailm (15 riiki):
 - sissetulek inimese kohta alla 250 USD,
 - tööstustoodangu osa RKP-s alla 10%,
 - kirjaoskusega täiskasvanuid alla 20%.
- 1973–74. a. majanduskriisis enim kannatanud riigid (42 riiki):
 - madal sissetulek inimese kohta,
 - halvenenud kaubandustingimused,
 - kõrge välisvõla suhe ekspordituludesse,

- ebapiisavad valuutareservid,
 - arengu suur sõltuvus välisabist.
- Arengumaad, millel puudub väljapääs merele (20 riiki).
 - Ebasoodsa geograafilise asendiga arenevad saareriigid.

Toodud jaotuse peamiseks puuduseks oli asjaolu, et see ei hõlmanud kõiki arengumaid. Samal ajal kuulusid paljud riigid üheaegselt mitmesse erinevasse jaotusse, näiteks 10 Aafrika riiki koguni kõiki esimesse kolme.

Tänapäeval kasutab ÜRO arenguprogramm oma inimarengu aruannete tabelites viit erinevat riikide klassifitseerimise meetodit, lähtudes: a) inimarengu tasemest, b) geograafilistest regioonidest, c) keskmisest tulutasemest, d) üldisest arengutasemest, e) organisatsioonilisest kuuluvusest (UNDP 1997: 241–245).

Peamiseks kriteeriumiks on inimarengu indeks, mille alusel jagatakse riigid kolme gruppi:

- kõrge inimarengu tase ($HDI \geq 0,8$), 64 riiki;
- keskmine inimarengu tase ($0,8 > HDI \geq 0,5$), 66 riiki;
- madal inimarengu tase ($HDI < 0,5$), 45 riiki.

Keskmisel tulutasemel baseeruv jaotus kattub Maailmapanga analoogilise klassifikatsiooniga. Geograafiliste regioonide loike on arengumaad jaotatud järgmiselt:

- Sub-Sahara Aafrika, 46 riiki;
- Araabiamaad, 19 riiki;
- Aasia ja Okeania, 29 riiki;
- Ladina-Ameerika ja Kariibi mere piirkond, 33 riiki;
- Lõuna-Euroopa, 2 riiki.

Üldise arengutaseme alusel eristab ÜRO nelja riikide gruppi:

- vähimarenenud riigid (44),
- naftat mitte-eksportivad arengumaad (88),
- OPEC-i liikmesriigid (13),
- tööstusriigid (50), sh. Kesk- ja Ida-Euroopa maad (25).

Rahvusvahelise Majanduskoostöö ja -arenguorganisatsiooni
(*OECD – Organization for Economic Cooperation and Deve-*

lopment) klassifikatsioon lähtub mitmetest eri kriteeriumitest ning jaotab arengumaad nelja gruppi:

- madala tulutasemega riigid, kus sissetulek inimese kohta oli 1993. a. alla 650 USD, 61 riiki;
- keskmise tulutasemega riigid, 73 riiki;
- uued industriaalmaad (*NIC – newly industrializing countries*), 11 riiki;
- OPEC-i liikmed, 13 riiki.

3.3. Arengumaade mahajäämuse teoreetilised seletused

3.3.1. Ebapiisav varustatus tootmisteguritega

Olulisimateks tootmisteguriteks on loodusressursid, inim- ja füüsiline kapital ning tehnoloogia. Tootmistegureid vaadeldakse peamiste arenguteguritena majanduskasvu teooriates, kus nad seostatakse omavahel suurima kasvutempo saavutamiseks.

Majanduslik kasv on läbi aegade olnud riikide tähtsaimaks majandusarengu eesmärgiks. Kasvu taotlemise peapõhjuseks on rahvastiku kasv: me soovime elada sama hästi või paremini kui varem, kuid iga juurdesündiv inimene kahandab meie tarbimist, kui tootmismahud jääb endiseks.

Majanduslik kasv sõltub antud riigis kasutada olevatest ressursidest. Ressursid omakorda määravad iga riigi (ja kogu maailma) majanduse loomulikud piirid. Ressursside efektiivsem kasutamine võimaldab küll majanduskasvu kestust pikendada ning kasvu piire edasi nihutada, kuid piire täielikult kõrvaldada pole sel viisil võimalik.

1. Looduslikud ressursid. Tähtsimateks loodusressurssideks on põllumajanduslik maa ja energiakandjad.

Maaailma potentsiaalne haritava maa pindala ületab kahekordselt praegu haritava maa pindala. Kuid haritava maa reservid on kontinentidel jaotunud ebahetlaselt, paiknedes peamiselt Aafri-

kas, Lõuna-Ameerikas ja Austraalias. Vastuvõetavate kulude ja kaasaegse tehnoloogiaga ülesharitavat maad leidub peamiselt parasvöötmes. Pool maailma potentsiaalselt kultiveeritavast maast paikneb aga troopikas, eriti vihmametsade all Kongo ja Amazonia basseinides. Nende kasutuselevõtt nõuaks vihmametsade hävitamist, kusjuures mullad erodeeruksid kiiresti. Ülejäänud potentsiaalne põllumaa jääb aga väga põuastesse piirkondadesse, millede kasutuselevõtt eeldab kapitaalsete niisutussüsteemide väljaehitamist.

Kõige selgemalt avaldub kultiveeritava maa ebaühtlane jaotumine Aafrikas Sahara regioonis. Ehkki regiooni territoorium on piisav praegusest mitu korda suurema inimhulga toitmiseks, ei võimalda pinnase viljatus isegi olemasolevat rahvastikku ära toita. 1990. a. oli sellise probleemiga riike maailmas kokku 14.

21 riiki ei suuda põllumajanduse praeguse taseme säilimise korral oma elanikkonda enam aastal 2000 toita. Neist kuus – Burundi, Lesotho, Mauretaania, Nigeeria, Ruanda ja Somaalia oma jätkuva kiire rahvastikukasvuga – ei toida end ära ka siis, kui nende põllumajandustoodangu maht oluliselt kasvaks.

Arengumaade varustus energiakandjate ja mineraalsete ressurssidega on piirkonniti väga erinev. Neis riikides paikneb suurem osa maailma mineraaltoorainest: 89% naftast, 63% niklist jne. Aafrikas leidub palju väärismetalle, näiteks 95% maailma kroomi- ja 92% teemandivarudest. OPEC-i liikmesriigid saavad suurema osa oma tuludest naftamüügist.

2. Inimressursid. Inimeste mõju majandusele on vaadeldav kõigi kasvutegurite puhul, sest inimesed määravad ühelt poolt, mida ja kui palju suudetakse toota, ning teiselt poolt, kui palju on tarvis toota. Inimressursside analüüsimisel omab tähtsust eelkõige rahvastiku hulk ja struktuur ning tööjõu kvaliteet.

Paljudes arengumaades, eriti Lõuna-Aasias on üheks tõsisemaks probleemiks **ülerahvastatus**, mis on tingitud rahvastiku kiirest juurdekasvust ning soodustab vaesuse levikut. Arengumaades on laste sündivus suur, kuid inimeste eluiga lühike. Arenenud riike iseloomustab aga vanurite suhteliselt suurem osatähtsus

kogurahvastikus. Ilmne ealine struktuurierinevus neis riikide gruppides määrab ka erinevad kasvu- ja arengustrateegiad.

Kasvutegurina omab tähtsust eelkõige **töövõimeline elanikkond**, kes soovib tööd teha. Nemad peavad kindlustama nii laste kui vanurite elatustaseme. Maailma riikide praktika on näidanud, et töötajate arv ja toodangu hulk pole otseses lineaarses sõltuvuses. Töötajate hulga suurendamisest või tööaja pikendamisest on tänapäeval hoopis suurema **tähtsusega tööjõu kvaliteet**, mille määravad a) inimeste tervislik seisund, b) haridustase ja oskused, c) ettevõtlikkus ja innovatiivsus.

Rahvastiku ja majanduskasvu vahelisi seoseid käsitletakse põhjalikumalt õppevahendi kuuendas peatükis.

3. Kapital. Uurimised on näidanud, et võrreldes teiste kasvuteguritega on kapitalipanuse korrelatsioon majanduskasvuga kõige tugevam. Kapital suurendab töö tootlikkust (suureneb kapitali–tööjõu suhe), tema abil saavutatavat majanduskasvu nimetatakse ekstensiivseks kasvuks.

4. Tehnoloogia näitab toodete valmistamise viisi ning selle mõju majanduskasvule realiseerub tavaliselt uute masinate ja seadmete, s.t. kapitali kaudu. Tehnoloogia mõju arengule on otseselt raske mõõta, seetõttu näidatakse seda teistest teguritest ülejääva kasvuosana ehk üldise tootlikkuse kasvuna.

Tehnoloogia rolli arengumaades käsitleb nn. sobiva tehnoloogia teooria, mis väidab, et mahajäänud riikides on efektiivne rakendada lihtsaid, väikesemastaabilisi ja tööjõumahukaid tehnoloogiasid. Leitakse, et arenenud maades kasutatav tehnoloogia ei pruugi tausttingimuste erinevuse tõttu arengumaadele sobida.

Majanduskasvu saab võimendada ka ilma täiendavate ressursside kasutuselevõtuta, seda ressursside ümberpaigutamise teel. Ressursside kiire ümberpaigutamise eeldusteks on:

- a) tööjõu mobiilsus, mis on seotud haridustasemega (tugev ja mitmekülgne üldhariduslik baas võimaldab kiiremat ümberõpet);

- b) arenenud tootmislik infrastruktuur;
- c) reguleeritud omandiõiguslikud suhted ja efektiivselt toimiv väärtpaberiturg, mis võimaldavad kapitali kiire ümberjaotuse perspektiivsetesse tootmisvaldkondadesse ning efektiivselt töötavatesse ettevõtetesse.

Kuna majanduskasv on pikaajaline protsess, siis ei piisa tema analüüsil vaid majanduslike tegurite väljatoomisest. Majanduskasvu mõjutavad ka teised ühiskondlikud nähtused, nagu rahvuskultuur ja riigi poliitiline korraldus. Mütoloogia, religioon ja kultuuritraditsioonid (näiteks suur sündivus Aasia riikides) võivad kasvuvõimalusi nii suurendada kui vähendada.

Käesolevasse alaarengu seletuste gruppi võib tinglikult kanda ka **kliimateooriad**, mis seletavad alaarengut ning madalat tööviljakust paljudes arengumaades nende paiknemisega niiskes ning kuuma kliimaga troopikavöötmes. Ka kliimateooriates on areng seostatud tingimuste ja teguritega, mis pole inimeste poolt (positiivselt) mõjutatavad.

3.3.2. Arengu astmelisus

Ühiskonna ja majanduse arengu astmelisuse idee on aluseks moderniseerimisteooriale, mis vaatleb arengut kui traditsioonilise ühiskonna transformeerumist kaasaegseks. Moderniseerimisteooria 1970.–80. aastate interpretatsioonidele oli iseloomulik industriaalühiskondades levinud ideede, tarbimismudelite ja institutsiooniliste vormide propageerimine traditsioonilistes ühiskondades. Sealjuures ei arvestatud aga nende võimalikku mõju konkreetses kultuurikeskkonnas.

Majandusega seonduvad moderniseerimise erinevaid aspekte käsitlevad Smithi, Marxi ja Rostow' astmeteooriad. Tinglikult seostatakse moderniseerimisega ka baasvajaduste kontseptsioon ja mitmed neoliberaalide tööd. Astmeteooria on seotud ühesuunalise ajalookäsitlusega ning selle põhiseisukohad on järgmised:

- 1) areng toimub teatud etappide kaupa, mis erinevad üksteisest majanduslike muutuste allikate ja mudelite poolest;

2) arenguastmed läbitakse kindlas spetsiifilises järjekorras, see tähendab iga järgmine etapp nõuab kõigi eelnevate läbimist.

Arengu astmelisust käsitlevad lineaarsete astmete teooriad, millest tuntuimad on Rostow' kasvustaadiumite teooria ja Harrod-Domari kasvumudel (vt. ptk. 4.1.).

3.3.3. Dualistlik majandusstruktuur

Majandusliku dualismi all mõeldakse olukorda, kus tänapäevase ja heal järjel majandussektori kõrval esineb traditsiooniline ja väheefektiivne tootmisviis. Kaasaegne sektor (võib olla nii riiklik kui erasektor) on defineeritud kui majanduse osa, mis kasutab taastootvat kapitali ja palgatööjõudu kasumi saamise eesmärgil. Sellesse sektorisse kuuluvad tootmisharud (näiteks kaevandused, suurtööstus), kus tootmistegurite asendamise võimalused on väga väikesed, tootmist iseloomustavad fikseeritud tehnilised koefitsiendid ning kapitalimahukus. Subsistentsiaalne e. olemuslik sektor on vastavalt majanduse osa, mis ei kasuta taastootvat kapitali ja palgatööjõudu kasumi saamiseks. Nimetatud sektor hõlmab peamiselt talupõllundust, käsitööd ja mõningal määral ka väiketööstust. Tootmisel on võimalik kasutada väga erinevaid tehnikaid ning alternatiivseid tööjõu ja kapitali kombinatsioone, kuid kasutatavad tehnikad on siiski valdavalt tööjõuintensiivsed.

Duaalse majanduse korral on riigi edasise arengu põhiküsimus, kuidas laiendada moodsat sektorit traditsioonilise sektori samaaegse kahandamisega. Sektoritevaheliseks põhiseoseks on kaasaegse sektori laienemine traditsioonilise sektori reservtööjõu arvel. Rahvastiku kõrge juurdekasvutempoga ülerahvastatud riikide puhul vaadeldakse oskusteta tööjõu pakkumist piiramatuna. Tööjõud on limiteerimata selles mõttes, et kui kapitalistlik sektor pakub juurde uusi töökohti endise palgatasemega, siis sellel palgatasemel töötada soovijate arv on nõudlusest suurem, s.t. tööjõu pakkumiskõver on palga suhtes lõpmatult elastne.

Duaalse majanduse kontseptsioonil põhinevad struktuurimuutuste teooriad. Need pööravad tähelepanu mehhanismile, millega saab muuta arengumaade majanduse struktuuri ja minna üle valdavalt põllumajandusele spetsialiseeritud majanduselt kaasaegsele linnastunud ja mitmekesise tööstuse ning teenindussfääriga majandusele. Sealjuures toetutakse neoklassikalise hinnateooria ja kaasaegse ökonomeetria põhialustele. Peatükis 4.2. võetakse lähema vaatluse alla kaks struktuurimuudatuste teooriat:

- 1) Arthur Lewise teoreetiline kahesektoriline jääktöö mudel (*two-sector surplus labor model*);
- 2) Hollis Chenery empiirilisele analüüsile toetuv arengumustrite teooria (*patterns of development*).

3.3.4. Rahvusvaheline kaubandus

Väidetakse, et rahvusvaheline kaubandus kaasaegsel kujul pole arengumaadele mitte vastastikuse, vaid ühepoolse sõltuvuse süsteem. See väljendub kõige selgemalt transnatsionaalsete korporatsioonide tegevuses, mille emaettevõtted asuvad tööstusriikides. Leitakse, et tööstusriikide moraalne kohus on heastada arengumaadele nende sõltuva seisundi kuritarvitamisest tulenev kahju, ning nõutakse kõigi majandusliku sõltuvuse liikide kohest lõpetamist, mis on võimalik vaid uue maailmamajanduskorra raames rahvusülese tsentraalse majandusliku arengu plaanerimise kaudu.

Arengumaade raskusi selgitatakse sellega, et maailma riigid nõudsid kaubanduspiirangute likvideerimisel partneritelt samaväärset vaevatasu: soodustused rahvuslikule turule pääsemiseks pidid materiaalselt väärtuselt vastastikku tasakaalus olema (nimetatud nõudest loobuti 1966. aastal GATT-i kokkuleppe täiendamisel). See printsiip töötab aga efektiivselt ainult võrdsete partnerite suhetes. Väikese turumahuga arengumaad ei suutnud tööstusriikidele tolli alandamise või mõne muu analoogilise abinõuga midagi materiaalselt samaväärset vastu pakkuda ning jäid lihtsalt süsteemist välja. Seega arenes rahvusvaheline

tööjaotus tööstusriikide vahel tunduvalt intensiivsemalt kui arengumaadega.

Uemas lähenemises ei nähta arengumaade mahajäämuse põhjusi mitte rahvusvaheliste kaubandusreeglite ja -printsipiide sisus, vaid selles, et neist reeglitest sageli kinni ei peeta. Maailmakaubanduse põhielemendiks on formaalselt tunnistatud vaba-kaubandusprintsip. Sellest tulenevalt tooks kaubanduspiirangute täielik likvideerimine tööstusriikides kaasa arengumaade osa suurenemise maailma tööstustoodangus. Tegelik kaubanduspraktika näitab aga, et arenenud riigid kaitsevad oma konkurentsivõimetuks muutuvaid majandusharusid (töökohtade säilitamise vajaduse ettekäändel) arengumaade konkurentsi eest.

Hinnangute kohaselt ulatuvad arengumaade aastakahjumid, mis on tingitud ebavõrdsetest võimalustest osaleda rahvusvahelises kaubanduses, tööhõives ja rahanduses, 500 miljardi USD-ni. See on kümme korda rohkem kui nende riikide poolt humanitaarabina saadud summad.

Sellest majandusliku alaarengu seletuste grupist kasvasid välja rahvusvahelise sõltuvuse mudelid (vt. ptk. 4.3.).

3.4. Arengumaad kaasaja maailmamajanduses

3.4.1. Regionaalsed arenguperspektiivid 1990-ndail aastail

Arengumaade ja rahvusvahelise majanduse vaheliste seoste kirjeldamisel võib välja tuua kaks põhijoont:

- Arengumaade ebahütlane areng. Osa riike on edukalt kohanenud liberaalse rahvusvahelise majanduskorraga ning saavutanud majanduskasvu ja industrialiseerituse kõrge taseme. Teistes on areng aeglasem ning mõnedes maades on elustandard pärast iseseisvumist koguni halvenenud.
- Rahvusvahelise majanduskorra mõju arengumaadele sõltub alati kohalikest teguritest. Rahvusvahelise majanduskliima soodsust või ebasoodsust ei saa määratleda ainult struktuur-

seid näitajaid analüüsid, arvestada tuleb konkreetsete riikide sisepoliitikat.

Tänapäeval, 1990-ndail aastail on arengumaade poliitikavalikud ning arengu siseriiklik ja väliskeskkond oluliselt erinevad Teise maailmasõja järgsest perioodist. Lühidalt võib esile tuua järgmised muutused:

1. Arengumaade diferentseerumine. Viimase 20 aasta jooksul on Kagu-Aasia riikide majanduslik võimsus oluliselt kasvanud – NIC-i liikmete kogutoodang on perioodil 1970–90 enam kui neljakordistunud. Samal ajal on ligi pooltes arengumaades aset leidnud reaaltulu langus ühe elaniku kohta.
2. Tööstusriikide turumajanduslikus süsteemis on toimunud mitmed olulised muutused: kauba-, tööjõu- ja teguriturude dereguleerimine, riigiettevõtete erastamine, võimsate regionaalsete blokkide moodustumine (Euroopa Liit).
3. Poliitilise režiimi muutus Kesk- ja Ida-Euroopa riikides, mis on tõsiselt mõjutanud paljude arengumaade geopoliitilist staatust.
4. Apartheidisüsteemi kokkuvarisemine Lõuna-Aafrikas.

Nendes muutunud tingimustes tulevad ilmsiks eri regioonide erinevad tulevikuperspektiivid. **Aafrika** riikidel on tõsiseid probleeme välisvõlga ning nad vajavad täiendavat välisabi. Tööstusriikide huvide nihkudes Kesk- ja Ida-Euroopasse kaotab aga Aafrika tõenäoliselt osa välismaistest erainvesteeringutest ja ametlikust arenguabist. Aafrika riikide konkurentsivõimet maailmaturul nõrgendavad ebapiisavad investeeringud inim- ja füüsilisse kapitali ning primaartoodete kaubandustingimuste halvenemine. Lisaks nõrgendab paljude riikide positsiooni valitsuse ebausaldatavus.

Ladina-Ameerika väljavaated on mitmekesisemad. Regiooni riikide põhiprobleemideks on krooniline eelarvedefitsiit ning kõrge inflatsioon. Sotsiaalse poole pealt kerkib esile mitmete riikide äärmiselt ebavõrdne tulujaotus. Siiski on paljud Ladina-Ameerika riigid kogunud viimastel kümnenditel kiiret majanduskasvu. Võrreldes Aafrikaga on neil tunduvalt tugevam res-

sursibaas ning lähedus USA-le tagab regiooni geopoliitilise tähtsuse.

Dünaamilistes **Aasia** riikides on sise- ja välismajandus suhteliselt heas tasakaalus ning hinnad stabiilsed. Regiooni paljudes riikides on tugev ekspordisektor ning rahvusvaheliselt tunnustatud pragmaatiline valitsus. Tuleviku seisukohalt on eriti oluline väliskapitali ning tehnoloogia massiline sissevool.

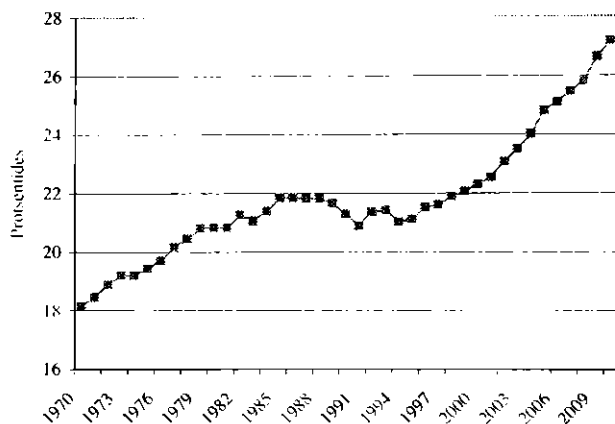
Väga mitmekesise grupi moodustavad **Euroopa, Lähis-Ida ja Põhja-Aafrika** arengumaad. Nafta ja teiste primaartoodete ekspordist sõltuvaid riike iseloomustab investeringute ebaefektiivsus ning suur ja vähepaindlik riiklik sektor. Ida-Euroopa riikides on kõrgelt kvalifitseeritud tööjõud, kuid selle teguri positiivset mõju majanduskasvule takistavad esialgu poliitilised kriisid ja ebastabiilsus.

Arengumaade tulevikuperspektiivide seisukohalt on tähtis ka maailmamajanduse regionaliseerumine, mis avaldub mitmete mõjuvõimsate kaubandusblokkide (Euroopa Liit, NAFTA, ASEAN jt.) moodustamises. Paljud arengumaad on aga nendest blokkidest – ja seega olulisest osast maailmakaubandusest – kõrvale jäetud. Arengumaade üheks põhiprobleemiks on kujunenud küsimus, millises ulatuses avavad tööstusriigid oma turu nende ekspordile, eriti tööstuskaupade osas.

3.4.2. Arengumaade majandusliku tähtsuse kasv

Traditsiooniliselt on arengumaade majandusperspektiivid olnud olulisel määral sõltuvad tööstusriikide majandustest. Kuid 1980–1990. aastatel on arengumaade osa maailma kogutoodangus, kaubanduses ja kapitalivoogudes märgatavalt suurenenud (vt. joonised 3.1–3.4.) ning kui selline trend jätkub, on tulemuseks varasematega vastupidiste seoste – arengumaade mõju tööstusriikidele – märkimisväärne tugevnemine. Seni on maailmamajanduses tähelepanu äratanud küll vaid üksikud kiireid edusamme teinud arengumaad, kuid praeguseks on Kolmanda

Maailma majanduskasv tundubalt laiema kandepinnaga ja eeldatakse selle tendentsi jätkumist.

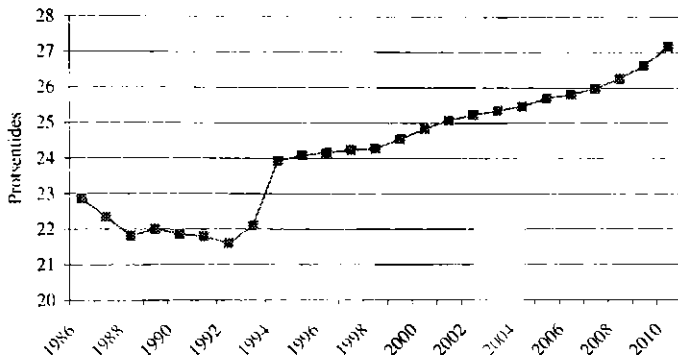
Joonis 3.1. Arengumaade osakaal globaalses SKP-s.

Avalikud arutelud arengumaade tähtsuse suurenemise teemal on keskendunud seni peamiselt nimetatud tendentsi võimalikele negatiivsetele mõjudele tööstusriikide tööhõivele ja palgatasele. Üheks erandiks on Maailmapanga välismajandusspetsialisti S. R. Ghoshi analüüs, kus autor püüab tõestada, et ka tööstusriigid saavad arengumaade kasvavast integratsioonist maailmamajandusse kasu (Ghosh 1996: 38–41). Arengumaade tähtsuse kasvu vaadeldakse kolmest aspektist:

- arengumaade ja tööstusriikide vahelise kaubavahetuse mahu kasv;
- suurenev kapitali rahvusvaheline mobiilsus ja rahandusalane integratsioon;
- arengumaade suhteliselt kiirem majanduskasv.

Kaubandusintegratsioon. 1994. a. langes arengumaade arvele 24% maailma koguimpordist, 2010. a. peaks see suurenema 30%-ni. Samal perioodil peaks arengumaade osa tööstustoodete

ekspordis kasvama 17%-lt 22%-le. 1990-ndate aastate algul suundus ligikaudu neljandik tööstusriikide ekspordist arengumaadesse, ning praeguste trendide jätkudes peaks see näitaja aastaks 2010 kasvama enam kui ühe kolmandikuni.

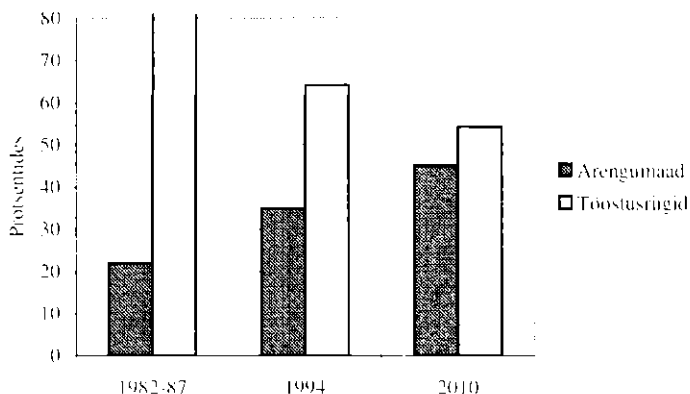
Joonis 3.2. Arengumaade osakaal maailma koguimpordis.

On leitud, et tihedamad kaubandussidemed arengumaade ja tööstusriikide vahel toovad viimastele kasu kahel tasandil:

- 1) traditsioonilised kaubandustulud, mis tulenevad spetsialiseerumisest, suhtelise eelise ärakasutamisest, laiemast kaubavahetusest, mastaabisäästust ja suuremast konkurentsist;
- 2) eelnenust tulenev suurem efektiivsus tõstab omakorda kapitali rentaablust ja seega ka investeringuid, mis pikemas perspektiivis suurendab kogutoodangut; lisaks on tõenäoline säästude kasv nende suurema tulususe (kõrgemad intressimäärad) tõttu ja/või selle tagajärjel, et osa täiendavast kogutoodangust saadavatest tuludest säästetakse.

Finantsintegratsioon. Kuna arengumaad kasvavad praegu kiiremini kui minevikus, pakuvad nad investoritele suuremaid kapitalituluseid nii otseste välisinvesteeringute (OVI) kui portfelli-investeeringute osas. Kui 1980-ndate aastate keskel läks

arengumaadesse vaid 23% maailma OVI-st, siis aastail 1992–94 oli nende osakaal juba 40%.

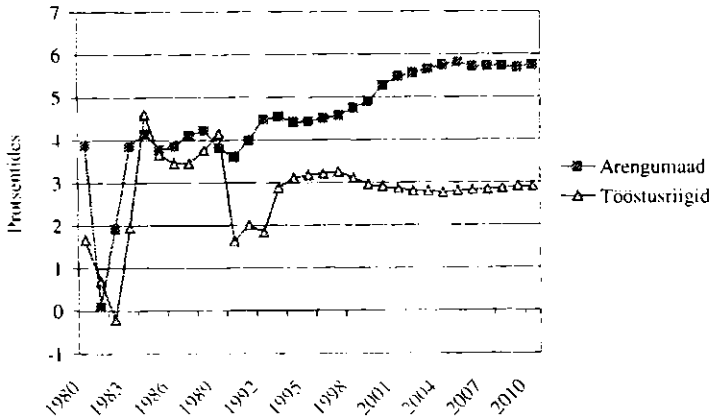
Joonis 3.3. Otseste välisinvesteeringute vood arengumaadesse ja tööstusriikidesse.

OVI-st saadavad tulud seonduvad eelkõige tootmise globaliseerumise ja investeeringute tasuvuse kasvuga. USA kaubanduskoja andmetel oli USA firmade poolt aastail 1992–94 juhtivatesse tööstusriikidesse tehtud OVI tasuvuseks 8% aastas, arengumaadesse suunatud investeeringute tasuvuseks aga 21% aastas. Osaliselt peegeldab arenguriikidesse tehtud investeeringute suurem tasuvus siiski kõrgemat riski.

Kiire majanduskasv. Pikemas perspektiivis võib arengumaade majanduskasv osutada kaubandusintegratsiooni tulususe seisukohalt olulisemaks kui väliskaubanduse liberaliseerimine.

Majanduskasv suurendab arengumaade nõudlust tööstusriikide toodangu järele. Investeeringute kasv elavdab nõudlust imporditavate kapitalikaupade ja teenuste osas. Samasugust mõju avaldab erasektori laienemine ja infrastruktuuri tehtavate investeeringute tõenäoline suurenemine. Arengumaade elanikkonna

sissetulekute kasv suurendab nõudlust keerulisemate (import)tarbekaupade järele. Ennustuste kohaselt kasvab tarbijate arv arengumaades aastaks 2010 ühe miljardi võrra (s.o. suuremaks kui kõigi tööstusriikide praegune koguelanikkond) ja nende keskmine sissetulek inimese kohta peaks ületama praegust Kreeka ja Hispaania vastavat näitajat. Arengumaade eelarvedefitsiidi püsimisel ja vabade tootmisvõimsuste olemasolul tööstusriikides viib nõudluse kasv arengumaades tootmise kasvule tööstusriikides. Praegustel hinnangutel peaks arengumaade RKP 1%-line kasv tooma kaasa tööstusriikide RKP 0,2%-lise kasvu.

Joonis 3.4. SKP kasv arengumaades ja tööstusriikides.

Teiseks peaks arengumaade suhteliselt kiirem majanduskasv muutma ekspordi- ja impordihindade suhet tööstusriikide kasuks. Sellest saadav tulu sõltub eksport- ja importkaupade hulga suhtelisest kasvust kummaski riikide grupis, samuti vahetatavate kaupade sissetuleku- ja hinnaelastsustest. Kuna arengumaad kasvavad eeldatavalt kiiremini, peaks ka nende poolt pakutatavate eksportkaupade kasv olema kiirem (muude tingi-

muste võrdsuse korral). Samal ajal peaks nõudlus tööstusriikide ekspordi järele kasvama enam kui nõudlus arengumaade ekspordi suhtes, kuna tööstusmaad toodavad üldiselt suurema sisetulekuelastsusega kaupu.

Eeltoodu põhjal võib öelda, et iga üksiku arengumaa osaks langev kasu või kahju maailmamajanduses osalemisest sõltub konkreetse riigi poolt elluviidavast majanduspoliitikast. Praktika näitab, et ebapiisavatest sisesäästudest ja -investeeringutest ning madalast tootlikkusest aitavad üle saada väliskaubanduse liberaliseerimine, finantsturgude dereguleerimine, efektiivse maksusüsteemi loomine ning mitte-inflatsioonilise monetaarsüsteemi ja -poliitika ellurakendamine. Lootusetult pessimistlik näib olevat vaid mõnede Aafrika riikide olukord; ülejäänud arengumaad peaksid olema võimelised struktuursete reformide teel oma arengupotentsiaali rakendama ning maailmamajandusega sammu pidama eeldusel, et viiakse ellu sobivat majandus- ja sotsiaalpoliitikat.

Keerulisem on prognoosida, kas arengumaad kui hilisemad startijad suudavad kunagi tööstusriikidega võrdsale tasemele jõuda. Üldiselt eeldatakse, et piisavalt kiire majanduskasv suudab kõrvaldada lõhe arenenud ning vähemarenenud riikide vahel. Selle väite kehtivuse suhtes lähevad majandusteadlaste arvamused siiski lahku. Eristatakse optimistlikku ja pessimistlikku vaatenurka. **Pessimistid** lähtuvad tulutasemest ühe elaniku kohta – selle näitaja osas on kontrastid rikaste ja vaeste riikide vahel kõige suuremad ning arengulõhe ületamine näib lootusetuna. **Optimistid** seevastu võtavad oma prognooside aluseks arengumaade keskmised kasvutempod, mis on olnud tööstusriikidega võrreldes suhteliselt head.

Arengumaade kui grupi kasvutempod sõjajärgsel perioodil on olnud reeglina kõrgemad kui arenenud tööstusriikides. Näiteks perioodil 1950–75 oli arengumaade aasta keskmine kasvutempo 5,6%, tööstusriikides samal ajal vaid 4,7%. Globaalne regressioon ja majandustingimuste halvenemine vähendasid neid näi-

tajaid aastail 1980–89 vastavalt 3,8 ja 3,0%-le. Toodud agregeeritud arvude taga peituvad aga suured erinevused üksikute riikide ja regioonide vahel. Eriti teravad on arengumaade erinevused geograafiliste regioonide jaotuse alusel – Ida-Aasia edusammud varjutavad sub-Sahara Aafrika ja Ladina-Ameerika tagasihoidliku arengu.

Aafrika riikide kasvuerinevuste puhul mängib olulist rolli valituspoliitika. Positiivseteks näideteks on Botswana (kuulub maailma kiiremini kasvavate riikide hulka), Kamerun, Lesotho. Regioonide lõikes on erinev ka **kasvu ajastatus**. Ida-Aasia riikide sissetulekud kahekordistusid perioodil 1968–1980 ning seejärel kasvasid veel 50% aastail 1980–1988. Ladina-Ameerika riikide tulud suurenesid 1968–1980 70%, kuid seejärel langesid taas. Selline kasvu- ja stagnatsioonitsükli vaheldumine on arenguökonomikas üsna tavaline nähtus.

Arengumaade ja arenenud riikide vahel eksisteeriva arengulõhe ületamise võimalikkuse matemaatilisel hindamisel arvestatakse nii optimistide kui pessimistide seisukohtade lähtealuseid. Kokkuvõtvalt võib öelda, et tulutasemete erinevus rikaste ja vaeste riikide vahel väheneb vaid juhul, kui arenenud riikide ja arengumaade tulude suhe ühe elaniku kohta on väiksem nende kasvutempode pöördsuhtest (Hogendorn 1992: 12).

$$(3.1.) \quad \frac{Y_A}{Y_B} > \frac{\Delta Y_B (\%)}{\Delta Y_A (\%)},$$

kus: Y – sissetulek ühe elaniku kohta,
 $\Delta Y(\%)$ – tulude kasv,
 A – arenenud riik, B – arengumaa.

Näide. Olgu Lõuna-Korea (B) kasvutempo 6% ja USA-l (A) 3%, ning USA tulutase \$12 000. Korea tegelik tulutase \$2010 tähendab, et nende riikide vaheline tuluerinevus suureneb: $(12\,000/2010) > (3/6)$. Lõhe vähenemiseks peaks tulutase Lõuna-Koreas ületama \$6000.

Kuni tulude absoluutkasv on jõukates riikides kiirem kui vaestes, suureneb ka arengulõhe. Praeguste kasvutempode korral suudavad tööstusriike "kinni püüda" vaid Aasia arengumaad, ning neilgi kulub selleks keskmiselt 250 aastat. Ainult umbes 10 riiki suudab saavutada Lääneriikide tulutaseme 100 aastaga; vähem kui 20 riiki saavad sellega hakkama ehk 1000 aasta jooksul. Aafrika ja Ladina-Ameerika maade mahajäämus aga üha suureneb. Seega jääb arengulõhe ületamine paljudele vaestele riikidele ka pikemas perspektiivis siiski vaid teoreetiliseks võimaluseks.

3.4.3. Tööstusriikide sõltuvus energiaressurssidest ja maavaradest

Maailma teadaolevad naftavarud on 700 miljardit barrelit, mis on 30 tänapäeva maailma aastatoodangut. Arvestades täiendavate naftavarude avastamise tõenäosust, muutub praeguste naftatarbimise kasvutrendide jätkudes maailma naftavarude hulk kriitiliseks aastal 2025. Sõevarud peavad kaasaegse tootmise taseme puhul vastu 500 aastat.

Tööstusriikides elab vaid neljandik maailma rahvastikust, kuid nad tarbivad ligi 85% toodetavast energiast. Kesktl läbi annab arenenud riikides kasutatavast koguenergiast 40% nafta, 30% gaas ja 30% kivisüsi.

1970-ndate aastate energiakriis tõestas veenvalt, et energiaressurssid on tööstusriikide majanduse aluseks. Kuna praktiliselt kõik arenenud riigid on peamise energiaressursi – nafta importijad, siis sõltuvad nad täielikult kolmanda maailma naftatootjate kartellipoliitikast. Empiiriliste andmete alusel joonistub selgelt välja pöördvõrdeline seos OPEC-i poolt 1970-ndatel teostatud naftahindade tõusu ja seitsme juhtiva tööstusriigi reaalse RKP kasvu vahel.

Vaatamata uutele naftatootmise keskustele Mehhikos, Alaskal, Põhjameres ja mujal, jäävad lähemas tulevikus peamisteks naftaeksporditajateks siiski valitud arengumaad. Kuus Lähis-Ida riiki.

kus elab vaid 1% maailma rahvastikust, kontrollib ligi 50% maailma naftavarudest ning veelgi suuremat osa eksporditavatest reservidest. Kokku asub arengumaade territooriumil 9/10 maailma nafta-, 1/2 maagaasi- ja 1/12 kivisöevarudest. Kuid tuleb arvestada, et nafta tootmine arengumaades on suuremalt jaolt USA ja Euroopa naftakompaniide kontrolli all.

Tööstusriikide sõltuvus arengumaadest ei piirdu vaid energiaressurssidega. Lisaks naftale vajavad need riigid veel tööstustorainet ning mineraalseid ressursse, mille kohalikud varud on industrialiseerimisprotsessi käigus suures osas ammendunud. Ainult 5 riiki maailmas – Austraalia, Kanada, Lõuna-Aafrika Vabariik, USA ja SRÜ alad – toodavad vähemalt kuut kaitsetööstuses ja kaasaegses tehnoloogias vajalikku strateegilist mineraali. Ülejäänud strateegiliste mineraalide töötlemis- ja tarbimiskeskused (Lääne-Euroopa ja Jaapan) sõltuvad suurel määral imporditavast toorainest (vt. tabel 3.3.).

Enamik teadaolevatest toormevarudest on kontsentreerunud üksikutesse kolmanda maailma maadesse. Näiteks langeb nelja arengumaa (Tšiili, Peruu, Sambia ja Sairi) arvele suurem osa maailma kautšukiekspordist. Kolm arengumaa (Boliivia, Malaisia ja Tai) toodavad 70% rahvusvahelisel turul müüdavast tinast, Jamaikas ja Guineas paikneb 60% boksiidivarudest, jne.

Arvatakse, et enamik võtmemineraale ammendatakse vähem kui saja aastaga ja mõned isegi lähimate aastakümnete jooksul. Seetõttu tegeletakse tööstusriikides aktiivselt sünteetiliste asendajate väljatöötamisega, uute leiukohtade otsimisega ja kaevandamistehnoloogiate täiustamisega ning propageeritakse korduvkasutamist. Samuti püütakse strateegilisi mineraale hankida mereveest, kuid kaasaegse tehnoloogiaga on mereveest võimalik paraku vaid väheseid mineraale (magneesium, lauasool) majanduslikult tasuvalt toota.

Tabel 3.3.

**USA, Euroopa Liidu ja Jaapani sõltuvus
tööstusliku toormaterjali impordist**

(imporditud tooraine % kogutarbimises)

Maavara	USA	Euroopa Liit	Jaapan
Nafta	...	96	99
Alumiinium	84	75	100
Kroom	91	98	98
Koobalt	98	98	98
Vask	ekspordib	98	90
Raud	29	55	99
Plii	11	85	73
Mangaan	98	99	88
Kummi	100	100	100
Nikkel	72	100	100
Fosfaat	ekspordib	100	100
Tina	84	93	97
Volfram	55	100	100
Tsink	61	70	53

3.4.4. Arengumaade poliitiline mõjuvõim

Muutuv maailmamajandus pakub arengumaadele nii võimalusi kui ka piiranguid. Erinevad kasvutempod lõhestavad Kolmanda Maailma ühtsust ning muudavad küsitavaks ühtse arengustrateegia võimalikkuse ja vajalikkuse kõigi arengumaade jaoks. Ebavõrdse arengu tingimustes võib arvata, et koalitsiooni liikmed lähtuvad pigem oma isiklikest kui kogu bloki huvidest. Teiselt poolt vaadatuna on ilmne, et ka enamarenenud arengumaad ei suuda maailmamajandust puudutavates küsimustes üksi tegutsedes olulist mõju avaldada.

Globaalsel tasandil moodustavad kolmanda maailma koalitsiooni kaks eraldi grupeeringut:

- 1) Mitteühinemisliikumine (*NAM – Non-Aligned Movement*),
- 2) Grupp-77 (*G77 – Group of 77*).

Koalitsiooni ajaloolised juured ulatuvad kahe olulise arenguni Teise maailmasõja järgsetes rahvusvahelistes suhetes. Nendeks olid “külm sõda” ja dekoloniseerimine. Maailma jaotamine Idaks ja Lääneks ning nende kahe leeri vaheline võimuvõitlus näis paljude uute sõltumatute riikide juhtidele mõttetuna. NAM oligi püüde luua uut tüüpi rahvusvahelised suhted. Keeldudes järgimast nii Ida kui Lääne eeskuju ja traditsioonilist neutraliteedipoliitikat, püüdsid endised koloniaalriigid saavutada ühtsust olemasolevatele blokkidele vastandumise läbi. NAM-i liikmed olid ühisel arvamusel ka küsimustes, mis puudutasid dekoloniseerimist, ÜRO rolli ja majandusarengut.

G77, mis loodi 1964. a. ÜRO esimesel kaubandus- ja arengukonverentsil (*UNCTAD – United Nations Conference on Trade and Development*), muutus peamiseks instrumendiks, mille kaudu Kolmas Maailm väljendas oma rahulolematust rahvusvahelise majanduskorraga. Kuna aga organisatsiooni liikmete arv kasvas kiiresti ning tegutseti paljudes eri valdkondades, muutus tegevus peagi ebaefektiivseks. 1972. a. eraldus G77-st väiksem ja efektiivsem grupp – G24 – mille eesmärgiks oli vähendada arenenud tööstusriikide mõju Bretton Woodsi institutsioonidele. G24 liikmeteks on võrdselt 8 esindajat (riiki) igalt arenevalt kontinendilt – Aasiast, Aafrikast ja Ameerikast. Algselt tegutses G24 efektiivselt, eriti spetsiaalsete IMF-i fondide asutamisel. 1970-ndate lõpuks grupp aga praktiliselt lagunes, kuna riikide huvid ülemaailmse majanduskriisi tingimustes olid liialt erinevad. Huvide vastandumine oli ka loomulik, sest koos tegutsesid näiteks nii vaeseimad võlglasriigid kui ka naftaeksportijad.

Loomulikult püüavad arengumaade valitsused oma riikide seisundit parandada. Üheks märkimisväärsemaks sellealaseks ettevõtmiseks on Kolmanda Maailma liidrite poolt välja töötatud nn. uus rahvusvaheline majanduskord (*NIEO – New Inter-*

national Economic Order). See programm võeti vastu ÜRO Üldassamblee kuuendal eri-istungil 1974. aastal ning kiideti heaks aasta hiljem resolutsiooniga "Areng ja rahvusvaheline majanduskooperatsioon" (*Development and International Economic Cooperation*). NIEO programmi nõudmistega ühinesid 77 arenguriiki.

NIEO on sisuliselt kaubandusele orienteeritud. Arengumaad soovivad muuta kaubandustingimusi endale soodsamaks ning kindlustada stabiilsed ja mittediskrimineerivad hinnad nende poolt eksporditavale toorainele. Samuti nõuavad nad vabamat ligipääsu arenenud riikide tööstustoodangu turgudele (arengumaade vastaste kaubandusbarjääride tühistamine või nende tingimuste lõdvendamine) ning suuremat kontrolli oma eksporditoodangu transpordi ja turustamise üle. Lisaks nõutakse programmis muidugi välisabi suurendamist ning välislaenude tagasimaksegraafikute korrigeerimist. Samuti soovitakse kergemat juurdepääsu uutele tootmistehnoloogiatele ja transnatsionaalsete korporatsioonide tegevuse rangemat kontrolli arengumaades.

Ehkki loetletud NIEO ettepanekud olid väljakutseks eksisteerivale liberaalsele rahvusvahelisele majanduskorrale, ei saa neid siiski revolutsiooniliseks lugeda. Jutt käis eelkõige arengumaade kaubandustingimuste parandamisest, mitte maailma tööjaotuse muutmisest.

Nüüdseks on selgunud, et arengumaad pole oma NIEO programmis püstitatud eesmärged saavutanud ning arvatavasti ei saavutagi. Põhjusteks on esiteks lõhe arengumaade reaalsuse ja tegelikkuse vahel. Arengumaad pole võimelised oma nõudmiste läbisurumise nimel ühisrinnet moodustama. Näiteks on arengumaadel väga raske ühist kõlapinda leida, kui kõne all on Kolmanda Maailma sõltuvuse vähendamine rahvusvahelistest korporatsioonidest tehnoloogia alal. Vastupidi, individuaalselt on paljud arengumaad tühistanud needki vähesed piirangud ja ettekirjutused rahvusvahelistele korporatsioonidele, mis kehtestati 1960-ndate aastate lõpus ja 1970-ndate alguses. Näiteks Malaisia, India, Sair, Mehhiko ja paljud teised riigid on nõrgendanud

kontrolli välisriikide ettevõtete üle ja konkureerivad omavahel, et ligi meelitada rohkem välisinvesteetijaid.

Teiseks on kaheldav, kas arenenud riigid kunagi üldse Kolmanda Maailma nõudmisi aktsepteerivad. Siia maani pole seda tehtud, kuna keegi ei soovi ju oma majandushuvisid vabatahtlikult kahjustada. Arengumaade välisvõlakoormad kindlustavad nende piisava sõltuvuse arenenud riikidest ega võimalda radikaalset tegutsemist ka kõige parema tahtmise korral.

4. MAJANDUSARENGU TEOORIAD

4.1. Ajalooline ülevaade

Enne Teist maailmasõda käsitleti majandusarengut vaid majanduse üldteooria kõrvalharudes, piirdudes tavaliselt üldsõnaliste manifestatsioonidega ja konkreetsete arengukogemuste kirjeldamisega. Sellest perioodist võib välja tuua järgmised arengu-ideoloogiad: liberalism, riigikapitalism, nõukogude mudel, keinsism ja neo-liberalism. Ajalooliselt on esikohal olnud liberaalne turule orienteeritud mudel, kuid alates 20. sajandist hakkas domineerima keinsism, mis rõhutas enam riigi osa arenguprotsesside suunamisel. Ülejäänud varasemad arengustrateegiad on nimetatud kahe põhimudeli variatsioonid, mis väljendavad erinevaid ajaloolisi võimalusi ja piiranguid. Enamikus neist leiti, et riik on vastutav kapitali formeerumise ja investeringute eest strateegilise tähtsusega valdkondades, kus puudub spontaanne nõudlus.

Liberalismi aluseks oli Briti tööstusrevolutsiooni kogemus. Mudelit iseloomustab turujõudude usaldamine, kergetööstusest algav astmeline industrialiseerimine, kõrgest kasuminormist ja madalast palgatasemest tulenev erainvesteeringute kõrge tase ning tehnoloogia pidev täiustamine, mis nõuab kapitali kiiret kasvu ja turgude laiendamist.

Riigikapitalismi arengustrateegia kuulub kontinentaal-Euroopa tööstusliku arengu algaasi. Selle iseloomulikeks joonteks olid põllumajanduse eelisareng ning riigivõimu käsitlemine vahendina, mis annab eelised rahvusvahelises tööjaotuses osalemiseks.

Keinsismi põhiväite kohaselt vastutab riik majandussüsteemi stabiilsuse ja pideva kasvu eest. Majanduskasvu tuleb mõjutada kogunõudmise stimuleerimise teel, parim vahend selleks on

valitsuse eelarvepoliitika. **Neoliberaaliid** (M. Friedman jt.) soovivad leida, et valitsuse volitused peavad piirduma seaduste ja korra kaitsmisega ning konkurentsitingimuste loomisega. Selle lähenemise sõnumiks on, et arengumaad peavad orienteeruma turule, liberaliseerima oma majanduse, arendama eraettevõtlust ning leidma ja ära kasutama oma suhtelised eelised.

Nõukogude mudelis oli tootmisvahendite riiklik ja kooperatiivne omand ühendatud tsentraalse plaanimajandusega. Riigi poolt on kehtestatud plaanilised hinnad, mis ei peegelda nõudmist ja pakkumist turul. Investeeringute tase on kõrge, nende efektiivsus aga väga madal. Ulatuslike investeeringute tõttu on tarbimise tase madal, soodustatakse ühiskondlikku tarbimist (tervishoid, haridus jms.). Napib teenuseid, toimub eri majapidamiste tarbimistaseme võrdsustumine, kuid ühtlaselt madalal tasemel.

Pärast Teise maailmasõja lõppu algas koloniaalimpeeriumite lagunemine, mis tõi kaasa kümnete uute riikide astumise maailmamajandusse. Selline protsess andis turumajandusega riikide majandusteadlastele rohkesti mõtlemisainet. Hakati tõsisemalt arutlema selle üle, mis on majanduskasv, majanduse arenemine ja kuidas on neid võimalik mõjutada.

Teise maailmasõja järgses teaduskirjanduses domineerisid neli peamist teoreetilist lähenemist arengule:

- 1) lineaarsete astmete läbimisel baseeruv majanduskasv,
- 2) majanduse struktuursete muutuste teooria ja praktika,
- 3) rahvusvahelise sõltuvuse mudelite revolutsioon,
- 4) neoklassikaline vabale turumajandusele toetuv kontrrevolutsioon.

1950–60-ndatel aastatel vaadeldi arengut kui järjestikuste majanduskasvu astmete läbimist. Selle majandusliku lähenemise alusel vajadis arengumaad tööstusriikide arengutee kordamiseks teatud kindlas koguses ja proportsioonis kapitali säästude, investeeringute ja välisabi näol. Areng oli samastatud kiire majanduskasvuga.

1970-ndatel asendus lineaarne lähenemine kahe konkureeriva majanduslik-ideoloogilise arengukäsitlusega. Esimene neist keskendus ühiskonna sisemistele struktuurimuutustele, mis on vajalikud pideva majanduskasvu saavutamiseks "tüüpilises" arenevas riigis. Struktuurimuutusi uuriti nii teoreetiliselt kui praktilisel tasandil, kasutades kaasaegset majandusteooriat ning statistilist analüüsi.

Samal kümnendil esile kerkinud nn. rahvusvahelise sõltuvuse revolutsioon oli radikaalsem ja enam poliitikale orienteeritud. Alaarengu põhjusena nähti rahvusvahelise ja kodumaise jõu-ahekorra erinevusi, institutsioonilist ja struktuurset rigiidsust ning nendest tulenevat duaalset majandust ja ühiskonda nii rahvuslikul kui ka globaalsel tasandil. Sõltuvusteooriad rõhutasid riigisiseseid ja -väliseid institutsioonilisi ning poliitilisi arengutakistusi. Leiti, et vaesuse vähendamiseks, tööhõive mitmekesistamiseks ning tulujaotuse võrdsemaks muutmiseks tuleb rakendada uusi poliitikaid. Majanduskasvu ei peetud enam ainsaks ja prioriteetseks arengueesmärgiks, kuigi see oli oluline loetletud egalitaarsete eesmärkide saavutamiseks.

1980-ndatel aastatel domineeris neljas, neoklassikaline lähenemine arengule, mis rõhutas vaba turumajanduse, välismajandusliku avatuse ja riigiettevõtete privatiseerimise olulisust. Peamiseks arengutakistuseks ei peetud enam mitte ekspluateerivaid rahvusvahelisi suhteid, vaid valitsuse liigset sekkumist majandusse.

1990-ndatel aastatel on kirjeldatud traditsioonilistele lähemistele lisandunud uus majanduskasvu teooria – endogeense kasvu teooria. Endogeensed kasvumudelid püüavad arengut seletada eelkõige tehnoloogilisi muutusi esilekutsuvate tegurite kaudu. Keskendutakse uute teadmiste loomist soodustavate tegurite ja nende teadmiste levimise kanalite uurimisele. Uuringutesse on kaasatud mikroökonoomiline otsustusprotsess ning püütakse otseselt hinnata teadlaste ja tootjate vahelisi suhteid.

Hetkel võib kokkuvõtvalt öelda, et arenguökonomikas puudub universaalne, kõigi poolt aktsepteeritav doktriin või paradigma. Seda asendab pidevalt arenev ja muutuv kogemuste jada, mis annab võimaluse hinnata arengumaade mitmekesiseid arenguväljavaateid. Kõik erinevad lähenemised arengule pakuvad midagi väärtuslikku erinevate arenguprobleemide analüüsimisel.

4.2. Lineaarsete astmete teooriad

Lineaarsete astmete teooriad uurivad pikaajalisi muutusi majanduses ning neid iseloomustab kolm põhijoont:

- a) selgelt eristatavad ajasegmendid, mis erinevad üksteisest majanduslike muutuste allikate ja olemuse poolest;
- b) nimetatud ajamomentide kindel järgnevus nii, et ükski hilisem etapp ei saa alata enne kõigi eelnevate järjestikust läbimist;
- c) järjestikku läbitavad etapid on osa laiemast protsessist, mis teoreetiliselt võib olla nii areng kui ka taandareng.

Astmeteooriad baseeruvad pigem ühesuunalisel kui tsüklilisel ajalookäsitlusel. Tsüklilise käsitluse kohaselt korduvad arengustmed teatud aja tagant; ühesuunalise käsitluse järgi aga varem läbitud etappe (ka taandarengu puhul) ei korrata.

Varasemast ajaloost tuntumad astmeteoreetikud on A. Smith, K. Marx ja W. Rostow. Nende teooriad erinevad peamiselt astmete nimetamise ning muutuste allikate osas.

4.2.1. Rostow' kasvustaadiumite teooria

Walt Rostow avaldas 1960. aastal teose "The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto" milles esitas majandusarengu ja -kasvu esimese tervikliku käsitluse. Rostow pakkus välja viis majandusarengu staadiumi:

- 1) traditsiooniline ehk turueelne ühiskond (*traditional or pre-market society*);
- 2) vähearenenud ühiskond (*less-developed society*);

- 3) äratõuke- ehk kiirendusturu ühiskond (*take-off*);
- 4) varajane tarbimisühiskond (*early mass-market society*);
- 5) küps tarbimisühiskond (*mature mass-market society*).

Need majanduse kasvustaadiumid ei olnud ainuüksi kirjeldavad, vaid väljendasid Rostow' arvates kaasaegse ühiskonna arengu- teed oma sisemise loogika ja ühtsusega. Olulisel kohal Rostow' teoorias oli väide, et igal astmel domineerivad teatud majandus- harud, mille vahetumine tagabki pideva arengu.

Kirjeldatud skeemi olulisimaks osaks on kolmas, äratõuke- etapp, mille õnnestumiseks peavad olema rahuldatud kolm tingimust:

- tootlike investeeringute osa rahvatulus peab ulatuma vähe- malt 10%-ni;
- ühe või mitme olulise tööstusharu kiire kasv;
- kaasaegse sektori laienemiseks ning sellega kaasnevate või- malike kõrvalmõjude elimineerimiseks vajaliku poliitilise, sotsiaalse ja institutsionaalse raamistiku olemasolu või kiire tekkimine.

Rakendades Rostow' teooriat arengumaade majandustele, jõuti järeldusele, et viimased asuvad oma arengus traditsioonilise ühiskonna tasemel ja peavad läbima järgmised arengustaadiu- mid, et jõuda lõpuks küpse tarbimisühiskonnani.

Rostow' teooria oli väga üldistes mõistetes kirja pandud ja see- tõttu puudusid seal konkreetsed ettepanekud, kuidas siiski reali- seerida vajalik äratõuge traditsioonilisest ühiskonnast ja jõuda ühiskonna järgmiste arengustaadiumiteni.

4.2.2. Harrod-Domari kasvumudel

Sir Roy Harrod Suurbritanniast ja professor Evesey Domar USA-st jõudsid kumbki 1950. aastate lõpus teineteisest sõltu- matult uurimistulemuseni, mis näitas, kuidas investeeringute kasvuga kaasneb majanduskasv. Järgnevas esitatakse nende majanduskasvu võrrandi tuletuskäik.

Olgu majanduses kokku kasutusel kapitali K ühikut ja aastas loodav rahvamajanduse koguprodukt Y . Järgnevalt defineeritakse k , mis kujutab endast kapitali tootlikkust (*capital / output ratio*). Kui näiteks $k = 3$, siis see tähendab, et ühe ühiku RKP tootmiseks on vaja 3 ühikut kapitali. Sellest järeldatakse, et iga uue investeeringu puhul 3 ühikut toovad kaasa ühe ühiku RKP juurdekasvu. Lisaks tuuakse sisse näitaja s , mis on rahvamajanduse säästunorm (protsendina RKP-st).

Rahvamajanduse kogusääst S moodustab teatud osa RKP-st:

$$(4.1.) \quad S = sY$$

Rahvamajanduse koguinvesteeringud defineeritakse kui muudatus kogukapitali mahus teatud ajavahemikus:

$$(4.2.) \quad I = \Delta K$$

Kuid K oli seotud RKP-ga suhte k kaudu:

$$(4.3.) \quad K/Y = k \Rightarrow \Delta K/\Delta Y = k \Rightarrow \Delta K = k \cdot \Delta Y$$

Lõpuks peab kogusääst võrduma koguinvesteeringutega:

$$(4.4.) \quad S = I$$

Asendades viimases tingimuses S ja I pikemate avaldistega seostest (4.1.) ja (4.2.), saame:

$$(4.5.) \quad S = sY = k \Delta Y = \Delta K = I$$

Jagades võrrandi (4.5.) mõlemad pooled läbi Y ja k -ga, saame **Harrod-Domari majanduskasvu lihtsustatud mudeli**:

$$(4.6.) \quad \Delta Y/Y = s/k$$

Võrrandi vasak pool kujutab endast RKP muutust ehk protsentuaalset kasvu. Võrrandi parem pool näitab, et RKP juurdekasvutempo on võrdelises sõltuvuses rahvamajanduse säästunormist (s) ja pöördvõrdelises sõltuvuses kapitali tootlikkusest (k). Saadud tulemuse majanduslik sisu on lihtne: selleks et kasvada, peab rahvamajandus säästma ja investeerima teatud osa loodud koguproduktist. Mida rohkem säästetakse ja investeeritakse,

seada kiiremini kasvab majandus. Kuid kasvu tegelik kiirus ole-
neb ka sellest, milline on investeeringute efektiivsus, s.t. kui
palju suurendab täiendava ühiku investeerimine rahvamajanduse
koguprodukti. Investeeringute efektiivsust e. tootlikkust iseloo-
mustab kapitali tootlikkuse pöördsuhe $1/k$ (*output/capital*
ratio).

Harrod-Domari kasvumudeli alusel võib väita, et majandus-
kasvu peamiseks veduriks on rahvamajanduse säästunormi
tõstmine. Kui saame suurendada muutujat s , siis saame suuren-
dada ka RKP juurdekasvu $\Delta Y/Y$.

Näiteks olgu tegemist arengumaaga, kus kapitali tootlikkus k on
võrdne 3-ga ja üldine säästunorm on 6% RKP-st. Asetades arvilised
väärtused võrrandisse (4.6.) võime ennustada, et RKP juurdekasv on
2 protsenti aastas, kuna:

$$\Delta Y / Y = s / k = 6\% / 3 = 2\%$$

Sama loogika kohaselt peaks arengumaa, kes soovib majandus-
kasvu 7% aastas, omama säästunormi 21% RKP-st (eeldades
endiselt, et $k = 3$). Juhul kui riigi majandus ei ole suuteline nii-
sugust säästunormi saavutama, tuleks puuduv osa katta välisin-
vesteeringutega. Harrod-Domari kasvumudel oli teoreetiliseks
aluseks kapitali ja tehnilise abi massilisele voolule arenenud riik-
kidest arengumaadesse. Loodeti, et Marshalli plaani uuema
variandiga saab aidata ka arengumaid.

Kahjuks aga ei sobi Rostow' kasvustaadiumite teooria ja
Harrod-Domari mudel arengumaade majanduskasvu kirjeldami-
seks küllalt hästi. Kõrge säästunorm ja investeeringute tase on
vaid tarvilik, kuid mitte piisav tingimus majanduskasvuks.
Euroopa riikidele Marshalli plaani raames antud abi täitis oma
eesmärgi, kuna seal olid olemas vajalikud struktuurilised, insti-
tutsioonilised ja psühholoogilised tingimused. Nendes riikides
oli hästi töötav kauba- ja rahaturg, arenenud transpordivõrk,
kvalifitseeritud tööjõud ja juhtiv kaader, motivatsioon tegutse-
miseks, mis kõik koos võimaldas konverteerida uued investee-
ringud majanduse kogutoodangu suurendamiseks. Peamine

Rostow' ja Harrod-Domari mudelite puudus seisneb eelduses, et kõik eelnimetatud tegurid on arengumaades samasugused kui arenenud tööstusriikides. Lisaks eksisid Rostow, Harrod ja Domar ka sellega, et alahindasid rahvusvahelise majanduse väliskeskonna tähtsust arengumaa majanduse arendamisele. Tegelikult võivad ka parimad majanduse arengustrateegiad muutuda nulliks, kui rahvusvaheline majanduskeskkond käitub konkreetse riigi suhtes ebasoodsalt.

4.3. Struktuurimuutuste mudelid

4.3.1 Lewisi kahesektoriline jääktöö mudel

Majanduse struktuuri ümberkorraldamisele toetuv arengumudel konstrueeriti esmakordselt 1950. aastate keskel Arthur Lewisi poolt. Hiljem täiendasid seda mudelit J. Fei ja G. Ranis.

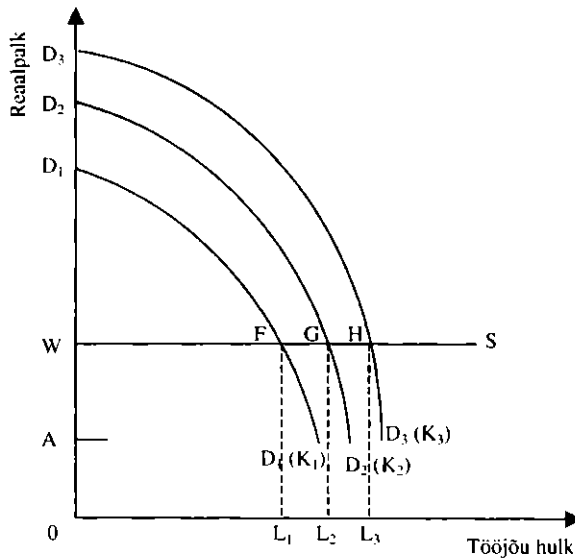
Lewisi mudelis koosneb arengumaa majandus kahest sektorist:

- 1) traditsiooniline, ülerahvastatud agraarsektor, kus töö piirtootlikkus võrdub nulliga. Selline olukord lubas Lewisil iseloomustada sealset tööjõudu kui jääktööjõudu, kuna nende äratõmbamine agraarsektorist ei tooks kaasa põllumajanduse kogutoodangu langust;
- 2) kaasaegne, kõrge tootlikkusega industriaalsektor, kus kasutatakse palgatööjõudu kasumi teenimiseks. Sinna suundub agraarsektori jääktööjõud.

Lewisi mudelis pööratakse peamist tähelepanu tööjõu liikumisele esimesest sektorist teise ning kogutoodangu ja tööhõive kasvule kaasaegses industriaalsektoris. Nii tööjõu juurdevoolu kiiruse kui ka tööhõive taseme kasvu industriaalsektoris määrab sealne kogutoodangu kasv. See omakorda sõltub tööstuste teostatavate investeeringute mahust ja kapitali akumulatsiooni kiirusest. Pidev investeerimine kaasaegsesse sektorisse on võimalik tänu sellele, et industriaalsektori kasum on suurem kui palgad ja eeldusel, et kogu saadud kasum reinvesteeritakse tagasi samasse sektorisse. Lõpuks eeldatakse Lewisi mudelis veel, et töötasu

kaasaegses sektoris on vähemalt 30% kõrgem kui fikseeritud keskmine töötasu traditsioonilises agraarsektoris.

Kaasaegse sektori kasvu skeem on graafiliselt esitatud joonisel 4.1. Vertikaalteljel on kujutatud reaalpalkad ja tööjõu piirtootlikkus, mis on eelduse kohaselt kogu kaasaegses sektoris ühesugune (s.t. tegemist on homogeense tööjõuga). Horisontaalteljel on toodud tehtud töö hulk.

Joonis 4.1. Lewisi duaalse majanduse kasvumudel.

Segment OA kujutab endast traditsioonilise agraarsektori töötajate keskmist reaalpalka, mis garanteerib elatusmiinimumi. Eeldatakse, et sellise sissetuleku korral on tööjõu pakkumine agraarsektoris lõpmatu ehk täiesti elastne. Joonisel 4.1. väljendab seda horisontaaljoon WS . Segment OW on vastavalt reaalpalk kaasaegses sektoris. Seega Lewis eeldab, et kaasaegse sektori reaalpalka OW tasemel, mis ületab agraarsektori palgataseme OA , saavad industriaalsektori ettevõtjad tööle võtta nii

palju töötajaid kui nad soovivad, kartmata sellega tõsta palgataset oma sektoris.

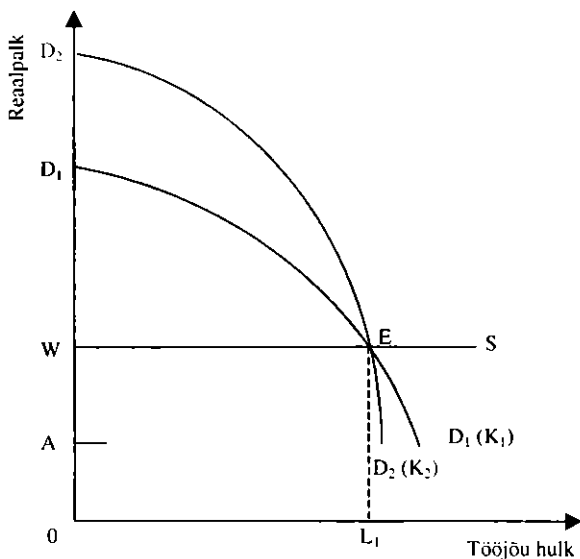
Olgu algul tööstussektoris olemasoleva kapitali maht piiratud ja võrdugu K_1 -ga. Sellisel juhul on tööjõu nõudlus määratud tööjõu piirtootlikkusega $D_1(K_1)$. Kuna kaasaegse sektori ettevõtjad soovivad kasumit maksimeerida, võtavad nad töölisi juurde senikaua, kuni nende piirtootlikkus on võrdne reaalpalgaga (punkt F). Sellisel juhul on töötajate arv kaasaegses sektoris OL_1 ja sektori kogutoodang on OD_1FL_1 .

Töötajate palkadeks makstakse välja summa, mis joonisel on kujutatud piirkonnana $OWFL_1$, ja ettevõtjate kasum on WD_1F . Lewis eeldas, et kogu saadud kasum reinvesteeritakse, seega kogukapital kaasaegses sektoris suureneb K_1 -lt K_2 -le. Kapitali kasv toob omakorda kaasa kaasaegse sektori töötajate piirtootlikkuse kasvu. Kasvab ka nõudlus tööjõule (nihe $D_1(K_1)$ -lt $D_2(K_2)$ -le). Uus tasakaalupunkt kaasaegse sektori tööjõuturul asub punktis G , mille puhul tööhõive on kasvanud OL_2 -le ja kogutoodang kasvab OD_2GL_2 -ni. Selline protsess kordub Lewisi arvates senikaua, kuni kogu agraarsektori liigne tööjõud on sulatatud kaasaegsesse tööstussektoris.

Lewisi mudel on lihtne ja on leidnud ka teatud kinnitust Lääne-Euroopa majanduse arenguloost, kuid praeguste arengumaade majandusarengu kirjeldamisel on sellel mudelil kolm puudust.

Esiteks eeldab mudel, et tööjõu juurdevool ja tööhõive suurenemine kaasaegses sektoris on proportsionaalne kapitali akumulatsiooniga selles sektoris. Mida kiirem on kapitali juurdekasv, seda suurem olevat töökohtade juurdekasv. Paraku ei vasta Lewis küsimusele, mis juhtub sel juhul, kui kasum reinvesteeritakse tehnoloogiatesse, mis vajavad palju vähem tööjõudu kui eelmised tehnoloogiad. Selline olukord on kujutatud joonisel 4.2. Kaasaegse tööstusharu ettevõtjad investeerivad tööjõudu säästvasse tehnoloogiasse, mistõttu töötajate piirtootlikkus kasvab väga kiiresti. Kapitali kasvu tulemusena suureneb kaasaegse sektori kogutoodang OD_2EL_1 -le, kuid töötasude summa

($OWEL_1$) ja tööhõive (OL_1) ei muutu. Kogu täiendava tulu saavad ettevõtjad kasumina. Selline kasv on tuntud ka "arenguvas-tase kasvu" (*anti-developmental growth*) nimetuse all. Kogu saadud täiendav sissetulek ja kogutoodangu kasv lähevad väheste ettevõtjate kätte, samal ajal kui töötajate olukord ei parane.

Joonis 4.2. Lewisi mudel tööjõudu säästva arengu korral.

Teiseks Lewisi mudeli kahtlaseks eelduseks on väide, et arengumaa majanduses on põllumajanduses liigset tööjõudu, kuid kaasaegses sektoris on täielik tööhõive. Tänapäeva empiirilised uuringud näitavad vastupidist – kaasaegses sektoris on tööjõu ülepakkumine ja agraarsektoris on vaid väga vähene liigne tööjõud.

Kolmandaks on Lewisi mudelis ebarealistlik väide, et kaasaegse sektori tööturg on võimeline garanteerima reaalpalkade konstantse taseme senikaua, kuni kogu liigne tööjõud on agraar-

sektorist lahkunud. Arengumaade majanduselu näitab tegelikkuses üllatavat asjaolu, et kaasaegse sektori tööturul on tendents palkade pidevale kasvule. See toimub isegi juhul, kui kaasaegses sektoris ilmneb tööpuudus ja samal ajal agraarsektoris on tööjõu piirtootlikkus võrdne nulliga. Sellise arengu taga on ametiühingute jõud, rahvusvaheliste firmade tööhõivepoliitika jne.

Kokkuvõttes võib Lewisi mudelit vaadelda kui väärtuslikku sammu edasi majandusarengu loogika mõistmiseks arengumaades, kuid sellel on ka terve rida eeldusi, mis ei leia tegelikkuses kinnitust.

4.3.2. Chenery arengumustrite teooria

Arengumustrite teooria autor Hollis Chenery kuulub empiirilise strukturalismi pooldajate hulka, kes rõhutavad, et riigi arengul on sisemaine ja rahvusvaheline külg.

- Sisemaised riigi arengut soodustavad tegurid:
 - majanduslikud (näiteks riigi ressursside kasutamise efektiivsus),
 - institutsioonilised (valitsuse poliitika).
- Rahvusvahelised majanduse arengut soodustavad tegurid:
 - juurdepääs väliskapitalile, tehnoloogiale ja rahvusvahelisele kaubandusele.

Erinevused arengumaade vahel tulenevad suures osas just ülalnimetatud tegurite mõlemast grupist. Kuid erinevused arengumaade ja arenenud riikide vahel on tingitud peamiselt rahvusvahelistest teguritest. Empiirilised strukturalistid on veendunud, et juhul kui arengumaadel oleks vaba juurdepääs kapitalile, tehnoloogiale ning tööstustoodete import- ja eksportturgudele, võiksid nad areneda isegi kiirema tempoga kui tööstusriigid. Seega erinevalt eelmistest arenguteooriatest tunnustavad strukturalistid, et arengumaad kuuluvad ühtsesse tihedalt integreeru-

nud maailmamajandusse, mis võib nende arengut nii soodustada kui ka takistada.

H. Chenery viis läbi ulatusliku arengumaade majanduse empiirilise analüüsi nii aegridade kui ka ruumkogumite põhjal. Vaatluse all olid praktiliselt kõik arengumaad ajavahemikus 1950–1973. Ilmnenud empiiriliste seaduspärasuste üldistusena sündiski nn. arengumustrite teooria.

Chenery teooria on Lewisi mudeliga sarnane selles mõttes, et mõlemad pööravad tähelepanu arengumaa majanduse struktuurimuutustele, mille käigus suur agraarsektor asendatakse uute tööstusharudega, mis on edasise majanduskasvu mootoriks. Kuid erinevalt Lewisist arvas Chenery, et säästunormi ja investeeringute kasv on vaid vajalik, kuid mitte piisav tingimus majanduskasvuks. Lisaks kapitali (nii füüsilise kui inimkapitali) akumulereerimisele on tarvis tervet rida vastastikku seostatud muudatusi riigi majanduse struktuuris, millega traditsiooniline majandus teisendatakse kaasaegseks majanduseks. Need struktuurimuutused hõlmavad praktiliselt kõiki majanduse funktsioone – tootmist, tarbimist, tööhõivet, rahvusvahelist kaubandust jm.

Kõige selgemalt avaldus Chenery empiirilises uurimuses **kogutoodangu struktuuri muutumine**. Kui rahvatulu ühe elaniku kohta suurenes, siis põllumajanduse osakaal RKP-s langes ja tööstuse osa suurenes. Näiteks leidis Chenery, et riikides, kus rahvatulu on 200 USD inimese kohta, moodustab agraarsektor 45% ja tööstussektor 15% RKP-st. Kui keskmine rahvatulu ühe elaniku kohta kasvab 1000 USD-ni, langeb põllumajanduse osakaal 20%-le ja tööstuse osa kasvab 28%-ni. Chenery jaotas tootmise struktuuri muutumise kaheks perioodiks. Esimeses perioodis (rahvatulu alla 600 USD elaniku kohta) asuvaid majandusi nimetas ta alaarenenuteks ning teises perioodis (rahvatulu 600 kuni 3000 USD elaniku kohta) asuvaid majandusi üleminekumajandusteks. Esimesel perioodil sõltub riik peamiselt põllumajandustoodangust, teisel hakkab üha suuremat tähtsust omama tööstustoodang. Oluline on siin lisada, et põlluma-

jandussektori osatähtsuse langus RKP-s ei tähenda põllumajanduse kogutoodangu langust.

Koos tööstuse osatähtsuse kasvuga RKP-s suureneb ka **füüsilise ja inimkapitali akumulatsioon**. Arengumaade majanduses ilmneb positiivne seos investeringute ja hariduskulutuste kasvu vahel. Kui jõutakse üleminekumajanduse staadiumi, suurenevad tunduvalt säästud ja investeringud ning kulutused haridusele.

Muutused kogutoodangu struktuuris ja füüsilise ning inimkapitali akumulierimises muudavad ka **kodumaist nõudlust**. Üldine seaduspära kõigi arengumaade jaoks on toidukaupade osatähtsuse vähenemine umbes 40%-lt 17%-le kogunõudlusest. Vastavalt suurenevad kogunõudluse teised komponendid: investeringud, valitsuse kulutused ja nõudlus tööstuskaupade järele.

Muutused tööhõives – tööjõu liikumine põllumajandusest tööstusesse ja teenindusse – toimuvad hiljem kui analoogilised struktuurimuutused tootmises. Chenery arvestuste kohaselt võrdsustub hõive põllumajanduses ja tootmises alles tulutasemel 1600 USD inimese kohta. Seega omab agraarsektor olulist rolli hõive tagamisel nii arengu varajases kui ka hilisemas faasis. Samal ajal tööjõu tootlikkus põllumajanduses kasvab arengu algfaasis aeglaselt ning võrdsustub tootlikkusega tööstuses alles struktuurimuutuste lõpul.

Kõige keerukamad on majanduse arenguga kaasnevad **muutused rahvusvahelises kaubanduses**. Üldreeglina tööstustoodete osa arengumaa ekspordis kasvab ja nende osa impordis väheneb.

Lisaks eelnenule toimuvad muutused ka sotsiaalmajanduslikes protsessides. Linnaelanikkond suureneb võrreldes maaelanikkonnaga, tulude jaotus muutub ebavõrdsemaks, rahvastiku kasv aeglustub suremuse ja sündimuse languse tagajärjel, haridusvõimalused paranevad.

4.4. Rahvusvahelise sõltuvuse mudelid

1970-ndatel aastatel pakuti arengumaade majandusarengu kirjeldamiseks struktuurimuudatuste mudelite kõrval välja ka rahvusvahelise sõltuvuse mudelid (*international dependency models*). Erilise toetuse sai see lähenemisviis arengumaade intellektuaalidelt. Kõige üldisemalt rõhutavad sõltuvusmudelid asjaolu, et arengumaade majanduse areng on väga suures sõltuvuses arenenud tööstusriikidest. Sõltuvus avaldub nii rahvusvaheliste majandussuhete kui ka sisepoliitiliste otsuste vastuvõtmisel ja arengumaade majanduse arenguteede määratlemisel on vaja seda arvestada. Suurt tähelepanu pööratakse vajadusele mitte kopeerida turumajandusega riikide majandusarengu teid, vaid kohandada nende kogemust arengumaade majanduse omapärale. Rahvusvahelise sõltuvuse teooria pooldajad leiavad, et taotlused saavutada kiire majanduskasv ei too iseenesest kaasa suurema osa elanikkonna elatustaseme tõusu. Vajalik on rakendada teatud ümberjaotavaid mehhanisme. Sõltuvuse teooria raames on võimalik välja tuua kaks erinevat koolkonda: neokoloniaalse sõltuvuse teooria (*neocolonial dependence*) ja ebaõige paradigma mudel (*false paradigm*).

4.4.1. Neokoloniaalse sõltuvuse teooria

Neokoloniaalse sõltuvuse teooria on küllalt lähedane uusmarksistlikule mõtlemisviisile. Selle käsitlusviisi iseloomulik joon on arengumaade majandusliku sõltuvuse põhjuste otsimine ajaloolisest evolutsiooniprotsessist, mille käigus eraldusid ekspluateerivad rikkad riigid ja ekspluateeritavad vaesed riigid.

Neokoloniaalse sõltuvuse teooria kohaselt moodustavad arenenud tööstusriigid maailmamajanduse keskuse ning arengumaad on ääremaaks ehk perifeeriaks. Sealjuures on arengumaad tugevas sõltuvuses keskusest ja igasugused katsed saavutada majanduslik sõltumatus ja võime end ise varustada ei ole kuigi edukad. Terve rida arengumaade elanikkonna kihte (mõisnikud, ettevõtjad, sõjaväejuhid, kaupmehed, valitsusametnikud, ameti-

ühingute juhid jt.) naudivad poliitilist võimu, sotsiaalset heaolu ja suuri sissetulekuid, mistõttu nad on huvitatud ebavõrdsuse säilitamisest. Nad on otseselt või kaudselt rahvusvaheliste korporatsioonide, arenguabifondide ja pankade omakasupüüdliku poliitika toetajad.

Seega näevad neokoloniaalse sõltuvuse teooria pooldajad arengumaade alaarengus põhisüüdlasena arenenud tööstusriike, kelle majanduspoliitika ei soodusta arengumaade majanduskasvu. Nende arvates on tarvis maailmamajandus ümber korraldada ja vabastada Kolmanda Maailma riigid arenenud maade otsese ja kaudse kontrolli alt.

4.4.2. Ebaõige paradigma teooria

Ebaõige paradigma teooria on eelnenust vähem radikaalne rahvusvahelise sõltuvuse mudel. Selle lähenemisviisi kohaselt on arengumaade alaarengu peamiseks põhjuseks rahvusvaheliste nõuandjate (nii üksikisikute, ekspertide kui ka rahvusvaheliste organisatsioonide) ebasobivad ja väärad soovituselised arenguteede valimisel. Ekspertid pakuvad küll kõrgele teoreetilisel tasemel ettevalmistatud kontseptsioone, elegantseid majanduspoliitilisi lahendusi ja keerulisi ökonomeetrisi mudeleid, kuid nendest on vähe abi. Põhjuseks on arengumaade majanduse lähteseisundi ebapiisav tundmine ja nende omapära arvestamata jätmine.

Arengumaade majandus on väga erinev arenenud turumajandusega riikide majandusest. Sageli on seal väga ebavõrdselt jaotunud maaomand, alaarenenud finantsturud, kohaliku eliidi suur kontroll krediitide ja impordilitsentside jaotamise üle. Nendes tingimustes tähendab Lääne arengumudelite rakendamine vaid arengumaade kõrgkihi huvidele vastavat majanduspoliitikat, mis ei muuda kuigivõrd rahva enamuse olukorda.

Ebaõige paradigma teooria kohaselt on ka arengumaade ülikoolide õppejõud, ametiühingute liidrid ning valitsusametnikud tahtmatult arenenud riikide majandusmodelite mõju all, kuna

nad on hariduse saanud Lääne-Euroopa või Ameerika Ühendriikide ülikoolides. Tulemuseks on arengumaadele võõraste, kuigi elegantsete arengumudelite väljapakkumine. Sellisel juhul tegeletakse palju RKP struktuuri uurimisega, säästunormi ja investeringute mahtude analüüsiga, kuid jäetakse tähelepanuta vajalike organisatsiooniliste ja struktuurimuudatuste tegemine majanduses.

Vaatamata mitmetele erinevustele eeltoodud kahe sõltuvusmudeli vahel, eitavad mõlemad Lääne-Euroopa majandusteooria juhtmõtet, et majandusarengu peamiseks näitajaks on RKP juurdekasvu kiirus. Nad kahtlevad ka Lewisi tüüpi kahesektorilise majanduse kaasajastamise ja industrialiseerimise võimalikkuses, kuna sellel on ebareaalsed eeldused. Selle asemel rõhutavad rahvusvahelise sõltuvuse teooria pooldajad vajadust tasakaalustada maailmamajanduses jõuvahekordi arenenud riikide ja arengumaade vahel. Samuti peetakse hädavajalikuks põhimõtteliste majanduslike, poliitiliste ja organisatsiooniliste reformide läbiviimist.

4.5. Neoklassikalised mudelid

4.5.1 Uusklassikaline lähenemine majandusarengule

Uusklassikaline kontrevolutsioon majandusteoorias ja -praktikas sai alguse 1980-ndail aastail, kui juhtivates tööstusriikides (USA, Kanada, Suurbritannia, Saksamaa) olid ülekaalus konservatiivsed valitsused. Kuna nii Maailmapanga kui IMF-i etteotsa asusid samuti uusklassikud, samal ajal kui enam arengumaade vaateid esindavate rahvusvaheliste organisatsioonide (UNDP UNCTAD jt.) mõjuvõim maailmas langes, avaldas uusklassikaline kontrevolutsioon olulist mõju ka Kolmanda Maailma riikidele. Arengumaades võeti suund vabamatele turgudele ning riigi osaluse ja regulatsiooni vähendamisele majanduses.

Koolkonna juhtivate arenguökonomitide hulka kuuluvad sellised teadlased nagu Deepak Lal, Bela Balassa, Jagdish Bhagwati, Anne Krueger jt.

Uusklassikute põhiargumendi kohaselt on arengumaade mahajäämuse peamiseks põhjuseks valest hinnapoliitikast ning riigi liigsest sekkumisest tingitud ressursside ebaefektiivne paigutus. Nii efektiivsust kui ka majanduskasvu aitaksid stimuleerida järgmised sammud teel vaba turumajanduse poole:

- riigiettevõtete erastamine,
- vabakaubanduse soodustamine ja ekspordi kasv,
- välisinvestorite ligimeelitamine arenenud riikidest,
- valitsuse regulatsiooni vähendamine,
- hinnamoonutuste kõrvaldamine nii kauba-, teguri- kui ka finantsturgudel.

Erinevalt sõltuvusteooria pooldajatest ei peeta alaarengu põhjusteks mitte tööstusriikide ja nende kontrolli all olevate rahvusvaheliste institutsioonide omakasupüüdlikku poliitikat, vaid valitsuse liigsest sekkumisest tulenevat ebaefektiivsust, korrupsiooni ning majandustegevust ergutavate stiimulite puudumist. Seega pole arengumaade olukorra parandamiseks vajalikud mitte rahvusvahelise majandussüsteemi reformimine, duaalse majanduse ümberstruktureerimine, välisabi kasv, rahvastiku kasvu kontrollimine ega tsentraalse planeerimise (juhtimise) täiustamine, vaid tuleks lihtsalt luua tingimused vabade turujõudude toimimiseks. Oma seisukohtade õigsuse tõestamiseks tõid usklassikud näiteks Aasia "tiigrite" (Taiwan, Hong-Kong, Lõuna-Korea, Singapur) majandusedu (kuigi ka nende riikide poliitika oli kaugel täielikult vabast turumajandusest) ning riigi suurema osalusega Aafrika ja Ladina-Ameerika maade tagasihoidlikuma arengu.

Uusklassikalise lähenemise raames võib eristada kolme voolu:

- vabaturu teooria (*free-market approach*),
- ühiskondliku valiku teooria (*public-choice approach*) ehk uus poliitökonoomia,

- **urusõbralik lähenemine** (*market-friendly approach*).

Vabale turule toetuva analüüsi kohaselt saab ainult turg olla efektiivne: kaubaturg annab parimaid signaale investeerimiseks uutesse valdkondadesse; tööjõuturg reageerib uute harude tekkele ja nõudluse muutustele; tootjad teavad kõige paremini, mida ja kuidas toota; kaupade ja tootmistegurite hinnad peegeldavad adekvaatselt ressursside väärtust (nappust) nüüd ja tulevikus. Sellistes tingimustes toob igasugune valitsusepoolne sekumine kaasa häired ja ebaefektiivsuse kasvu majanduses.

Ühiskondliku valiku teooria eeldab, et nii poliitikud, ametnikud, üksikindiviidid kui ka riik tervikuna lähtuvad ainult omakasust ning kasutavad oma võimu ja valitsuse autoriteeti oma egoistlike eesmärkide saavutamiseks. Indiviidid kasutavad poliitilisi mõjutusvahendeid valitsuselt soodustuste saamiseks, mis tagavad ligipääsu olulistele ressurssidele (näiteks impordilitsentsid, välisvaluuta jm.). Poliitikud tugevdavad riiklike ressursside abil oma võimupositsiooni ja autoriteeti. Riigiametnikud kasutavad oma positsiooni altkäemaksu võtmiseks soodustusi taotlevatelt kodanikelt. Riik kasutab oma võimu eraomandi konfiskeerimiseks. Selle kõige tagajärjeks on ressursside vale paigutus ning lisaks veel inimvabaduste piiramine. Järeldus: mida väiksem on valitsussektor, seda parem.

Turusõbralik lähenemine on uusklassikalise kontrrevolutsiooni uusim versioon, mis on tugevalt seotud Maailmapanga juhtivate teadlaste ja nende töödega. Teadvustatakse, et arengumaade turgudel on palju häireid, mille kõrvaldamisel etendab olulist rolli valitsuse "urusõbralik" (mittevaliv, neutraalne) sekumine – näiteks infrastruktuuri tehtavate investeeringute ning soodsa ettevõtluskliima loomise näol. Erinevalt varasematest lähenemistest aktsepteeritakse tõsiasi, et arengumaade turuhäired on laiemad ning sügavamad, eriti investeeringute koordineerimise ja keskkonnamõjude osas. Lisaks on arengumaade turgudele omased info ebatäiuslikkus või puudumine, uute teadmiste loomise ja õppimisega seotud kõrvalmõjud ning tootmises ilmnev mastaabisääst.

4.5.2. Traditsiooniline neoklassikaline kasvuteooria

Neoklassikalise vabaturuargumendi üheks nurgakiviks on väide, et rahvuslike turgude liberaliseerimine suurendab nii sise- kui välisinvesteeringuid ning kiirendab seega kapitali akumulatsiooni. RKP kasvu seisukohalt on see võrdväärne kodumaise säästumäära tõusuga, mis suurendab kapitalivaestes arengumaades kapitali–töö suhet ning sissetulekuid ühe elaniku kohta. Seega on traditsioonilised neoklassikalised kasvumudelid otsestest välja kasvanud Harrod-Domari ja Solow' mudelitest, mis mõlemad rõhutasid säästude olulisust arengus.

R. Solow lisas Harrod-Domari kasvuvõrrandile teise tootmisteguri – tööjõu – ning tõi mudelisse sisse sõltumatu muutuja – tehnoloogia. Seejuures eeldati nii kapitali kui tööjõu puhul eraldi kahanevat tulusust (*diminishing returns*), mõlema teguri koos toimides aga konstantset tasuvust. Tehnoloogilist progressi vaadeldi nn. jääktegurina, mis selgitab pikaajalist kasvu ning on ise määratud eksogeenselt. Solow' mudelis kasutati tavalist agregeeritud tootmisfunktsiooni:

$$(4.7.) \quad Y = Ae^{at} K^\alpha L^{1-\alpha}$$

kus: Y – sisemajanduse kogutoodang,
 K – füüsilise ja inimkapitali hulk,
 L – kvalifitseerimata tööjõud,
 A – tehnoloogia arengutaset näitav konstant,
 e^{at} – tehnoloogia konstantne eksogeenne kasvutempo.

Konstant α tähistab kogutoodangu elastsust kapitali suhtes, näidates, mitu protsenti suureneb SKP füüsilise või inimkapitali 1%-lise kasvu korral. Statistiliselt hinnatakse α suurust kapitali osaga riigi rahvatulus.

Traditsioonilise neoklassikalise kasvuteooria kohaselt tingib kogutoodangu kasvu üks (või mitu) järgmisest kolmest tegurist:

- 1) tööjõu hulga ja kvaliteedi kasv, mis toimub rahvastiku juurdekasvu ja haridustaseme tõusu kaudu;

- 2) kapitali hulga kasv säästude ja investeeringute suurenedes;
- 3) tehnoloogia areng.

Suletud majanduses kasvavad madala säästumääraga majandused aeglasemalt kui kõrge säästumääraga majandused (muude tingimuste võrdsuse korral). Ka avatud majanduse korral on erineva säästumääraga riikide kasvutempod erinevad, kuid tänu väliskapitali sissevoolule kõrgemal tasemel võrreldes suletud majandustega. Siit järeldeb, et välisinvesteeringute vastane poliitika aeglustab arengumaade majanduskasvu.

Nagu mis tahes teooria pole ka neoklassikaline arengukäsitus pääsenud kriitikast. Kriitika puudutab eelkõige nõuet vähendada riigi osa majanduses.

Majandusliku efektiivsuse (mitte võrdsuse või õigluse) kriteeriumist lähtudes on selge, et vabad turujõud tagavad parema ressursside paigutuse kui riiklik interventsioon. Probleem on aga selles, et arengumaade majandusstruktuur ja -organisatsioon erinevad oluliselt tööstusriikide omast, mistõttu paljud traditsioonilise neoklassikalise teooria eeldused vaestes riikides ei kehti. Näiteks puuduvad arengumaades enamasti täiusliku konkurentsiga turud, ning pikaajalisi majanduslikke ja sotsiaalkultuurilisi perspektiive silmas pidades pole need sageli ka vajalikud või soovitatavad. Samuti pole tarbijad alati oma otsustustes suveräänsed, info kättesaadavus on piiratud ning suur osa majandusest toimib mitterahalistel alustel. Tootjatel on suur mõju müüdavate koguste ning turuhindade kujunemisele. Sellistes tingimustes on neoklassikalise tasakaalumudeli asemel sageli mõttekam kasutada turgude ebatasakaalul põhinevaid struktuurse kohanemise mudeleid.

4.6. Endogeense kasvu mudelid

4.6.1. Uue kasvuteooria tekkepõhjused

Traditsiooniline neoklassikaline kasvuteooria ei suutnud seletada pikaajalise kasvu fenomeni. Selle asemel uuriti dünaamilist protsessi, mille käigus kapitali-tööjõu suhe saavutab pikaajalise

tasakaalutaseme. Välise šokkide või tehnoloogiliste uuenduste puudumisel saavutavad kõik majandused sellel tasemel nullkasvu. Seega leiti, et keskmise tulutaseme kasv on vaid ajutine, lühiajaline nähtus.

Muutused RKP-s, mis ei tulene tööjõu ja kapitali mahu muutustest, omistatakse neoklassikalises mudelis nn. Solow' jääkliikmele (*Solow residual*). Empiiriliste hinnangute alusel langeb selle jääkliikme arvele aga ligi 50% tööstusriikide ajaloolisest kasvust. Sisulise seletuse kohaselt on selle kasvuosa põhjuseks eksogeenne tehnoloogiline progress. Kuid kuna nimetatud protsess on majandussubjektide otsustest täiesti sõltumatu, siis pole võimalik seda mõjutavaid tegureid analüüsida. Teiseks ei suuda neoklassikaline teooria seletada jääkliikmete suuri erinevusi sarnase tehnoloogiatasemega riikides.

Rahulolematus neoklassikalise mudeliga süvenes Kolmanda Maailma võlakriisi laienedes. Teooria kohaselt peaks arengumaade madal kapitali–tööjõu suhe tagama investeringute kõrge tasuvuse. Suurtele võlglastele IMF-i ja Maailmapanga poolt peale sunnitud vabaturu reformid (väliskaubanduse ja siseturu liberaliseerimine jm.) pidanuks seega kaasa tooma investeringute ja tootlikkuse kasvu ning elatustaseme tõusu neis riikides. Tegelikuses aga ei õnnestunud paljudel arengumaadel reformide abil kasvu kiirendada ja uusi investeringuid ligi meelitada. Vastupidi, sageli võis täheldada hoopis kodumaise kapitali väljavoolu riigist.

4.6.2. Endogeense kasvu olemus

Endogeense kasvu all mõistetakse RKP pidevat kasvu, mille põhjus peitub tootmisprotsessi juhtimise süsteemis, mitte süsteemiväliste jõudude mõjus. Vastupidiselt neoklassikalisele teorialle vaadeldakse RKP kasvu pikaajalise tasakaaluseisundi loomuliku tagajärjena. Uus kasvuteooria püüab üheaegselt selgitada nii kasvutempode erinevusi riikide lõikes kui ka neid kasvu põhjuseid, mis varasemates mudelites omistati eksogeensetele teguritele.

Endogeense kasvu mudelid erinevad traditsioonilisest neoklassikalisest lähenemisest järgmistes teoreetilistes aspektides:

- 1) on loobunud neoklassikalisest eeldusest, mille kohaselt kapitali-investeeringute piirtulu on kahanev;
- 2) kogutoodangu puhul võib ilmned aastaabisääst;
- 3) keskendutakse välismõjude rollile kapitaliinvesteeringute tasuvuse kujunemisel.

Vähenevate tulude eeldusest loobumise aluseks on oletus, et investeeringud inimkapitali tekitavad välisefekte (*external economies*) ning suurendavad tootlikkust. Ka tehnoloogia on uues mudelis endiselt oluline, aga mitte hädavajalik komponent pikaajalise kasvu seletamisel.

Erinevate eelduste tõttu ei kattu ka uue kasvuteooria põhijäreldused neoklassikalistega:

- 1) puudub jõud, mille mõjul suletud majanduste kasvutempod ühtlustuksid;
- 2) rahvuslikud kasvutempod jäävad konstantseks ning erinevad riikide lõikes sõltuvalt säästude ja tehnoloogia tasemest;
- 3) kapitalivaeste riikide keskmine tulutase ei suuda järele jõuda sama säästumääraga rikaste riikide tulutasemele.

Loetletud faktidest järeldub, et ühe riigi ajutine või jätkuv regressioon toob kaasa tulerinevuste pideva kasvu.

Endogeense kasvu mudelite üheks olulisemaks aspektiks on nendes sisalduv seletus rahvusvaheliste kapitalivoogude sageli anomaalsele käitumisele – suundumisele vaestest arengumaadest rikastesse tööstusriikidesse. Nimelt neutraliseerib arengumaade potentsiaalselt kõrgema tulumäära madal investeeringute tase haridusse, infrastruktuuri ning uurimis- ja arendustöösse. Erainvestorid neisse valdkondadesse tavaliselt ei investeer, kuna otsene isiklik kasu sellistest investeeringutest praktiliselt puudub.

Kui aga loetletud komplementaarsed investeeringud loovad nii ühiskondlikke kui erahüvesid, siis avaneb valitsusel võimalus ressursside efektiivsemaks paigutamiseks. Alustuseks tuleb

pakkuda rohkem avalikke hüvesid (infrastruktuur) või soodustada erainvesteeringuid teadmisisintensiivsetesse tööstusharudesse (arvutitarkvara, telekommunikatsioonid). Seeläbi saavutatakse inimkapitali akumulatsioon ja sellega kaasnev mastaabisääst.

Erinevalt Solow' mudelist seletab uus kasvuteooria tehnoloogilisi muutusi kui inimkapitali tehtavate era- ja riiklike investeeringute endogeenset tagajärge. Siit tuleneb ka riikliku poliitika aktiivne roll majandusarengu toetamisel, mis erineb oluliselt neoklassikute vaba turu ja passiivse valitsuse dogmast.

Uue kasvuteooria olulisemaks puuduseks peetakse asjaolu, et see toetub endiselt mitmetele neoklassikalise teooria eeldustele, mis pole kooskõlas arengumaade tegelike tingimustega. Arengumaade kasvu takistab sageli ebaefektiivsus, mille põhjusteks on vähearenenud infrastruktuur, ebasobivad institutsioonilised struktuurid ning ebatäiuslikud kauba- ja kapitaliturud. Nende tegurite mitteamestamine vähendab uue kasvuteooria praktilist väärtust, eriti riikidevaheliste võrdluste tegemisel. Ka empiirilised uuringud on siia maani uue teooria kehtivust ainult osaliselt kinnitanud.

II OSA. MAJANDUSARENGU SISERIIKLIKUD ASPEKTID

5. MAJANDUSKASV, VAESUS JA TULUDE JAOTUS

5.1 Majanduskasvu praktika ja probleemid

Majanduskasvust rääkides tuleb kõigepealt eristada (a) mingi riigi või regiooni üldise heaolu kasvu, mis ei arvesta elanike arvu, ning (b) heaolu kasvu riigi või regiooni ühe elaniku kohta. Näiteks USA rahvatulu 1995. a. oli 7,1 triljonit USD; jagatuna ameeriklaste arvuga tähendab see rahvatulu 26 980 USD ühe elaniku kohta. Šveitsi rahvatulu samal aastal oli “ainult” 284 miljardit USD, kuid rahvatulu elaniku kohta kõrgem kui USA-s – 40 630 USD.

Kontrastiks nendele kahele heaolumaale võib vaadelda Indiat, kus rahvatulu 1995. a. oli 316 miljardit USD (seega kõrgem kui Šveitsis), kuid rahvatulu elaniku kohta vaid 340 USD. Seega on ameeriklase keskmine aastatulu ligi 80 korda suurem kui hindul.

Kui perioodil 1960–1970 oli arengumaade majanduskasv küll kiire, kuid selle tulemused ebarahuldavad (vaesuse likvideerimise ja tulujaotuse seisukohast), siis 1980-ndate aastate lõpul olukord muutus oluliselt. Majanduse kasvutempod aeglustusid võrreldes varasemate kümnenditega, paljud riigid elasid üle keskmise reaaltulu languse ja vaesuse pealetung neis riikides suurenes. Seetõttu nimetatakse 1980-ndaid aastaid arengu seisukohalt nn. kaotatud kümnendiks. 1990-ndate aastate alguses oli reaaltulude kasv elaniku kohta arengumaades tervikuna koguni negatiivne, seda vaatamata Kagu-Aasia mõõdukalt positiivsele kasvule.

Tabel 5.1.

Majanduskasv arengumaades 1995. a.

Riik	RKP, mld. USD	rahvastik, mln.	RKP/in.. USD	RKP/in. kasv, %. 1985–95
Arengumaad	5393,1	4770,8	1090	0,4
Hiina	744,1	1200,2	620	8,3
Brasiilia	579,5	159,2	3640	-0,8
India	316,0	929,4	340	3,2
Mehhiko	304,8	91,8	3320	0,1
Indoneesia	189,4	193,3	980	6,0
Tai	159,5	58,2	2740	8,4
Filipiinid	72,0	68,6	1050	1,5
Pakistan	59,8	129,9	460	1,2
Tšiili	59,1	14,2	4160	6,1
Peruu	55,0	23,8	2310	-1,6
Sri Lanka	12,7	18,1	700	2,6
Keenia	7,5	26,7	280	0,1
Tansaania	3,6	29,6	120	1,0
Tööstusriigid	22485,5	902,2	24930	1,9
USA	6952,0	263,1	26980	1,3
Jaapan	5108,5	125,2	39640	2,9
Šveits	300,5	7,0	40630	0,2
Maailm kokku	27846,2	5673,0	4880	0,8

Allikas: The World Bank 1997: 214–215, 237, autori arvutused.

Tabel 5.2.

Majanduskasvu regionaalsed erinevused aastail 1990–1995

(protsentides)

Riikide grupp	RKP kasv	rahvastiku kasv	RKP/in. kasv
Madala tulutasemega riigid	6,8	1,7	3,8
Keskmise tulutasemega riigid	0,1	1,4	-0,7
Arengumaad kokku	2,1	1,6	0,4
<i>Sub-Sahara Aafrika</i>	1,4	2,6	-1,1
<i>Ida-Aasia ja Okeaania</i>	10,3	1,3	7,2
<i>Lõuna-Aasia</i>	4,6	1,9	2,9
<i>Euroopa ja Kesk-Aasia</i>	-6,5	0,3	-3,5
<i>Lähis-Ida ja Põhja-Aafrika</i>	2,3	2,7	-0,3
<i>Ladina-Ameerika</i>	3,2	1,7	0,3
Tööstusriigid	2,0	0,7	1,9
Maailm kokku	2,0	1,5	0,8

Allikas: The World Bank 1997: 214–215, 220–221 234–235.

Kirjanduses esitatavad andmed iseloomustavad sageli absoluutset majanduskasvu ning on riigi arengu hindamisel eksitavad.¹ Realse majanduskasvu eeltingimuse kohaselt peab tootmise (RKP) kasv ületama rahvastiku juurdekasvu. Paljudes arengumaades on see tingimus täitmata. Tabelist 5.2. näeme, et majanduskasvu problemaatika on maailma eri regioonides erinev

¹ Majandusnäitajate kasvutempode arvutamisel on huvitavaks matemaatiliseks abivahendiks nn. 72 reegel. Jagades arvu 72 mistahes kasvutempoga, saame tulemuseks aastate arvu, mille jooksul vaadeldava näitaja väärtus kahekordistub. **Näide.** Olgu tulude kasvutempo 10% aastas. $72/10 = 7,2$. Järelikult kahekordistuvad sissetulekud 7,2 aasta jooksul.

Arengumaade kui tervikliku grupi kasvutempod ei erine oluliselt tööstusriikide ja maailma keskmistest näitajatest. Samas ilmnevad teravad probleemid teatud geograafilistes regioonides, eelkõige Aafrikas ja Kesk-Aasia regioonis.

5.2. Majanduskasv ja tulude jaotus

Maailmamajanduse areng on näidanud, et kiire majanduslik kasv on võimalik ka arengumaades. Kuid 1960. aastate lõpus hakkasid sagenema kirjutised, milles leiti, et majanduskasv ei ole toonud soovitud tulemusi, eriti vaesuse ja ebavõrdsuse vähendamisel.

Probleemide põhjus seisneb selles, et rahvatulu ei jaotu riigi elanike vahel tavaliselt võrdselt. Võib juhtuda, et keskmise tootlikkuse tõusust majanduses saab kogu elanikkonna asemel kasu ainult teatud väike osa sellest. Ülejäänute heaolutase jääb samaks või isegi langeb.

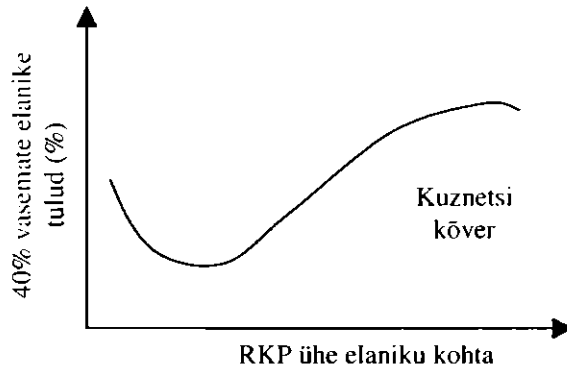
Nobeli preemia laureaat aastast 1971 Simon Kuznets on põhjalikult uurinud tulujaotuse muutusi eri riikides erinevatel arenguetappidel. Praeguste tööstusriikide ajaloolise kogemuse põhjal tegi Kuznets kaks järeldust (vt. joonis 5.1.):

- 1) madala tulutaseme korral toob majanduskasv kaasa tulujaotuse ebavõrdsuse suurenemise,
- 2) keskmise ja kõrge tulutaseme korral vähendab majanduskasv ebavõrdsust.

Oma uurimistulemuste põhjal väitis Kuznets, et tulude kontsentreerumine teatud rahvastikukihi kätte on ainuke võimalus tulevikuinvesteeringuteks vajaliku rahahulga säästmiseks arengu varasematel astmetel. Majanduseliidi investeeringud arendavad riigi majandust tervikuna ning investeeringutest saadavat tulu on võimalik arengu hilisematel etappidel ühtlasemalt ümber jaotada.

Kuznets suhtus aga kriitiliselt toodud majanduskasvu ja tulujaotuse seose kehtivusse arengumaades. Kuna 1960.–70. aastatel

oli arengumaade statistiline baas veel väga piiratud ja ebausaldatav, siis polnud võimalik ulatuslikke aegridade analüüse teha.

Joonis 5.1. Seos riigi keskmise tulutaseme ja tulujaotuse vahel.

A. Fischlow on analüüsinud Brasiilia arengut, kus aastatel 1960–70 kasvasid sissetulekud elaniku kohta 22%, kuid ebavõrdsus tulude jaotumisel suurenes ning seda väljendav Gini koefitsient tõusis 0,59-lt 0,63-le (Fischlow 1972: 391–402). Ka Peruu ja Pakistani kohta tehtud vastavad uurimised näitasid, et majandusliku kasvuga kaasneb varandusliku ebavõrdsuse suurendamine.

Veelgi halvema pildi maalisid I. Adelman ja C. Tatt Morris, kes väitsid, et majandusliku kasvu algstaadiumis suureneb varanduslik ebavõrdsus ja elatustase langeb enam kui poolel elanikkonnast. 60% elanikkonna seisund halveneb nii suhteliselt kui absoluutselt. Võtab aega vähemalt üks inim põlv, et seda absoluutkaotust tagasi teha (Adelman, Morris 1973: 179).

Alternatiivina aegridadele kasutasid Maailmapanga teadlased H. Chenery ja M. Syrquin 1975. a. ning M. Ahluwalia 1976. a. erinevate riikide hetkeandmeid. Mõlema uurimuse tulemused kinnitasid Kuznetsi järelduste kehtivust nii tööstusriikide kui arengumaade kohta (Ingham 1995: 228).

Riigi keskmise tulutaseme ja tulujaotuse ebavõrdsuse vahelise U-kujulise seose põhjuseks peeti varasemates uurimustes arengu kaasnevaid *struktuurseid muutusi* majanduses.

- Arengu varajases faasis suurendab ebavõrdsust rahvastiku suundumine madala tulutasemega traditsioonilisest sektorist kiiresti kasvavasse kõrge tulutasemega kaasaegsesse sektorisse. Kuni kaasaegne sektor on traditsioonilisega võrreldes väike, saavad kõrgemat tulu vaid vähesed ning ebavõrdsus kasvab. Lisaks on sektorisiselised tuluerinevused kaasaegses harus suuremad kui traditsioonilises.
- Arengutaseme tõustes rahvastiku kasv aeglustub. Sellega kaasnev tööjõu pakkumise langus suurendab palgataset traditsioonilises sektoris ning sektoritevahelised tuluerinevused vähenevad. Teiseks, kõrge tulutasemega kaasaegse sektori kasv on seotud töötajate haridustaseme tõusuga. See suurendab palkade osa rahvatulus ning vähendab kaasaegse sektori siseseid tuluerinevusi.

Papanek ja Kyn töid 1986. a. välja 83 riigi hetkeandmetel baseeruvad uurimistulemused, milles tulujaotuse ebavõrdsuse kasvu püüti seletada mitmete erinevate teguritega. Neist võis teha järgmised järeldused (Ingham 1995: 229):

- 1) RKP kasvutempol ei ole süstemaatilist mõju tulujaotusele;
- 2) primaartoodete ekspordile toetavas riigis kaldub tulude jaotus olema ebavõrdsem, kuid see seos on statistiliselt nõrk;
- 3) kinnitust ei leidnud väide, et tööjõumahuka tehnoloogiaga toodetud tööstuskaupade ekspordi suur osakaal koguekspordis toob kaasa tulude võrdsema jaotuse;
- 4) ebavõrdsust suurendab duaalne sotsiaalpoliitiline struktuur, mille puhul riigis domineerib rassiline või etniline eliit;
- 5) haridustase (möödetuna kooliskäijate osakaaluga vastavas vanusegrupis) on tulujaotuse võrdsusega tugevas positiivses seoses.

Seega seavad uuemad uurimused Kuznetsi “U-hüpoteesi” kahtluse alla. Siinjuures tuleb aga arvestada mitmeid täiendavaid asjaolusid, mille tõttu arengumaade hetkeandmetel põhinevad

uurimistulemused ei saagi kinnitada tööstusriikide pikaajaliste aegridade baasil leitud seoseid. Esiteks, praegused arengumaad ei järgi üksüheselt tööstusriikide omaaegset arenguteed. Näiteks rahvastiku kiirem kasv võib oluliselt mõjutada vaeste riikide säästmismäära ja tulujaotust. Teiseks tekitab probleeme hetkeandmete kasutamine, mille puhul eeldatakse, et riigid on omavahel võrreldavad suuruse, struktuuri, ajalooliste tingimuste jms. osas. Ka see eeldus on ilmselt ebareaalne.

Mitmed eespool kirjeldatud uurimused haarasid suhteliselt piiratud empiirilist materjali. Tegelikult on riigi tulutaseme ja tulujaotuse seoste hindamine keerulisem. RKP kõrge kasvutempo ei pea kaasa tooma tulujaotuse ebavõrdsemaks muutumist. Näiteks Taivani, Iraanis ja Lõuna-Koreas on RKP kasvutempo küll kõrge, kuid tulude jaotumine on ühtlustunud või jäänud endisele tasemele. Samas ei ole terves reas riikides RKP kasv aidanud kaasa tulude võrdsemale jaotumisele (Peruu, India ja Filipiinid). Nende näidete põhjal võib väita, et majandusliku kasvu mõju tulujaotusele oleneb muu hulgas ka sellest, missuguste vahenditega on kasv saavutatud, millised majandussektorid said prioriteedi, millised institutsioonilised ümberkorraldused on läbi viidud jne.

5.3. Vaesus. Probleemi olemus ja lahendused

Eespool nägime, et majanduskasv maailma eri regioonides varieerub oluliselt. Selle tulemusena on ka majanduskasvust saadavad tulud jaotunud üsna ebavõrdselt.

Maailmamajanduse globaliseerudes on lõhe vaeste ja rikaste vahel suurenenud – mitte ainult riikide, vaid ka inimeste tasandil. Kui 1960. a. moodustasid maailma 20% kõige vaesema elanikkonna sissetulekud 2,3% maailma kogutuludest, siis 1990-ndate keskpaigaks oli nende tuluosa langenud 1,1%-le. UNDP prognooside kohaselt kahaneb see näitaja tulevikus veelgi.

Tabel 5.3.

Rahvastiku ja tulude jaotumine regioonide lõikes 1989. a.

Regioon	Osakaal maailma rahvastikus (%)	Osakaal maailma sissetulekutes (%)
Ladina-Ameerika	9,5	3,7
Aafrika	13,0	1,7
Aasia ja Lähis-Ida	59,2	5,2
Kõrge tulutasemega riigid (tööstusriigid + naftaeksportöörid)	18,2	89,4
sh. USA	5,7	23,0

Vaesust üheselt defineerida on raske, kui mitte võimatu. Üldiselt viitab see materiaalses mõttes mitteaktsepteeritavale olukorrale (*unacceptable state of affairs*). C. Oppenheim (1990) on andnud järgmise vaesuse seletuse (Alcock 1993: 3):

Vaesus tähendab puudust nii materiaalses, sotsiaalses kui emotsionaalses plaanis. See tähendab keskmisest väiksemaid kulutusi toidule, eluasemele ja riieale. Eelkõige hävitab vaesus võimalused oma tuleviku ülesehitamiseks ja elumuutusteks. Ta röövib võimaluse elada ilma haigusteta, piisava haridusega, turvalise koduga ning pika pensionipõlvega.

Vaesusest rääkides tuleb eristada **absoluutset vaesust**, mis seostub inimeste põhivajaduste rahuldamatusega, ning **suhtelist vaesust**, mis viitab tulude ebahütlasele jaotumisele vaeste rii-kide elanike vahel ja rahvusvahelistele elustandardi erinevus-tele.

Termini "absoluutne vaesus" võttis kasutusele Maailmapank tähistamaks inimesi, kelle tulud on ebapiisavad minimaalse sta-

tistilise elatustaseme saavutamiseks. Tänapäeval loetakse ametlikuks vaesuspiiriks tarbimiskulutuste taset 1 USD inimese kohta päevas (ostujõu pariteedi alusel). Arengumaades on allpool vaesuspiiri elavaid inimesi kokku umbes 1,3 miljardit ning enamus neist elab põllumajanduspiirkondades. Suurem osa absoluutselt vaestest on koondunud Indiasse ja Hiinasse.

Tabel 5.4.

Absoluutne vaesus arengumaades 1995. a.

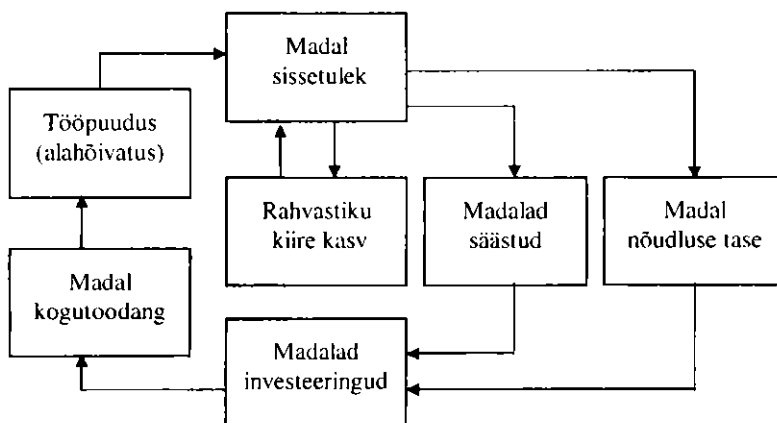
Riik	RKP inimese kohta, USD	Absoluutselt vaeste osakaal, %	Vaeste koguarv, mln.	% kõigist vaestest
India	340	52,5	487,9	45,2
Hiina	620	29,4	352,9	32,7
Brasiilia	3640	28,7	45,7	4,2
Nigeeria	260	28,9	32,2	3,0
Indoneesia	980	14,5	28,0	2,6
Filipiinid	1050	27,5	18,9	1,7
Pakistan	460	11,6	15,1	1,4
Mehhiko	3320	14,9	13,7	1,3
Keenia	280	50,2	13,4	1,2
Peruu	2310	49,4	11,8	1,1

Allikas: The World Bank 1997: 214-215, autori arvutused.

Lisaks madalale tulutasemele on vaesusel veel mitmeid erinevaid dimensioone: lühike eluiga, kirjaoskamatus, arstiabi kättesaamatus, kõrvalejätetus otsuste tegemisel jne. Need dimensioonid võivad eri riikides kattuda väga erinevates kombinatsioonides (vt. tabel 5.5.).

Võib öelda, et arengumaade vaesus võimendab iseennast (vt. joonis 5.3.). Sissetulekute madal tase neis riikides tingib aren-

guks vajalike investeeringute ebapiisavuse. Ühelt poolt pole ressursse, mida investeerida (madalad säästud); teiselt poolt puudub ettevõtetel motivatsioon tootmist laiendada, kuna elanike ostujõud on madal, s.t. puudub efektiivne nõudlus. Investeeringute puudumisel jääb tootmiskaht endiselt madalaks, ei looda juurde uusi töökohti ning sissetulekud ei suurene. Olemegi taas ringi alguses tagasi, kusjuures olukorda halvendab veelgi arengumaadele omane rahvastiku kiire kasv.

Joonis 5.3. "Vaesuse nõiar" arengumaades.

Tabel 5.5.

Vaesuse ulatus arengumaades

(miljonit inimest)

Regioon või riikide grupp	Allpool vaesuspiiri (1\$ päevas) elavad inimesed 1993	Kirjaoskamatud täiskasvanud 1995	Inimesed, kellel puudub juurdepääs arstiabile 1990-95	Inimesed, kellel puudub juurdepääs puhtale joogiveele 1990-96	Alatoidetud alla 5 aastased lapsed 1990-96	Emade suremus 100 000 sünnituse kohta 1990	Inimesed, kelle oodatav eluiga on alla 40 aasta 1990
Arengumaad kokku	1301	842	766	1213	158	471	507
Vähimarenenud riigid		143	241	218	34	1030	123
Araabia riigid	11	59	29	54	5	380	26
Ida-Aasia	446	167	144	398	17	95	81
Ladina-Ameerika	110	42	55	109	5	190	36
Lõuna-Aasia	515	407	264	230	82	554	184
Kagu-Aasia		38	69	162	20	447	52
Sub-Sahara Aafrika	219	122	205	249	28	971	124

Allikas: UNDP 1997: 27

Vaesuse vähendamiseks on mitmeid erinevaid võimalusi, mis sõltuvad riigi üldisest arengutasemest ja peamistest arengu-probleemidest. Keskmise tulutasemega maades (Ladina-Ameerika) oleks lahenduseks tulujaotuse parandamine, vaesemates riikides (Aafrika, Lõuna-Aasia) majanduskasvu kiirendamine ning ülerahvastatud riikides elanikkonna kasvutempo alandamine. Kõigi vaesuse vähendamisele orienteeritud strateegiatega puhul on keskseks püüde muuta vaesed tootlikumaks ja nende tegevus paremini tasustatavaks.

5.4. Tulude ümberjaotamine

Akadeemilistes ringkondades on juba pikemat aega arutatud võimalust suunata toodangu mahu kasvust saadavad täiendavad tulud vaestele elanikkonnakihtidele. Laiema kõlapinna leidis nimetatud idee aga alles pärast seda, kui Maailmapanga Arenguuuringute Keskus (*Development Research Centre of World Bank*) H. Chenery juhatusel andis omapoolse toetuse majanduskasvu hüvede **ümberjaotamise strateegiale**.

Ümberjaotavad strateegiad on mõeldud kõige vaesemate inimeste olukorra parandamiseks ning nende eesmärgiks on parandada tulude jaotumist ja ühtlustada rikkuse taset. Samuti arvatakse, et vaestele on tarvis anda suurem poliitiline jõud.

Eksisteerib kaks põhimõtteliselt erinevat rikkuse ümberjaotamise võimalust:

- a) ümberjaotamine p ä r a s t kasumi tekkimist,
- b) ümberjaotamine e n n e kasumi tekkimist.

Esimesel juhul toimub juba loodud tulude ümberjaotamine jõukamatelt vaesematele kas maksusüsteemi vahendusel või muude poliitiliste meetmetega. Teisel juhul on prioriteediks anda vaestele võimalused endale ise elatist teenida. Enamasti toimub see tootmisvahendite, eelkõige maaomandi ümberjaotamise ning uute töökohtade loomise teel. Mõlemal juhul püütakse suurendada vaeste sissetulekuid. Kuid sageli on praktikas efektiivsem hoopis vaeste elanike põhivajaduste otsene rahuldamine.

Maailmapangas viidi 1970-ndail aastail läbi uuring, mille raames võrreldi omavahel viit erinevat majandusliku arengu varianti (Chenery 1974):

- 1) vabakaubanduslik majanduskasvu strateegia;
- 2) töötasude nihke strateegia, mille käigus sissetulekud jaotati teadlikult ümber vaeste klasside kahjuks, et suurendada säästunormi, investeeringuid ja seeläbi ka majanduse kasvu-tempot;
- 3) tarbimise ümberjaotamise strateegia, mille puhul 2% kogutuludest jaotatakse 25 aasta kestel ümber vaestele;
- 4) investeeringute ümberjaotamise strateegia, mille korral 2% rahvatulust jaotatakse 25 aasta kestel ümber vaeseid toetavatele projektidele;
- 5) rikkuse totaalse ümberjaotamise strateegia (seda ei kasutatud üldse ja unustati peagi).

Esimest, **vabakaubanduslikku majanduskasvu strateegiat** nimetati “peamiseks lahenduseks” (*basic solution*) ning sellega võrreldi ülejäänud strateegiate tulemusi 40 aasta jooksul. Selleks viidi läbi keerukas majandusliku arengu modellerimine ökonomeetriliste mudelite abil. Analüüsiti, kui suur osa tuludest läheb erinevate majanduspoliitikate kasutamise korral 40%-le vaeseimatele elanikele. Mudeli lihtsustamiseks eeldati, et toodangu maht ja struktuur ning tulude jaotumine on sõltumatud, kuigi reaalses majanduses on need omavahel seotud ning mõjuvad vastastikku teineteist.

Selgus, et **palkade nihutamise strateegia** rakendamise korral rikaste (20% suurima sissetulekuga inimeste) olukord paraneb, vaeste tarbimine on aga isegi pärast 40-aastast arenguperioodi 17% madalam kui “peamise lahenduse” korral.

Tarbimise ümberjaotamise strateegia tulemused olid mõnes mõttes veelgi halvemad. Vaesed saavad küll 25 aasta jooksul täiendavat tulu, kuid selle hinnaks on investeeringute taseme ja majanduse kasvutempo alanemine, mistõttu alanevad ka elanikkonna üldised sissetulekud. Vaestele antava toetuse lõppemisel halveneb nende olukord märgatavalt ja 40-aastase analüüsipe-

rioodi lõpuks on vaeste tarbimine 19% madalam, kui oleks olnud "peamise lahenduse" korral.

Investeeringute ülekandmise strateegia eeldab, et igal aastal jaotatakse 2% RKP-st vaestele, kuid mitte otseselt tarbimisena, vaid erinevate investeeringutena, mis suurendavad vaeste sissetulekuid. Investeeringud sisaldavad krediitide andmist, füüsiliste tootmisressursside eraldamist, investeeringuid tööjõu ettevalmistamisele, infrastruktuuri arendamise jne. Selle strateegia puhul oleks vaeste tarbimine 40 aasta pärast 23% kõrgem kui teiste strateegiate abil.

Sellist järeldust peab siiski hindama kriitiliselt, kuna investeeringute ülekandmise strateegia efektiivsust mõjutavad vähemalt kolm tegurit.

Esiteks, strateegia õnnestumisel on erakordselt tähtis poliitiliste tingimuste roll. Suur osa ressursse tuleb pikal ajavahemikul vaestele teadlikult ümber jaotada, säilitades samal ajal tarbimise ja tootmise struktuuri muutumatuna. Samal ajal toob see strateegia kaasa keskklassi tulude languse 19% ja ülemisel grupil 17%, mistõttu on ebatõenäoline, et need grupid on nõus valitsusele alluma ja poliitilist stabiilsust säilitama. Kuid 40% vaeste olukorra halvenemine tekitab samuti poliitilist ebastabiilsust.

Teiseks tekib probleem, kas investeeringute ülekanded jõuavad 25 aasta jooksul ka õigete tarbijateni. Vaesed ei ole homogeenne inimgrupp, seetõttu aitavad erinevad vahendid vaeste erinevaid rühmitusi. Näiteks miinimumpalgad aitavad neid vaeseid, kes juba töötavad linnades organiseeritud tööjõuturul, kuid ei puuduta üldse vaeseid, kes töötavad maal organiseerimata tööjõuturul. Eriti raske on suunata tulusid vaestele investeeringute ümberjaotamisel. Näiteks ehitades maale teid, saavad rikkad hoopis enam kasu kui vaesed, sest mida suurem on farm ja selle kasum, seda enam lisatulu annavad paremad teed.

Kolmandaks tekib probleem turu tasakaalustava iseloomuga. Valitsusel on suhteliselt raske muuta sissetulekute algset jaotumist majapidamiste vahel. Põhjuseks on asjaolu, et enamik

valitsuse aktsioone, mis on suunatud tulude ümberjaotamisele, käivitavad majanduslike jõudude tegevuse, mis tegutsevad neile aktsioonidele vastu ja lõpuks taastavad pikemas perspektiivis esialgse olukorra. Näiteks miinimumpalga kehtestamise korral hakatakse tööjõudu kapitaliga asendama. See toob kaasa tööpuuduse kasvu ja lõppkokkuvõttes ka kasumi osakaalu tõusu loodavas uues väärtuses.

Midagi analoogilist juhtub, kui valitsus sekkub kaubaturul. Oletame, et valitsus soovib tõsta vaeste reaaltulusid, hoides toiduainete hinnad madalal. Algul halveneb toiduaineid tootvate vaeste farmerite olukord ja paraneb rikkaste toiduainete tarbijate seisund. Taolise valitsuspoliitika lõpptulemus oleneb sellest, kas rohkem kasu said (a) vaesed toidu ostjad või (b) rikkad toidu ostjad, võrrelduna vaeste tootjate kadudega. On ilmselge, et valitsuse interventsioon ei pruugi vaestele kasuks tulla. Isegi juhul, kui esialgu on tulemused vaestele soodsad, ei pruugi see nii jääda pikemas ajavahemikus. Madalad toiduainete hinnad võivad sundida farmereid oma maakasutust muutma ja loobuma toiduainete tootmisest. See vähendab toiduainete pakkumist ja avaldab survet hinnatõusuks. Kui nüüd valitsus proovib tasakaalustada toiduainete turgu impordiga, tekivad raskused maksebilansis. Võib osutada möödapääsmatuks oma rahvusvaluuta devalveerimine, mille tulemusena tõusevad imporditoidukaupade hinnad. Lõpuks on saavutatud vastupidine efekt algselt soovitudle – toiduained lähevad vaestele veelgi kallimaks.

5.5. Põhivajaduste rahuldamine

Kui 1970-ndail aastail selgus, et majandusliku kasvuga kaasnevate tulude ümberjaotamise strateegia ei anna soovitud tulemusi, asuti uute strateegiatega väljatöötamisele. Põhiideeks sai “ümberjaotamine enne kasumi teket” Põhivajaduste kontseptsioon kui iseseisev lähenemine arenguprobleemidele formuleeriti esmakordselt 1975. a. Dag Hammarskjöldi Fondi ettekandes. Kontseptsiooni allikaid ning kaasautorlusele pretendeerijaid oli palju, neist enim mõju avaldasid järgmised:

- 1) katsed määratleda minimaalsete inimvajaduste "sisemine piir" analoogiliselt ökoloogilise taluvuse "välimise piiriga" keskkonnakasutuse poliitikas;
- 2) Maailmapanga uuringud 1969. aastast, mille tulemusena formeerusid kontseptsioonid "absoluutse vaesuse likvideerimine" ja "ümberjaotamine kasvu teel";
- 3) ILO ülemaailmne hõiveprogramm ning organisatsiooni ekspertide ümberorienteerumine töö tasustamise probleemidelt täieliku hõive saavutamise probleemidele;
- 4) põhivajaduste strateegia elemente praktikas rakendanud riikide (Taiwan, Sri Lanka, Tansaania jt.) kogemus.

Põhivajadused on ILO poolt defineeritud kui perekonna minimaalsed nõudmised eratarbimiseks (toit, peavari ja riietus) ning esmatähtsad ühiskondlikud teenused. (puhas joogivesi, sanitaartingimused, ühiskondlik transport, tervishoiu- ja haridusasutused).

Põhivajaduste rahuldatusega seondub mitmeid küsimusi. Eelkõige on oluline leida vastus sellele, **mis või kes määrab põhivajaduste struktuuri?** Põhivajaduste struktuuri mõjutavad mitmed tegurid: inimeste füsioloogilised vajadused erinevas kliimas, elanikkonna vanuseline jaotus, haiguste levik, väärtushinnangud, kultuur jne. Tulutaseme tõustes ja ühiskonna arenedes põhivajadused muutuvad. Sellest võib järeldada, et põhivajaduste rahuldatus on riigispetsiifiline ning dünaamiline probleem. Näiteks on kirjaoskus traditsioonilises agraarühiskonnas suhteliselt ebaoluline, kuid omandab edasistel arenguetappidel üha suurema tähtsuse. Samamoodi on erinevad kollektivistliku ja individualistliku ühiskonna liikmete põhivajadused.

Põhivajaduste rahuldatus määrab toodangu hulga ja struktuuri vastavus nõudlusele. Siin on oluliseks teguriks riigi sotsiaal-majanduslik süsteem. Turumajanduses määrab toodangu struktuuri ja jaotumise peamiselt efektiivne nõudlus, mitte põhivajadused. Arengumaade probleemiks on aga suure osa elanikkonna

marginaalsus – kaasaegne sektor ei suuda põllumajanduse jääktööstõudu täielikult rakendada, mille tõttu suureneb töötute ja alahõivatute osakaal riigis. Neil inimestel pole rahalisi vahendeid oma vajaduste väljendamiseks.

Põhivajaduste rahuldatus eri riikides varieerub oluliselt (vt. tabel 5.6.).

Tabel 5.6.

Põhivajaduste rahuldatus arengumaades

Riik	Juurdepääs ühiskondlikele teenustele (%), 1990–1996			Toitumus (kaloreid in. kohta päevas) 1992	Põhi- hariduse saajad (%) 1992–94
	tervishoid	puhas vesi	kanali- satsioon		
Kõrge HDI	90	85	83	2894	86
Hong-Kong	...	100	...	3144	91
Lõuna-Korea	100	93	100	3298	98
Mehhiko	93	83	72	3181	87
Tai	90	89	96	2443	68
Keskmine HDI	87	69	36	2730	86
Brasiilia	...	73	44	2824	96
Indoneesia	93	62	51	2755	80
Hiiina	88	67	24	2729	88
Namiibia	59	57	34	2120	100
Madal HDI	70	71	35	2262	60
India	85	81	29	2395	72
Bangladesh	45	97	48	2019	46
Gambia	93	48	37	2360	44
Etiopia	46	25	19	1610	20
Arengumaad kokku	80	71	39	2553	74
Vähimare- nenud riigid	49	57	36	2054	46

Allikas: UNDP 1997: 164–165.

Enamikus arengumaades on olemas ühiskondlike teenuste võrk ja sageli kulutavad sealsed valitsused suuri summasid selle võrgu laiendamisele. Kahjuks aga jaotuvad tulud riiklikest investeringutest peamiselt ülemise ja keskklassi vahel. Näiteks ülikooliharidus eliidile võtab riigilt tohutud vahendid, mida oleks targem kasutada laialdase alg- ja keskkoolide võrgu arendamiseks. Sama kehtib meditsiinis, kus kallid riiklikud haiglad asuvad suurlinnades ja maal ei ole vahendeid isegi joogivee puhastamiseks.

Põhivajaduste lähenemisviis püüab taolisi proportsioone muuta. See ei tähenda, et tuleb teha suuremaid kulutusi ühiskondlike teenuste sektorile, vaid kulutuste paigutamist on tarvis muuta. Kulutuste ümberjaotamiseks riiklikus sektoris on suured võimalused, kuna arengumaades on valitsuse kulude osakaal SKP-s küllalt suur (vt. tabel 5.7.).

Tabel 5.7

Valitsuse kulude osakaal arengumaade SKP-s 1995. a.

(protsentides)

Aasia		Ladina-Ameerika		Aafrika	
Sri Lanka	28,6	Brasiilia	42,2	Egiptus	42,8
Malaisia	23,2	Uruguai	31,8	Namiibia	40,7
Pakistan	23,2	Mehhiko	29,4	Keenia	27,4
Filipiinid	18,4	Tšiili	19,5	Boliivia	24,1
Indoneesia	16,2	Peruu	18,9	Gaana	20,6
India	16,0	Kolumbia	14,4	Gambia	20,4

Allikas: The World Bank 1997: 198–199, 240–241.

Samas näitab tabel 5.8., et kulutused sotsiaalsfäärile varieeruvad riikide lõikes tugevalt ning arengumaade valitsuste prioriteetidid on väga erinevad.

Üheks põhjuseks, miks arengumaade valitsused pole tihti valmis vaesust kõrvaldama, on koloniaalperioodist pärinev ning Lääne põhimõtete kohaselt rajatud administratiivne süsteem. Põhirõhk on suunatud kirjutatud seadustele ning rutiinsele efektiivsele tehnilisele valitsemisele. Puudub paindlikkus ja detsentraliseeritus. Paraku ei sobi selline hierarhiline valitsemisviis arengumaade elanikkonnale, kes ei oska oma vajadusi nõudmiste kaudu väljendada. Kohtadel peaksid olema tugevad kohaliku võimu organid, kel oleks rahva usaldus ning kes suudaksid välja töötada lokaalseid vaesuse vastu võitlemise programme.

Tabel 5.8.

Arengumaade valitsuste kulutused sotsiaalsfäärile

(% kogukulutustest)

Riik	Sotsiaalsfäär kokku	Sotsiaalkindlustus	Eluase	Tervishoid	Haridus
	1995	1992–1995 (aasta keskmine)			
Keenia	27,1	0,1	1,8	5,4	18,9
India	11,9	...	7,3	1,8	1,9
Hiina	...	0,1	0,1	0,4	2,9
Sri Lanka	46,2	16,7	1,4	5,8	11,2
Indoneesia	70,4	0,0	1,6	2,7	10,0
Filipiinid	26,3	3,1	1,9	3,0	15,9
Paraguai	54,1	16,2	0,4	7,3	22,1
Kolumbia	40,8	7,8	1,4	5,4	19,0
Malaisia	48,0	5,7	6,1	5,6	21,8
Tšiili	77,9	33,3	5,6	12,2	13,9
Uruguai	79,8	60,6	0,2	5,8	6,5
Singapur	48,5	3,8	7,0	6,0	24,8

Allikad: The World Bank 1997: 240–241; UNDP 1997: 186–187.

Arengumaade ühiskonda iseloomustab väga suur varanduslik ebavõrdsus. Sellises ühiskonnas kipuvad kohtadel võimule tulema kohalikud rikkad. Eriti suur ebavõrdsus valitseb maal, kus vaesed on põhiliselt maata ja vähese maaga talupojad. Maa

ebavõrdne jaotumine on aga üks vaesuse peamisi põhjusi ja seetõttu annavad põhivajaduste rahuldamise strateegiad prioriteedi maareformile.

Põhivajaduste rahuldamist arengumaades takistavad lisaks inimkapitali madalale kvaliteedile ja tootmisvahendite ebavõrdsele omandusele tööhõivega seotud probleemid. ILO uuringute andmetel on arengumaade üldine tööpuuduse tase suhteliselt madal. Avalik tööpuudus on tõsine probleem ainult teatud vanusegruppides (noorte hulgas) ja sotsiaalsetes klassides (keskhari-dus). Vaesed ei ole üldjuhul töötud, kuid nende sissetulekud on lihtsalt väga madalad. Lahendus pole seega mitte uute, vaid tootlikumate töökohtade loomises.

ILO andmetel töötavad paljud vaesed iseseisvatena või palga-tööjõuna väikestes töökohtades ja tehastes, millel on vähe kapi-tali ja kus rakendatakse väga töömahukat tehnoloogiat. Teised vaesed töötavad teeninduses, mis on samuti väga töömahukas. Enamasti on see tegevus illegaalne. Riiklike investeeringute poliitika ning tootmistegurite hinnad soodustavad aga sageli kapitalimahuka tootmise arendamist.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et ümberjaotava strateegia kasutamisel tuleb silmas pidada viit olulist komponenti, millest kas või üheainsa puudumine ohustab kogu arengustrateegia edukat rakendamist:

- 1) esialgne tootmisvahendite, eriti maa ümberjaotamine;
- 2) kohalike institutsioonide loomine, kus oleks võimalik inimeste osalemine majandus- ja sotsiaalprogrammide kujun-damisel ja rakendamisel;
- 3) investeeringud inimkapitali – eriti hariduse, tervishoiu ja toi-duga varustatuse osas – ning hädavajaliku sotsiaalse infra-struktuuri loomine;
- 4) töömahuka arengutee valimine, mis toimub kas töömahukate tööstuskaupade või põllumajandussaaduste toodangu kiire kasvu kaudu;
- 5) kiire sissetulekute kasv ühe elaniku kohta.

Kirjeldatud strateegia ei nõua säästunormi kõrget taset antud riigis ega ebatavaliselt suure riikliku sektori olemasolu. Ta on täiesti võrreldav tavalise turumajandusliku tootmisega, kuid rõhuasetus on tootmisvahendite (maa) omandi võrdsemal jaotusel. Kriitiliselt tuleb aga suhtuda eeldusesse, et kiire majanduskasv ning tulujaotuse ühtlustamine kui majanduspoliitilised eesmärgid on saavutatavad üheaegselt ja samade poliitiliste meetmetega.

Praktikas on ümberjaotava strateegia elemente rakendanud paljud riigid, kuid vaid üksikud on teinud seda järjekindlalt (Taiwan 1945–1964, Lõuna-Korea 1948–1984).

6. RAHVASTIKUPROBLEEMID

6.1 Rahvastiku kasv. Ajalooline ülevaade

Rahvastiku kontrollimatu kasv arengumaades on üks tõsisemaid globaalprobleeme ja suurte rahvamasside vaesuse algpõhjus.

Rahvaarvu järsk kasv on toimunud alles viimase paari sajandi jooksul ning järjest kiirenenud. Maa rahvaarv jõudis esimese miljardini aastal 1850, teine miljard täitus 80 aasta jooksul (1850–1930) ning kolmanda miljardini jõudmine võttis aega 30 aastat (1931–1960). Neljas miljard lisandus 16 aastaga (1960–1976) ning viies ainult 11 aastaga (1977–1987). Kuues miljard täitub arvatavasti enne aastat 2000.

Maailma rahvastiku kasvu põhjustavad erinevused elanikkonna suremuse (surnud inimesi 1000 elaniku kohta aasta jooksul) ja sündimuse (sündinud lapsi aasta jooksul 1000 inimese kohta) määrades. Enamik rahvastiku kasvust langeb arengumaadele. Rahvastiku kasv Aafrika, Kesk-Ameerika ja Kagu-Aasia riikides on keskmiselt 2,5% aastas, kuid ületab paljudes selle regiooni riikides 3% aastas (näiteks Keenias 3,7%, mis tähendab, et Keenia rahvaarv kahekordistub 19 aasta jooksul). Ülevaate rahvastiku kasvutempest maailma eri regioonides annab tabel 6.1.

Paistab siiski, et Maa rahvastiku kasvutempo hakkab kahanema. Tippkasvutempo jääb 1960-ndate aastate lõppu, mil maailma rahvastik kasvas keskmiselt 2% aastas. 1992. aastal oli see näitaja kahanenud 1,7%-ni. Loodetakse juurdekasvutempo vähenemist 1,5%-le aastal 2000 ja 1%-le aastal 2020. ÜRO prognoosib maailma rahvaarvuks 2000. a. 6,1 miljardit ja 2025. a. 8,5 miljardit. Võrdluseks: praeguse ajaarvamise alguses kasvas

maailma rahvastik vaid 0,04% aastas ning rahvaarv püsis 250 miljoni tasemel.

Hinnangute kohaselt langeb ligi 90% rahvastiku kasvust perioodil 1980–2000 vaeste riikide arvele. Kui 1992. aastal elas arengumaades 77% Maa rahvastikust, siis aastaks 2025 kasvab nende osakaal 84%-ni. Rahvaarvu suurimat absoluutset kasvu prognoositakse Aasias.

Tabel 6.1.

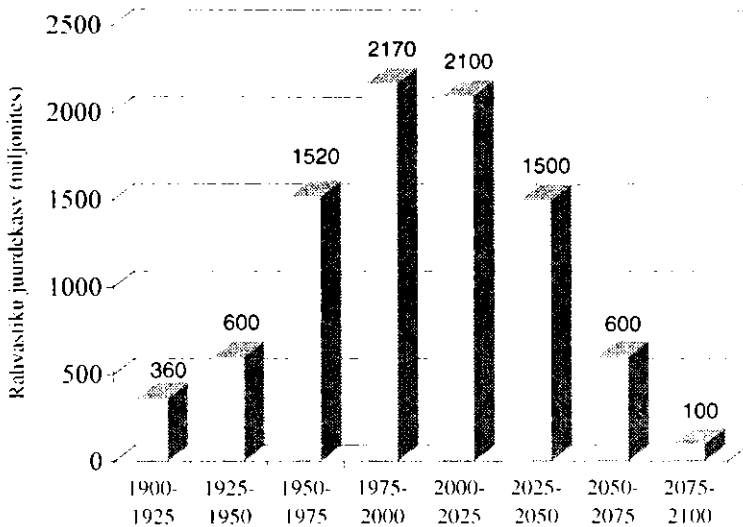
Rahvastiku keskmised kasvutempod perioodil 1980–2005

Regioon	<i>(protsentides)</i>		
	1980–1985	1990–1995	2000–2005
Aafrika	2,9	2,8	2,6
Aasia	1,9	1,6	1,4
Euroopa	0,4	0,2	0,0
Lõuna-Ameerika	2,1	1,7	1,4
USA	0,9	1,0	0,8
Maailm kokku	1,7	1,6	1,4

Allikas: Tietenberg 1997: 84.

Alapunktis 6.3. kirjeldatav demograafilise ülemineku protsess aitab selgitada, et rahvastiku kasvu näol on tegemist paratamatu, kuid eeldatavalt ajutise nähtusega ning teatud aja pärast peaks rahvaarv kogu maailmas stabiliseeruma (vt. joonis 6.1.).

Rahvastiku kasvu mõjutavaid tegureid ja kasvu piiramise võimalusi käsitlevad mitmed teooriad. Neist on enim tunnustust leidnud 18. sajandist pärinev Malthuse rahvastikuteooria ning kaasaegsem mikroökonoomiline fertiilsusteooria (vt. ptk. 6.4).

Joonis 6.1. Rahvastiku kasvu prognoos aastani 2100.

6.2. Rahvastiku mõju majandusarengule

Rahvastik määrab, kui palju ressursse inimkond tarbib ning mida tuleb maksta nende ressursside eest (pakkumise ja nõudmise vahekorid). Rahvastiku kasv võib takistada elukvaliteedi tõusu ning pikemas perspektiivis mõjuda negatiivselt inimeseksistentsi säilimisele. Majanduslikku arengut mõjutavad kolm rahvastiku aspekti:

- absoluutne rahvaarv,
- rahvastiku kasvutempo,
- rahvastiku vanuseline struktuur.

6.2.1. Rahvastiku suuruse mõju majandusarengule

Rahvaarvu suurenedes kahaneb rahvastiku kindlustatus majanduskasvuks vajalike ressurssidega. See kehtib nii individuaalsete rahvuste kui kogu maailma kohta. Teadlased on püüdnud

leida optimaalset rahvaarvu nii Maale kui ka üksikutele riikidele. **Optimaalne rahvaarv** on defineeritav rahvastiku suurusena enne seda, kui maailma või riigi elatustase hakkab langema.

Optimaalne rahvaarv sõltub eelkõige sellest, milline elatustase lugeda Maa elanikkonnale rahuldavaks – kas Aasia talupoja tase või USA suurfirma direktorite nõukogu liikme elatustase. Liiga kõrge elatustase liiga suure rahvaarvu juures viib ressurside kiire ammendumiseni.

Täpseid arvulisi prognoose optimaalse rahvaarvu suuruse kohta on raske, kui mitte võimatu teha. Siiski, näiteks D. Pimentel USA Cornelli Ülikoolist on 1994. a. põhjaliku analüüsi tulemusena optimaalseks rahvaarvuks pakkunud umbes 2 miljardit inimest. See on ligi kolm korda vähem kui hetke tegelik rahvaarv ning viitab vajadusele lisaks rahvastiku kasvutempodele vähendada ka absoluutset rahvaarvu.

Kõige tuntum uurimus optimaalsest rahvaarvust on Rooma Klubi poolt 1972. a. üllitatud “Kasvu piirid” Nimetatud uurimuses püüti leida vastust küsimusele, milline Maa rahvastiku suurus võimaldab maksimeerida elanike sotsiaalmajanduslikku heaolu. Koostati arvutimudel, mis simuleeris erinevaid võimalusi rahvastiku kasvuks ja kapitaliinvesteeringuteks Maa ressurside kasutuselevõtul. Mudeli läbimängimise tulemusel jõuti järeldusele, et Maa elanikkond on nii suur ja tarbib nii meeletult ressursse, et 21 sajandi lõpuks on ressursid ammendatud, maailmamajandus kukub kokku ja rahvaarv väheneb järsult.

Uurijad tutvustasid oma maailma arengu prognoosi kõige optimistlikumat versiooni aastaks 2000 järgmiselt (Meadows 1972: 147).

Ressursid on täielikult ära kasutatud, 75% neist on uuesti kasutusele võetud. Saastumist on vähendatud ihele neljandikule 1970. a. tasemest. Põllumaa pindala on kahekordistunud. Sündimuse kontrolli efektiivsed meetodid on kättesaadavad kogu maailmas. Resultaadiks on ajutiselt konstantse suurusega ela-

nikkond, kelle keskmine sissetulek on jõudnud 1970-ndate aastate alguse USA tasemele. Lõpuks tootmise kasv peatub, rahvastiku suremuse tase tõuseb, kuna ressursid on ammendatud, saastatus saavutanud kriitilise taseme ja toidu tootmine väheneb.

Loomulikult ei saa arvutimudelid kogu reaalse elu keerukust kajastada. Kuid uurimus demonstreerib, et optimaalne rahvaarv ei saa tulevikus tõenäoliselt olla suurem, kui ta tänapäeval on, garanteerimaks maailma õitsvama majandusega riikide elatustaset kogu maailma elanikkonnale. Rahvaarvu kasvades elatustase lihtsalt langeks.

6.2.2. Rahvastiku kasvutempo mõju majandusarengule

Ajalooliselt võib selles küsimuses eristada kolme laiemalt levinud ideoloogilis-teoreetilist seisukohta:

- 1) *natsionalistlik*: rahvastiku kasv stimuleerib majandusarengut, suurendades riigi majanduslikku ja poliitilist võimsust;
- 2) *marksistlik*: nälg, vaesus ja muud sotsiaalsed probleemid, mis seostuvad madala arengutasemega, on ebaõiglase sotsiaalse ja majandusliku korra tulemus, mitte rahvastiku-probleemidest tingitud;
- 3) *neomalthuslik*: rahvaarvu kontrollimatu kasv tekitab majanduslikke pingeid.

Majandusteoreetilisest vaatenurgast lähtudes on rahvastiku kasvutempo ja majandusarengu seoste analüüs keerulisem.

Iga uue inimese lisandumine tähendab ka täiendavat toodangut – eeldusel, et tööjõu piirprodukt on positiivne. Siit järelduvalt peaks rahvastiku kasv majanduskasvu kiirendama. Arengu seisukohalt pole oluline aga mitte toodangu kogumahu kasv, vaid toodangu kasv ühe inimese kohta. Rahvastiku kasvuga kaasneb keskmise heaolutaseme tõus vaid juhul, kui tööjõu piirprodukt on suurem keskmisest produktist.

Toodangu mahtu ühe elaniku kohta väljendab järgmine lihtne valem:

$$(6.1.) \quad \frac{Q}{P} = \frac{L}{P} \cdot X ,$$

kus: Q – kogutoodang,
 P – rahvaarv,
 L – töötajate arv,
 X – toodang ühe töötaja kohta.

Toodud valemi põhjal määravad toodangu mahu ühe elaniku kohta (a) tööjõu osakaal kogurahvastikus ja (b) toodang ühe töötaja kohta. Esimene tegur on seotud rahvastiku vanuselise struktuuriga ning selle mõju majanduskasvule käsitletakse põhjalikumalt järgmises alapunktis. Teise teguri – tööjõu – tootlikkuse kasvu mõjutab enim kapitali akumulatsioon. Kapitali akumulatsiooni kiirus on seotud säästude tasemega, mis sõltub muude tegurite kõrval (vt. peatükk 9.2.) ka rahvastiku vanuselisest struktuurist. Rahvastiku kiire kasvuga riikides domineerivad noored, kes säästavad suhteliselt vähem, mistõttu kapitali akumulatsioon on aeglasem ning tööjõu tootlikkus madalam.

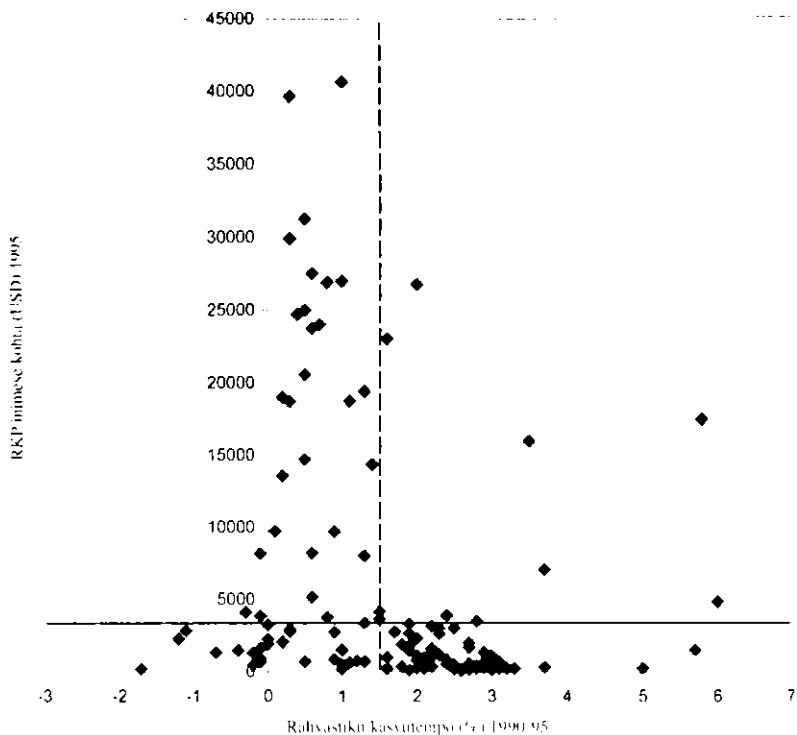
Rahvastiku kasvu ja majandusarengu negatiivset seost toetab ka kahaneva piirtootlikkuse reegel. Kuna mitmed tootmistegurid, nagu maa ja kodumaine kapital on (lühiajaliselt) fikseeritud, siis tööjõu kui muutuvteguri kasvades tema piirtootlikkus väheneb. Piisavalt suure languse korral, kui piirprodukt langeb keskmisest produktist madalamale tasemele, hakkab ka tulutase ühe elaniku kohta alanema. See analüüs ei võta aga arvesse tehnoloogia arengu ja mastaabisäästuefekti mõju, mis mõlemad aitavad suurendada tööjõu tootlikkust ja kiirendavad seeläbi majanduskasvu. Nende lisategurite mõjulepääsu eeltingimuseks on aga majanduse avatus nii kaupade kui investeeringute liikumise suhtes.

Eelnenud analüüs näitas, et teoreetiliselt võib rahvastiku kasv majanduskasvu nii toetada kui pärssida. Mitmed uurijad on

püüdnud leida empiirilist kinnitust nimetatud protsesside vahelisele seosele. Kui kehtib negatiivne seos, siis peaks rahvastiku kiirema kasvuga riikides olema tulude kasv ühe elaniku kohta aeglasem kui rahvastiku aeglase kasvuga riikides. USA teadlaste poolt 1980-ndatel läbiviidud ulatuslike uuringute tulemused selles küsimuses olid järgmised (Tietenberg 1997: 91):

- 1) rahvastiku aeglase kasv suurendab kapitali hulka ühe töötaja kohta ning seega ka tööjõu tootlikkust;
- 2) rahvastiku aeglase kasv ei too kaasa tootlikkuse langust põllumajanduses, vaid võib seda hoopis suurendada;
- 3) rahvastiku tiheduse ning mastaabisäästuefekti ilmnemise vahel puudub oluline seos;
- 4) rahvastiku kiire kasv avaldab mõju nii taastuvate kui ka taastumatute ressursside kiiremale ammendumisele.

Järgnev joonis näitab uuemal statistikal põhinevat staatilist seost riigi keskmise tulutaseme ja rahvastiku kasvutempo vahel. Joonisel on toodud 132 riigi andmed RKP keskmise taseme ja rahvastiku kasvutempo kohta aastal 1995. Graafik on jagatud neljaks osaks. Horisontaaljoon näitab keskmist tulu inimese kohta maailmas (4880 USD) ning vertikaaljoon maailma rahvastiku kasvutempot (1,5% aastas). Näeme, et RKP madal tase ja rahvastiku kõrge kasvutempo on omavahel tihedalt seotud. Graafiku paremasse alaossa (madal sissetulek elaniku kohta ja kõrge iive) kuulub enamik naftat mittetootvaid Aafrika, Aasia ja Ladina-Ameerika riike. Vastupidist juhtu (madal iive ja kõrge keskmine sissetulek) esindavad Lääne- ja Põhja-Euroopa riigid, USA, Kanada ja Jaapan. Kõrge rahvastiku juurdekasv ja üle keskmise sissetulek on iseloomulikud naftat tootvatele Lähis-Ida riikidele, kus nafta ekspordiga loodud heaolu tagajärjel sündimus on viimasel aastakümnel hakanud langema. Rahvastiku madal kasvutempo ja madal tulutase on iseloomulikud endistele ja praegustele sotsialismimaadele.

Joonis 6.2. Riigi keskmise tulutaseme ja rahvastiku kasvutempo vahelised seosed.

Nagu näha, on maailmas kõik variandid võimalikud. Rahvastiku kõrge kasvutempo pole otseses seoses madalate sissetulekutega ja vastupidi, seega mingit kindlat põhjuslikku seost pole rahvaarvu kasvu ja majandusliku arengu taseme vahel võimalik välja tuua.

6.2.3. Rahvastiku vanuselise struktuuri mõju majandusarengule

Rahvastiku struktuuri näitab piltlikult rahvastikupüramiid, mis on arenenud riikides ja arengumaades oluliselt erinev. Arengumaadele tüüpiline alt lai ja terava tipuga rahvastikupüramiid näitab, et laste sündimus on suur, kuid inimeste eluiga lühike. Arenenud riikide koonusekujuline püramiid näitab vanurite suhteliselt suuremat ning laste suhteliselt väiksemat osatähtsust kogurahvastikus.

Kiiresti kasvava elanikkonnaga riigis domineerivad noored inimesed. Majandusarengu seisukohalt tähendab see, et:

- a) elanikkonnas kasvab sõltuvate inimeste osatähtsus, kes veel ise endale elatist ei teeni;
- b) ühiskond peab rohkem investeerima, loomaks uusi töökohti tööjõuturule sisenejatele.

Kiiresti kasvava rahvastikuga riigis peab endise elatustaseme säilitamiseks iga tööeas inimene looma rohkem väärtusi, toimaks ära üha suurenevat veel mitte tööjõulisse ikka jõudnud kaaskodanike hulka. Majanduse arendamiseks vajalike investeeringute tagamiseks on vaja piisavalt sääste, mida aga noore elanikkonnaga riikides enamasti ei jätku. Sama probleem tekib ka väga vana rahvastikuga riikides, ehkki vanurid on tõenäoliselt endale tööealisena midagi pensionipõlveks säästnud.

Et majanduslik areng toimuks, peab uute töökohtade loomise tempo vastama vähemalt tööjõuturule sisenevate uute inimeste arvule. Loomulikult nõuab see täiendavaid investeeringuid. Kui tööjõulise rahvastiku kasv on aeglane, siis vahetavad uued tööturule tulijad pensionile minejad lihtsalt välja.

Näiteks Pakistanis ja Mehhikos kasvab tööjõuline rahvastik aastatel 1985–2000 prognooside kohaselt 3% aastas. USA, Kanada ja Hispaania tööjõuline elanikkond kasvab 1% aastas, Jaapani vastav näitaja on 0,5%. Saksamaa tööjõuline rahvastik aga hoopis kahaneb. Mehhiko peab eksisteerima hõivetaseme säilitamiseks looma 330 uut töökohta iga 100 pensionilemine-

jate tõttu vabaneva töökohta kohta. Samal ajal USA vastav näitaja on kõigest 159 uut töökohta iga 100 vakantseks jääva ametikoha kohta.

6.3. Majandusareng rahvaarvu mõjutajana

Senini oleme vaadelnud, kuidas mõjutab rahvaarvu kasv riigi majanduslikku arengut. Nende kahe protsessi mõju on aga vastastikune ning majanduslik areng kutsub omakorda esile muutusi rahvastikus, mis on kirjeldatavad **demograafilise arengu staadiumide** kaudu (vt. tabel 6.2.).

Kuni tööstusrevolutsioonini 18.–19. sajandil iseloomustas kõiki maailma rahvusi kõrge sündimuse ja suremuse määr (demograafilise ülemineku I staadium). Tööstusrevolutsiooniga kaasnenud elatustaseme tõusu tagajärjel hakkas esialgu Euroopas ja hiljem ka Põhja-Ameerikas suremus vähenema. Esialgu ei kaasnenud suremuse langusega sündimuse kahanemist ning rahvaarv kasvab järsult (II staadium). Industriaalühiskond loob peredele motivatsiooni kasvatada üles vähem lapsi. Heaolu tase tõuseb, mille tagajärjel vanemad ei pea oma elu lõpul laste abile lootma. Suurenevad nõudmised laste kasvatuse ja hariduse kvaliteedile ning ühes sellega ka vastavad kulud, jne. Selle tagajärjel rahvastiku kasv aeglustub taas või peatub üldse (III staadium). Sündimuse ja suremuse kahanemise tagajärjel rahvastiku keskmine vanus kasvab kiiresti, mille loogilise jätkuna suremuse määr tõuseb, kuid muidugi mitte sellisele tasemele kui transformatsiooniprotsessi alguses (IV staadium). Lõppkokkuvõttes jõuavad sündimus ja suremus omavahel tasakaalu.

Kirjeldatud rahvastiku arengu skeem iseloomustab praegusi arenenud tööstusriike: demograafilise arengu varasematel astmetel vähendas majandusareng suremust ning lõpuks ka sündimust. Ehk teisisõnu, majandusareng oli stiimuliks rahvaarvu plahvatuslikule kasvule ning seejärel sellesama kasvu aeglustumisele. Enamik arengumaid alles teeb ülaltoodud protsesse läbi ja asub mudeli teises või kolmandas staadiumis.

Tabel 6.2.

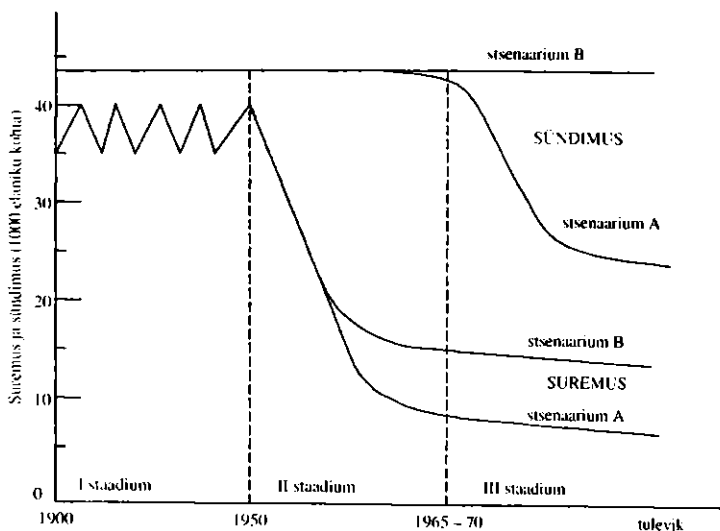
Demograafilise arengu staadiumid

	Sündimus	Suremus	Rahvastiku kasv	Rahvastiku kasvutempo muutumise põhjus
I	kõrge	kõrge	aeglane	tööstusrevolutsiooni eelne periood 18.–19.sajandil
II	kõrge	alanev	kiirenev	tööstusrevolutsiooniga kaasnev elatustaseme tõus
III	alanev	alanev	aeglustuv	vanemate sõltumatus lastest vanaduspäevil, suuremad nõudmised laste kasvatuses ja hariduse kvaliteedile
IV	stabiilne	kasvav	aeglane	rahvastiku keskmise vanuse kasv

Demograafilise arengu astmete läbimisel on tänapäeva arengumaadel võrrelduna tööstusriikidega siiski mitmeid eripärasid (vt. joonis 6.3.).

1. Lääne-Euroopas oli enne tööstusrevolutsiooni keskmine sündimus 35‰ ning suremus 30‰, mis teeb rahvastiku kasvutempoks alla 0,5% aastas. Arengumaades on need näitajad ajalooliselt olnud tunduvalt kõrgemad: sündimus ligi 43‰ ja suremus 36‰.
2. Tänu meditsiiniabile oli suremuse langus arengumaades tunduvalt järesem kui varem Euroopas, mistõttu ka rahvastiku kasvutempod on II staadiumis olnud oluliselt kõrgemad, üle 2–2,5% aastas. Võrdluseks: tööstusriikides ei ületanud rahvastiku kasvutempo üldjuhul 1% aastas (põhjuseks hilise abiellumise ja tsölibaadi traditsioonid).
3. III staadiumis võib arengumaade puhul eristada kahte stsenaariumit. Esimesel juhul järgneb suremuse langusele 10‰-le aastas elatustaseme kiire ja ühtlane tõus, mille tagajärjel sündimus langeb tasemele 20–30‰ ning rahvastiku

kasvutempo alaneb oluliselt (stsenaarium A). Selline areng iseloomustab eelkõige Kagu-Aasia arengumaid. Enamikus Kolmanda Maailma riikides (eriti Lõuna-Aafrikas) seevastu on suremuse langus pidurdunud ning sündimus jäänud endiselt kõrgele tasemele, põhjuseks madal elatustase (stsenaarium B).

Joonis 6.3. Demograafiline transformatsioon arengumaaes.

Kokkuvõtteks tuleb öelda, et majanduskasvu ja rahvastiku vahelised seosed pole sugugi ühesed ning põhjusliku olemusega. Majandusarengu varasematel astmetel rahvaarvu kasv samaaegselt stimuleerib majandusarengut ja on ise selle poolt stimuleeritud. Mingist momendist alates peab elanike edasise sissetulekute kasvu kindlustamiseks rahvaarvu kasvutempo aeglustuma. Niisiis muutuvad majandusarengu ja rahvaarvu kasvu vahelised suhted vastavalt demograafiliste muutuste staadiumile, mida antud riik (või terve maailm) parajasti läbib.

Suhted muutuvad järjest keerulisemaks ka seoses maailmamaajanduse globaliseerumisega. Rahvastiku kasvu ja majandusarengu vaheliste seoste analüüsimisel on rahvusriike käsitletud enamasti muust maailmast isoleerituna. Praegust maailmamaajanduse seisulisteloomustab aga riikide majanduste ja tööjõuturu integreerumine, mis toob endaga kaasa vastastikuse majandusliku sõltuvuse riikide vahel ning kõrge migratsioonitaseme terves maailmas. Seega on praegu raskem kui kunagi varem aru saada, kuidas on rahvastiku kasv ja majandusareng mingil ajamomendil ja mingis paigas omavahel seotud.

6.4. Rahvastikuteooriad

6.4.1 Malthuse rahvastikuteooria

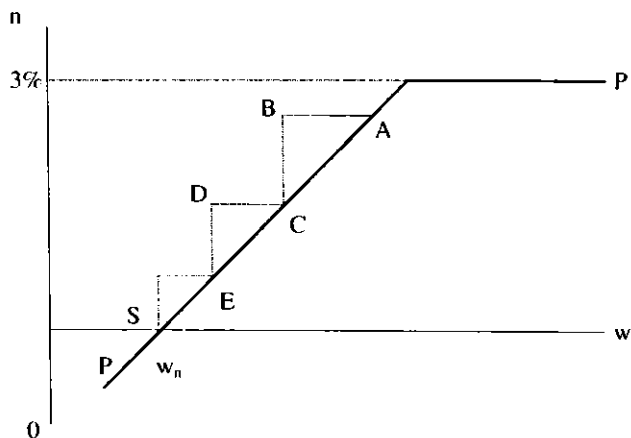
Thomas Robert Malthus oli üks esimesi teadlasi, kes püüdis seletada rahvastiku kasvuprotsessi. 1798. a. kirjutatud essees "Rahvastikuprintsiip" (*Essay on the Principle of Population*) väljendus Malthuse põhitees, mille kohaselt kontrolli puudumisel kasvab rahvastik geomeetrilises progressioonis, kahekordistudes umbes iga 25–30 aastaga. Samal ajal elatusvahendite (toidu) hulk saab kasvada kõigest aritmeetilises progressioonis, kuna põllumaa piirtootlikkus on kahanev. Selle tagajärjel toidu hulk elaniku kohta väheneb.

Malthuse rahvastikuprintsiip põhineb kolmel eeldusel:

- (a) rahvastik ei saa suureneدا ilma elatusvahenditeta,
- (b) elatusvahendite olemasolul kasvab rahvastik muutumatus tempos,
- (c) rahvastiku kasvu kontrollimine toob alati kaasa viletsuse ja pahede kasvu.

Loetletud eeldused on kajastatud joonisel 6.4., kus w tähistab toidu hulka elaniku kohta, n rahvastiku kasvutempot ning joon PP nende kahe teguri vahelist seost vastavalt eeldustele (a) ja

(b). Näeme, et joon PP muutub horisontaalseks, kui rahvastiku kasvutempo jõuab 3%-ni aastas – seda võib vaadelda kui maksimaalset rahvastiku kasvutempot.

Joonis 6.4. Malthuse rahvastiku kasvu skeem.

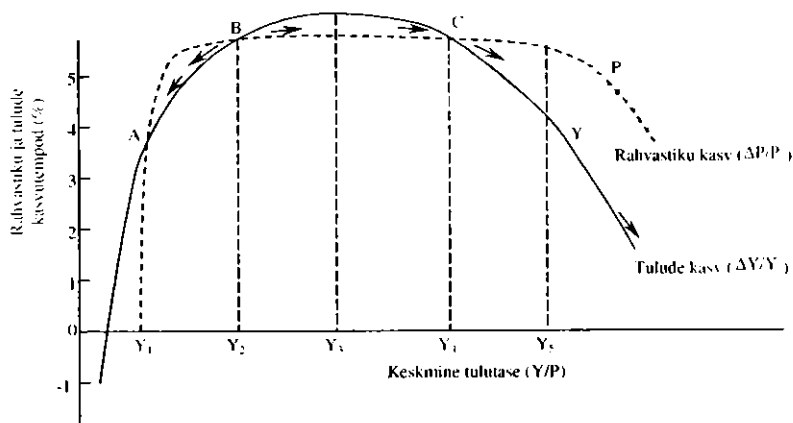
Olgu joonisel lähtepunktiks punkt A . Kuna rahvastiku kasv selles punktis on positiivne, siis peab endise elatustaseme säilitamiseks ka toidu tootmine suurenema. Kahaneva tulususe tõttu pole see aga võimalik (isegi mitte juhul, kui kogu täiendav elanikkond rakendada põllumajanduses) ning toidu hulk elaniku kohta väheneb – toimub liikumine punktist A punkti B .

Punktis B , mis asub joonest PP ülalpool, kasvab rahvastik kiiremini elatusvahendite poolt määratud tempost. Malthuse arvates rakendub sellises olukorras nn. iseeneslik rahvastikukontroll – suurem kasv puhkevate sõdade, epideemiate ja nälja tagajärjel ning sündimust alandavad samal tagajärjel sagenevad iseeneslikud abordid, prostitutsioon jms. Kirjeldatud protsessi käigus rahvastiku kasvutempo alaneb, kuni jõutakse punktist B punkti C . Siin on olukord analoogne lähtepunktiga A – endiselt jääb toiduainete tootmine rahvastiku kasvust maha, mistõttu toidu hulk elaniku kohta väheneb, puhkevad epideemiad jms.

ning jõutakse punkti E . Skeem kordub seni, kuni jõutakse punkti S , kus igale inimesele on tagatud minimaalne eluks vajalik toidukogus w_n . Igasugused kõrvalekalded sellest punktist (saagi ikaldus, toiduainete tootmise kasv tehnoloogia arengu tagajärjel jm.) saavad olla vaid ajutised.

Malthuse rahvastiku kasvu mudelit teatud keinsistlike tunnustega täiendades saab näidata, et praegused arengumaad võivad madalal tulutasemel kergesti sattuda “rahvastikulõksu” millest on väga raske välja pääseda.

Keinsistlike eelduste kohaselt on säästus ja tarbimine otseselt sõltuvad tuludest. Väga vaestes riikides võib tulutase olla nii madal, et kõik ressursid kuluvad endal elu seeshoidmiseks ning sääste ei teki. Sellisel juhul puuduvad ka investeeringud kui tulude kasvu eeltingimus. Tekkivat situatsiooni illustreerib joonis 6.5.

Joonis 6.5. Malthuse “rahvastikulõksu”

Katkendlik joon näitab seost rahvastiku kasvu ja keskmise tulutaseme vahel ning punkt Y_4 tähistab demograafilise ülemineku staadiumi, kus rahvastiku kasv hakkab elatustaseme tõusu taga-

järjel kahanema. Pidevjoon kajastab keinsistlikke eeldusi tulude kasvutempo muutumise kohta. Rahvastiku kasvutempo aeglustudes tulutasemel Y_2 hakkavad säästud suurenema ning tulude kasv kiireneb. Teatud punktis (Y_3) saavutab kapitali hulk maksimaalse võimaliku taseme ning tema akumulatsioon aeglustub. Selle tagajärjel tööjõu piirtootlikkus langeb ning ka tulude kasv aeglustub.

“Lõksu” situatsioon tekib punktide A ja B vahel, kus tulude kasvuga kaasneb rahvastiku kasv, mis omakorda alandab keskmist tulutaset ning surub ühiskonna seisundisse, kus elanikud on säästmiseks liiga vaesed. Tulutasemetel, mis jäävad punktist B paremale, toimub keskmise sissetuleku kiire kasv, kuna rahvastiku kasv on selles piirkonnas pidevalt madalam kogutulude kasvust. Sellesse arengufaasi jõudmiseks on aga vaja teatud “hüpet”, mida on võimalik saavutada ainult väliste jõudude (riiklikud meetmed sündimuse kontrolliks jm.) sekkumise abil. Punktis B on tegemist ebastabiilse tasakaaluseisundiga, kuna ka väike kõrvalekalle sellest punktist mis tahes suunas jätkub seni, kuni saabub uus tasakaal vastavalt kas punktis A või punktis C .

Malthuse teooriat on kritiseeritud mitmes aspektis. Esiteks, Malthus eitas sotsiaalseid reforme kui võimalikku positiivset lahendust rahvastikuprobleemile. Näiteks olukorda joonisel 6.4. punktis A oleks võimalik parandada tulude ümberjaotamise teel – toidu hulk inimese kohta suureneks ilma rahvastiku kasvu aeglustumiseta. See kutsus esile sotsiaalsete reformide pooldajate tugeva kriitika. Paljud klassikalise koolkonna esindajad soovisid toetasid Malthuse rahvastikuteooriat, kuigi teatud mõõndustega. Nad väitsid, et kirjeldatud teooria kehtib vaeste tööliste, mitte aga rikaste maaomanike ja kapitalistide kohta ning et töölisklassi kasv ei sõltu mitte toidu hulgest, vaid reaaltuludest. Sel juhul tuleks joonisel 6.4. vaadelda muutujat n mitte kui kogu rahvastiku, vaid kui töölisklassi kasvu, ning w tähistaks reaaltulu ühe töölise kohta.

Teiseks, Malthuse teooriaga on vastuolus ka arenenud riikide tööstusrevolutsiooni järgne kogemus, mil nii sündimus kui

suremus neis maades alanesid vaatamata tulude kasvule ning tehnoloogia areng toiduainete tootmisel ületas (tasakaalustas) vähenevate tulude reegli negatiivset mõju.

Kokkuvõtvalt võib tänapäeva arengute ja kogemuste põhjal Malthuse teooria ümber lükata järgmiste väidetega:

- 1) teooria ei arvestanud tehnoloogilise progressi mõju;
- 2) eeldati, et rahvastiku kasvutempo on määratud eelkõige keskmise tuluga elaniku kohta (makromajanduslik lähene-mine), kuid tänapäeva empiirilised uurimused sellist seost ei kinnita;
- 3) tegelikkuses mõjutab laste arvu iga pere individuaalne, mitte agregeeritud tulutase (mikromajanduslik lähenemine).

Siiski on tänapäeval veel piisavalt palju arengumaid, kes pole suutnud Malthuse "rahvastikulõksust" välja murda ning vaevle-vad endiselt ülerahvastatuse ja alatoitluse käes. Tekib küsimus, kuidas toimub üleminek aeglasemale rahvastiku kasvule ning elatustaseme tõusule ja milliseid tingimusi tuleb selleks täita.

6.4.2. Mikroökonomiline fertiilsusteooria

Makroökonomikas vaadeldakse rahvastiku kasvu tavaliselt eksogeense tegurina. Tänapäeval on aga majandusteadlased hakanud rohkem tähelepanu pöörama laste arvu mikromajan-duslikele determinantidele, seletamaks sündimuse langust demograafilise arengu kolmandas staadiumis.

Mikroökonomikast tuntud tarbija valiku teoorias eeldatakse, et invidiidid püüavad maksimeerida oma heaolu, lähtudes oma eelistustest (kasulikkusfunktsioon), tarbimiseelarvest ning kau-pade suhtelistest hindadest. Rakendades sama loogikat fertiil-suse analüüsimisel on välja pakutud lähenemine, mille kohaselt lapsi vaadeldakse teatud liiki "tarbekaubana" ning vanemad otsustavad laste arvu analoogselt teiste kaupade tarbitavate kogustega, maksimeerides oma heaolu piiratud eelarve tingi-mustes. Sissetulekute kasvades suurendavad vanemad kulutusi

oma laste haridusele, seega laste omamise varjatud hind tõuseb ning sündimus (laste "tarbimine") langeb.

Matemaatiliselt võib laste arvu peres määravad tegurid kokku võtta järgmise valemiga:

$$(6.1.) \quad C_d = f(Y, P_c, P_x, t_x), \quad x = 1 \dots n$$

Nõudlus laste järele (C_d) sõltub:

- perekonna sissetulekust (Y);
- laste kasvatamise kuludest (P_c), kus on arvesse võetud nii otsesed kui kaudsed kulud ning ka võimalikud tulud lastetoetuse ja hilisema laste poolt pakutava abi näol;
- kõigi teiste kaupade hindadest (P_x);
- teiste kaupade eelistamisest võrreldes lastega (t_x).

Normaalsete (neoklassikaliste) tingimuste korral võib eeldada järgmiste seoste kehtimist:

$\partial C_d / \partial Y > 0 \Rightarrow$ mida suurem on perekonna sissetulek, seda suurem on nõudlus laste järele;

$\partial C_d / \partial P_c < 0 \Rightarrow$ mida kõrgem on laste "hind" seda madalam nõudlus ja väiksem sündimus;

$\partial C_d / \partial P_x > 0 \Rightarrow$ mida kõrgemad on kõigi teiste kaupade suhtelised hinnad, seda rohkem lapsi muretsetakse;

$\partial C_d / \partial t_x < 0 \Rightarrow$ mida rohkem eelistatakse teisi hüvesid võrreldes lastega, seda vähem lapsi sünnib.

Kirjeldatud mudelis eeldatakse, et lapsed on nn. normaalkaup ning sissetulekute kasvades nõudlus nende järele suureneb. See kehtib eelkõige vaesemates arengumaades, kus lapsi sünnitatakse peamiselt vajadusest kasutada nende tööjõudu ning vanas eas nende abi ja toetust – selles mõttes võib lapsi vaadelda ka nn. investeerimiskaupadena. Kui aga laste suhteline "hind" kasvab (näiteks naiste hõive ja palgataseme suurenedes või paljulapselisuse otsese maksustamise korral), siis nõudlus nende

järele väheneb. Siinkohal tuleb aga silmas pidada, et lapsed ja paljud esmatarbekaubad on tegelikkuses nn. kaaskaubad, mistõttu kõigi teiste kaupade hindade tõus võib sundida perekonda hoopis vähem lapsi muretsema.

Mikroökonomilisest fertiilsusteooriast tulenevad võimalused rahvastiku kasvu pidurdamiseks on seotud eelkõige laste suhtelise "hinna" tõstmisega. Seda eesmärki aitavad saavutada järgmised meetmed:

- a) noortele naistele paremate haridusvõimaluste ja tasuvama töö pakkumine, mis suurendab laste kasvatamise alternatiivkulu;
- b) alaealiste tööjõu kasutamise seaduslik keelustamine, mis vähendab laste tööjõu kasutamisest saadavat tulu;
- c) hariduse kõrgem maksustamine, mis suurendab otseselt laste koolituskulusid;
- d) riikliku pensionikindlustussüsteemi väljatöötamine, mis vähendab vanemate sõltuvust oma lastest pensionieas;
- e) vastsündinute suremuse vähendamine, millega kaasneb sündimuse üldine vähenemine, kuna soovitud arv ellujäävaid lapsi saadakse vähema arvu sünnitustega.

7 PÕLLUMAJANDUSSEKTORI ARENG

7.1. Põllumajanduse roll arengus

Arengumaades elab siiani suurem osa elanikkonnast maal ja tegeleb põllumajandusega. 1995. a. elas maal 3,1 miljardit inimest, neist 2,9 miljardit arengumaades. See teeb kokku 61% arengumaade ning 55% maailma kogurahvastikust (vt. tabel 7.1.). Ligi 70% kogu põllumajanduses töötavast elanikkonnast tegeleb nn. alalhoiu-põllundusega (*subsistence agriculture*), mille peamiseks eesmärgiks on enda äraelatamine.

Tabelis 7.1. toodud andmed näitavad siiski langustrendi. Näiteks 1980. aastaga võrreldes on agraarsektori osakaal madala tulutusemaga riikide SKP-s langenud 9 protsendipunkti võrra, põllumajanduses hõivatute osakaal 4 ning maaelanikkonna osakaal 8 protsendipunkti võrra.

Hõive seisukohalt on oluline silmas pidada, et maapiirkondades elab hulgaliselt inimesi, kes pole otseselt põllumajandusega seotud. Nad võivad tegeleda näiteks kaubanduse, teeninduse või käsitööga. Põllumajanduses toimuvate muutuste mõju selliste inimeste heolule on erinev mõjust talupoegadele. Viimaste hulgas tuleb omakorda eristada maaomanikke ning maata talupoegi.

Tabelist 7.1. näeme ka, et põllumajanduse osakaal tööjõus on kõigis arengumaade gruppides üle kahe korra suurem kui osakaal SKP-s. See viitab madalamale tootlikkusele traditsioonilises agraarsektoris ning on üheks arengumaade vaesuse seletuseks. Madala tootlikkuse põhjuseid analüüsitakse lähemalt peatükis 7.3. (Tööviljakus ja farmi suurus).

Samas on arengumaade turule orienteeritud põllumajandus enamasti kapitali-intensiivne ja efektiivne. See puudutab eelkõige multinatsionaalsete korporatsioonide kontrolli all olevat suur-

tootmist (tee, kohv, banaanid, tubakas, suhkur, puuvill). Nime-
tatud sektoris on tulud ja nende jaotumine seotud hinnapoliiti-
kaga ning juurdepääsuga kodu- ja rahvusvahelistele turgudele.

T a b e l 7.1.

Agraarsektori osakaal arengumaade majanduses

Regioon või riikide grupp	Põllu- majandus- toodangu osa SKP-s	Põllu- majanduses töötajaid kogu tööjõus	Maa- elanikkonna osa kogu rahvastikus
	1995	1990	1995
Madala tulutasemega riigid	25	69	71
Keskmise tulutasemega riigid	11	32	40
Arengumaad kokku	14	58	61
Sub-Sahara Aafrika	20	68	69
Ida-Aasia	18	70	69
Lõuna-Aasia	30	64	74
Ladina-Ameerika	10	25	26
Tööstusriigid	2	5	25
Maailm kokku	5	49	55

Allikas: The World Bank 1997: 221, 231, 237.

Arengumaade põllumajanduse hetkeseis ja trendid on kokku-
võetavad järgmise loeteluga.

- 1 RKP, tööstuse ja põllumajanduse kasv on tugevas positiivses seoses. Tööstuse kiire kasvuga riikides areneb ka põllumajandus kiiresti, tööstuse aeglase kasvutempoga riike iseloomustab aga põllumajandussektori aeglane kasv.
2. Tootlikkus on tööstus- ja põllumajandussektoris väga erinev ning see lõhe kasvab pidevalt. Kui 1960-ndail aastail oli tööstussektori tootlikkus 4,7 korda suurem kui põllumajanduses, siis 1980-ndal oli erinevus juba 7-kordne.
3. Toiduainete tootmine ühe elaniku kohta on arengumaades alates 1960-ndatest kasvanud keskmiselt 3% aastas. See on

iseenesest hea tulemus, kuid varjab suuri regionaalseid erinevusi. Näiteks aeglase kasvuga Sub-Sahara Aafrika riikides on elanike varustus kohaliku toiduga vähenenud.

4. Praeguste trendide jätkudes alaneb arengumaade toiduga isevarustamise võime oluliselt. Lisaks Sub-Sahara Aafrikale, kus imporditudainete osakaal tarbimises tõuseb ühe kolmandikuni, muutuvad toiduimpordist sõltuvaks ka mitmed Ladina-Ameerika riigid.
5. Maailmas tervikuna on piisavalt harimata maad, mida saaks toiduainete tootmisel kasutada. Kuid enamik reservmaast asub Aafrikas ning Ladina-Ameerikas, kus selle kasutusele võtmine eeldab suuri investeeringuid infrastruktuuri ning niisutus- ja kuivendussüsteemide rajamisse.
6. Arengumaad ei suuda sageli realiseerida oma agraarsektori tegelikku majanduslikku potentsiaali. Näiteks India põllumajandus võiks hinnangute kohaselt kasvada 5% aastas, kuid tegelikud kasvutempod viimase 20 aasta jooksul on olnud alla 3%.

Traditsioonilise Lääne majandusteaduse järgi on põllumajandusel majanduse arengus passiivne ja toetav roll. Peamine majanduse areng toimub põllumajanduse ümber-kujundamisena kaas-aegseks tööstussektoriks (vt. Lewisi mudel) ja teenuste sektoriks. Seejuures on põllumajanduse ainsaks rolliks anda piisavalt odavat toitu ja tööjõudu tööstussektorile. Nende seisukohtade mõjul lähtusid ka arengumaade valitsused pikka aega tööstuse eelisarendamise vajadusest, pidades seda kõige dünaamilisemaks majandusharuks.

Alles 1970. aastate alguses toimus muutus üldises suhtumises, seda nii teadlaste kui poliitikute poolel. Tänapäeval domineerib arvamus, et kiire industrialiseerimine ei ole suure agraarsektoriga arengumaade majanduste jaoks hoopiski mitte parim arengustrateegia. Veelgi enam, arvatakse, et agraarsektor peab olema majanduse arengustrateegia keskne ja kõige dünaamilisem osa. Agraarsektori arenguta toob kiire industrialiseerimine kaasa vaid hiiglaslikud häired arengumaa majanduses.

Põllumajandussektori panus üldisesse majandusarengusse avaldub järgmistes aspektides:

- toiduainete pakkumise kasv siseturul;
- tööjõu vabanemine ja suundumine tööstusesse;
- tööstustoodete siseturu laienemine;
- kodumaiste säästude kasv;
- valuutatulud põllumajandussaaduste ekspordist.

Majandusarengu üheks peamiseks eesmärgiks on elatustaseme tõus, eriti vaeste elujärje parandamine. Siin on aga takistuseks arengumaade rahvastiku kiire kasv. Viimastel aastakümnetel võib siiski täheldada positiivset trendi, mille kohaselt toidu tootmine ühe elaniku kohta on arengumaades kasvanud. Näiteks kasvas arengumaade põllumajandustoodang aastail 1960–84 keskmiselt 2,8% aastas, rahvastik aga 2,3%. Perioodil 1990–1995 olid need näitajad vastavalt 2,0% ja 1,6%. Seega ei pruugi Malthuse pessimistlikud ennustused täituda.

Samal ajal on rahvastiku kasv endiselt tõsine takistus vaeste näljahäda leevendamisel Sub-Sahara Aafrikas ja Lõuna-Asias. Empiirilised uuringud kinnitavad, et teoreetiliselt suudab põllumajandus rahvastiku kasvuga sammu pidada, kuid selleks on vaja rakendada sobivat poliitikat. Võib välja tuua kolm olulisimat poliitikavaldkonda, mille kaudu saab mõjutada põllumajandustoodangu mahtu.

1. *Hinnasoodustused.* Farmerid reageerivad suhteliste hindade muutustele, kuid pole üheselt selge, kui suures ulatuses. See sõltub eelkõige infrastruktuuri tingimustest (transport, energia ja niisutusvee pakkumine) ja haridustasemest.
2. *Uued tehnoloogiad.* Paljud arengumaad on kasu saanud uute kõrge saagikusega sortide kasutuselevõtust. Seejuures sõltub uute tehnoloogiate rakendamise viis riigi majanduslikest, sotsiaalsetest ja institutsioonilistest teguritest ning valitsuspoliitikast. Näiteks Jaapanis, Taivanis ja Lõuna-Koreas on uute riisisortide puhul kasutatud suhteliselt tööjõuintensiivseid tootmismeetodeid, Indias aga enam kapitaliintensiivseid tehnikaid.

3. *Maareform* on olulise tähtsusega põllumajandustoodangu suurendamisel arengumaades. See võimaldab vähendada vaesust, parandada tulujaotust ning suurendada inimeste osalemist ühiskondlikus elus.

7.2. Toiduainete hinnad ja vaesus

Statistika näitab, et viimastel aastakümnetel on arengumaades põllumajanduses töötavad inimesed vaesemaks jäänud. See ei ole üllatav nende riikide osas, kus rahvatulu ühe inimese kohta on langenud (Ghana, Sub-Sahara Aafrika riigid). Samuti on vaesemaks jäänud inimesed nendes riikides, kus põllumajandustoodang väheneb, kuigi RKP võib isegi kasvada (Keenia). Kuid teatud vaeste inimeste kihid jäävad vaesemaks ka neis riikides, kus RKP ja põllumajandustoodang kasvavad (Filipiinid, India).

Vaesestumise probleem on eriti terav maata talupoegadel, kes sõltuvad töötasust kui peamisest tuluallikast. Paljudes Lõuna- ja Kagu-Aasia maades ning Aafrikas on maata talupoegade arv pidevalt kasvanud. Samal ajal on vähenenud tööpäevade arv aastas, mil maata talupoegadel on olnud võimalik töötada maaomaniku juures. Seega suurenev osa elanikkonnast sõltub eba-kindlast ajutisest põllumajanduses töötamisest.

Põllumajanduses töötavad palgatöölised on kergesti haavatavad mitmel põhjusel. Esiteks, tööjõu pakkumine tööturul suureneb üha kiiremas tempos. Teiseks, maaelanikkonna liikumine linnadesse ei ole olnud piisavalt suur, et maal tööjõu juurdekasvu läbi tekkinud pingeid maandada. Kolmandaks, paljudes arengumaades on toimunud maaelanikkonna hõivestruktuuri muutus. Vähenenud on väikemaomanike hulk ja suurenenud palgatööjõu osa. Neljandaks, tööjõu nõudmine tööturul on tagasihoidlik. Sellel on kaks põhjendust: põllumajanduse kogutoodang kasvab aeglaselt ja tööjõu nõudmise elastsus (kogutoodangu suhtes) väheneb seoses uute tehnoloogiate kasutuselevõtuga.

Vaesusele maal on hukutava mõjuga toiduainete hindade tõus, kuna vaesed pered kulutavad 70–80% oma sissetulekust toidule. Üheksas riigis uuritud 15-st tõusid toidukaupade hinnad perioodil 1960–1984 pidevalt kiiremini kui tarbijahinnad tervikuna (vt. tabel 7.2.).

Tabel 7.2.

Tarbijahindade muutused arengumaades perioodil 1960–1984

(% aastas)

Riik	Toit	Muu	Toidu suhtelise hinna muutus
<i>Aasia</i>			
India	7,8	7,3	0,5
Bangladesh	13,8	14,0	-0,2
Malaisia	4,5	3,8	0,7
Filipiinid	12,9	12,0	0,9
Sri Lanka	7,9	7,4	0,5
<i>Aafrika</i>			
Botsvana	13,9	13,5	0,4
Egiptus	10,3	7,9	2,4
Gaana	28,3	36,1	-7,8
Keenia	7,2	7,6	-0,4
Tansaania	12,3	11,7	0,6
<i>Ladina-Ameerika</i>			
Argentiina	92,2	99,8	-7,6
Brasiilia	56,5	57,8	-1,3
Tšiili	80,1	75,8	4,3
Kolumbia	18,5	17,3	1,2
Mehhiko	18,3	18,6	-0,3

Toiduainete reaalsete hindade tõus ei ole alati seotud toidukaupade tootmise vähenemisega. Piisab, kui toiduainete nõudluse kasv ületab pakkumise kasvu. See võib juhtuda ka siis, kui põllumajandussaaduste toodang ühe inimese kohta pidevalt suureneb (Filipiinid). Toiduainete reaalsete hindade kasv alandab

inimeste reaalpalkasid, kuigi nominaalpalgad võivad tõusta toidukaupade hindadega samas tempos.

Mitte kõik vaesed ei ole palgatöölised. Mõned töötavad väiketaludes ja toodavad toitu turule. Nemad saavad toiduhindade suhtelisest tõusust kasu. Mida suurem on nende kasum turul, seda enam võidavad nad hinnatõusust.

Toodangu maht ja sissetulekud ei sõltu ainult hinnatasemest, vaid ka tootmisvahendite jaotusest. Maal on kõige tähtsam tootmisvahend maa. Kahjuks on suures osas arengumaadest maa jaotatud väga ebaühtlaselt, mistõttu tekivad ka suured erinevused maaelanikkonna tuludes. Tabelist 7.3. näeme, et maaomanduse kontsentratsioon on eriti kõrge Ladina-Ameerika riikides.

Tabel 7.3.

Maaomanduse jaotus arengumaades aastail 1985–1993

(Gini koefitsient)

Aasia		Ladina-Ameerika		Aafrika	
India	0,43	Paraguai	0,91	Uganda	0,62
Pakistan	0,37	Bahaama	0,88	Sair	0,39
Nepaal	0,33	Argentiina	0,79	Botswana	0,33
Myanmar	0,25	Honduuras	0,73	Etiopia	0,32
Tai	0,13	Kolumbia	0,71		

Allikas: UNDP 1997: 198–199.

7.3. Tööviljakus ja farmi suurus

Eespool nägime, et tootlikkus traditsioonilises (enda tarbeks tootvas) agrarisektoris on suhteliselt madal. Ka turule orienteeritud põllumajandusliku tootmise korral varieerub tootlikkus farmide lõikes oluliselt. Siit tekib küsimus, milline on seos

farmi suuruse ja tööviljakuse vahel. Mitme uurimuse alusel on jõutud järgmiste järeldusteni:

- 1) tööviljakus töötaja kohta kasvab farmi suurusega proportsionaalselt;
- 2) saagikus hektarilt langeb farmi suurenedes;
- 3) ühel hektaril loodud uus väärtus langeb farmi suurenedes.

Seega toodavad väikesed farmid üldreeglina ühel maaühikul rohkem kui suured farmid. Nimetatud seaduspäral on mitmeid põhjuseid. Esiteks, väikefarmerid kasutavad enam tööjõumahukaid maaharimise meetodeid. Nad on hoolsamad maa ettevalmistamisel, hooldamisel, koristusel. Teiseks, kasvatatavate kultuuride valik väikestes ja suurtes farmides on erinev. Väikefarmerid valivad suhteliselt töömahukaid kultuure (näiteks juurvilja), suurfarmerid aga püüavad arendada vähest tööjõudu nõudvat tegevust (näiteks hiiglaslikud lihloomakarjad Argentinas). Kolmandaks, väiketalunikud harivad üles suurema osa oma valdustest kui suurfarmerid.

Toodud erinevusi ei saa seletada suur- ja väikefarmerite erineva motivatsiooni või riskikartlikkusega – mõlemad annavad oma parima kasumi maksimeerimiseks. Põhjused on sügavamad ning peituvad suur- ja väikefarmerite erinevates võimalustes turul.

Väikefarmeritel on sageli raskem oma toodangut turustada. Kuna nende müügitoodang on suhteliselt väikese mahuga, siis kasutavad nad sageli vahendajaid, kes nende toodangu transpordivad, ümber töötavad ja realiseerivad. Seega on nende marketingikulud suuremad ja kasum väiksem. Lisaks on väikefarmerite ligipääs subsideerimisele ja formaalsele krediidisüsteemile arengumaades üldreeglina piiratud. Järelikult on tootmistegurite suhtelised hinnad väike- ja suurfarmeritel erinevad ja seetõttu on erinevad ka tootmise eesmärgid. Maa ja rahakapitali suhteline hind on väikefarmeritele väga kõrge, tööjõu hind aga suhteliselt odav, eriti sel juhul, kui tööjõud tuleb oma majapidamisest.

Väikefarmerid säästavad maad ja kapitali, suurfarmerid aga inime töö. Väikefarmides on tööjõu kapitalisiduvus madal, suur-

farmides suhteliselt suur. Farmi suurenedes ongi tulemuseks toodangu mahu kasv töötaja kohta ja saagikuse vähenemine. Ressursse kasutatakse ebaefektiivselt, kogutoodang on väiksem, kui võiks olla, ja sissetulekud jaotuvad ebavõrdseks.

Probleemi lahendamiseks on kasutatud kahte teed. Esimese järgi püütakse parandada transpordivõrku ja marketingisüsteemi ning võimaldatakse väikefarmeritele ligipääs valitsuse soodustustele (rakendati teatud eduga Indias). Teine meetod on radikaalsem ja seisneb suurmaaomanike valduste ümberjaotamises väikefarmeritele (Taivani maareform). Neid kahte võimalust tuleks vaadelda mitte kui vastandeid, vaid üksteist täiendavaid.

Maareform parandab ressursside paigutamise efektiivsust ning suurendab sellega ka kogutoodangut. Veelgi tähtsam on, et maareform toob kaasa tulude palju võrdsema jaotumise maal, muutes konkurentsi algtingimusi. Maareform võimaldab luua maal sellise struktuuri, mis hoiab tulevikus ära vaesuse tekkimise majanduskasvu ajal.

7.4. Varajane roheline revolutsioon

Eespool rõhutati maareformi läbiviimise tähtsust arengumaade põllumajanduse arengule. Kuid maareformiga kaasnevad paratamatult sügavad sotsiaalsed ja poliitilised muutused, mis tekitavad ka sotsiaalset pinget. Seetõttu on paljud riigid otsinud praktikas põllumajanduse arendamiseks teisi võimalusi, mille puhul maareformi ei oleks vaja. Need püüded viisidki **roheline revolutsiooni arengustrategia** tekkele.

Roheline revolutsioon esindab katset asendada institutsioonilisi muudatusi tehnoloogiliste muudatustega, s.t. kasutada teaduslikku progressi kui sotsiaalse progressi alternatiivi. Maareformi asemel koondati jõupingutused kõrge saagikusega teraviljade tootmisele.

Roheline revolutsioon algas 1943. a., kui neli Rockenfelleri fondi poolt finantseeritud Ameerika teadlast juurutasid Mehhi-

kos uusi hübriidseid maisi- ja nisukultuure. Tagajärjeks oli farmide toodangu järsk tõus. Edu tõttu otsustati uute sortide juurutamist arengumaades jätkata, viies Filipiinidele sisse uued aretatud riisisordid. Tegevus laienes kogu Aasiale ja hiljem ka mõnedesse Aafrika riikidesse (Egiptus, Maroko).

Kirjeldatud põllumajanduse arendamise moodusel näib olevat mitmeid eeliseid.

- Roheline revolutsioon koondab tähelepanu toiduainete tootmisele, mistõttu see peaks aitama võidelda näljaga, alatoitlusega ja vaesusega maal. Kuid vastavad uuringud näitavad, et toiduainete kogutoodangu suurenemise ja nälja vähenemise vahel on nõrk seos. Vaesed jäävad nälga mitte toidu puudumise, vaid madala ostujõu tõttu. Samas tuleb tunnistada, et mida rohkem toitu toodetakse, seda suuremad võimalused on valitsusel teha jõupingutusi näljast jagusaamiseks.
- Roheline revolutsioon on neutraalne farmide suuruse suhtes. Näiteks kõrgema saagikusega teraviljasordid on ühtviisi edukad nii suurtes kui väikestes majapidamistes, seega saavad nii suur- kui väikefarmerid sellest kasu. Uus tehnoloogia levib kiiresti ja tulud selle kasutamisest jaotuvad ühtlasemalt.
- Uus tehnoloogia võib suurendada tööjõu nõudlust, näiteks viljakoristusel ja umbrohutõrjel. Järelikult võivad uuest tehnoloogiast kasu saada ka kõige vaesemad, maata talupojad, kes saavad teha rohkem tööpäevi ja teenida seega suuremat palka.
- Tulud uuest tehnoloogiast võivad mitmekordistuda, kui selle abil saab lühendada taime kasvu aega. Võib osutada võimalikuks saada mitu saaki aastas (riis).
- Toiduainete tootmise kasv aitab loodetavasti alandada toiduainete hindu. See parandaks suhteliselt rohkem vaeste olukorda, kuna vaesemates peredes on toidu osakaal kogukultustes suurem.

Tegelikus elus paljud loodetud tulud varasest rohelisest revolutsioonist ei täitunud, mõned aga täitusid vaid teatud tingimuste olemasolul. Kõigepealt, roheline revolutsioon ei toonud kaasa

põllumajanduse kui terviku toodangu juurdekasvu kiirenemist. See jäi endiselt tagasihoidlikuks. Teiseks, roheline revolutsiooni puhul on kasulikke arenguid märgata vaid riigi teatud regioonides – seal, kus on head niisutussüsteemid. Kuna neis piirkondades olid sissetulekud inimese kohta ka varem kõrgemad, siis suurenes regioonidevaheline ebavõrdsus veelgi.

Kolmandaks, sel ajal, kui uus tehnoloogia on olnud neutraalne farmi suuruse suhtes, ei ole seda olnud valitsuse poliitika, suhtelised hinnad ja maal asuvad institutsioonid. Tulemuseks on, et suured farmid on esimesed uuendajad ning saavad suuri kasumeid. Väikefarmid suudavad rakendada uuendusi hiljem, kui vilja hind on juba langenud, ning järelikult saadav tulu hektarilt madalam. Nii suur- kui väikefarmerid olid seega võimelised rakendama uut tehnoloogiat, kuid erineval tasemel, mistõttu ka tulud kujunesid erinevaks.

Roheline revolutsioon on suurendanud nõudmist tööjõu järele, kuid see ei peegeldu täielikult maata talupoegade töövõimaluste paranemises. Väikefarmerid on katnud täiendava tööjõu nõudluse oma perekonnaliikmete suurema rakendamisega. Suurfarmid on aga ostanud tööjõudu säästvaid seadmeid.

Neis riikides, kus roheline revolutsioon on alandanud toidu suhtelist hinda, on see kahtlemata aidanud linnades elavaid vaeseid. Maal on aga olukord siiski keerulisem. Need farmerid, kes on võimelised uuendusi rakendama vaid teatud aja pärast, tunnetavad, et hindade langus alandab kogutoodangu tõusust tekkinud tulude kasvu ja kokkuvõttes võib reaaltulu jääda muutumatuks. Farmeritele, kes ei saa uuendusi rakendada sobivate kliimaolude, niisutuse vms. Puudumise tõttu, põhjustab hinnalangus reaaltulude languse. Tehnilisi kultuure kasvatavad farmerid, kes on turul toiduainete ostjad, saavad hinnalangusest ainult kasu. Farmides palgatööd tegevate maata talupoegade olukord sõltub sellest, kas nende töötasu langeb seoses farmerite kasumi langusega või mitte.

Rohelise revolutsiooni veendunud pooldajad on jõudnud üldis-
tavale järeldusele, et kui olemasolevad institutsioonid töötavad
tootmisvahendite ja sissetulekute väga ebavõrdse jaotuse heaks,
tekivad tehnoloogilised muudatused ebavõrdsust juurde. Pea-
mised kasusaajad on farmid, mis asuvad optimaalses keskkon-
nas – parimatel maadel.

Roheline revolutsioon on üldreeglina suurendanud põllumajan-
duse ebastabiilsust. Kahjuks on enamik uusi tehnoloogiaid tun-
duvalt ebakindlamad ilmastikuolude suhtes kui traditsioonilised
meetodid. Kui talupojad lähevad maaviljeluses täielikult üle
uuele tehnoloogiale ega jätka osal maal vana, äraproovitud teh-
noloogia rakendamist, siis on tulemuseks suur riskioht. See
tähendab aga kogutoodangu suuri kõikumisi.

Näide: India põllumajanduse areng

Rohelise revolutsiooni eduka rakendamise hea näide on India. Seal on
valitsus tegelnud antud strateegiaga sihikindlalt alates 1961. aastast,
pärast rasketööstuse eelisarendamise plaani ebaõnnestumist perioodil
1956–1961.

Mitmeski mõttes on uus põllumajanduse strateegia edu toonud:

- On rakendatud kõrge saagikusega sorte. Näiteks riisi uute sortide
kasvupind kuuteistkümnepäevade jooksul aastail 1966–1977, tõustes 880
tuhandelt 15,6 miljonile hektarile. Uute nisusortide all olev põllu-
maa suurenes samal ajal 29 korda.
- Kogutoodang on kasvanud. Eriti tugev on nisutoodangu ja riisi-
saagi juurdekasv – vastavalt 179% ja 62% Indias võib rohelist
revolutsiooni nimetada ka nisu revolutsiooniks.
- India on suutnud vähendada sõltuvust importtoiduainetest ning on
sõltumatu teraviljajainpordist.
- Vaatamata raskustele on India suutnud luua teravilja reservid ning
on võimeline püüdnud üle elama.

Edusammude kõrval on roheline revolutsioon jätnud muutmata põllu-
majanduse kui terviku funktsioneerimise. Seetõttu jäid paljud eesmär-
gid, eelkõige vaesuse vähendamine, saavutamata.

- Kui arvestada elanikkonna juurdekasvu, siis aastail 1965–1982 oli
toiduainete toodangu juurdekasv ühe elaniku kohta vaid 0,2%

- Põllumajanduses allpool vaesuspiiri elavate inimeste osakaal on endiselt kõrge ja selle langustendentsi pole ette näha.

India edasine areng on näidanud, et põllumajanduse tehnoloogiline arendamine, millega kaasneb põllumajandussaaduste toodangu kiire kasv, ei ole piisav vaesuse likvideerimiseks maal. Vaja on läbi viia ka maareform.

Suur kogutoodangu kõikumine põhjustab turult saadava kasumi kõikumist. Peamine põhjus on selles, et turul müüdav viljakogus on nn. jääkkogus, mis jääb üle pärast oma majapidamise vajaduste rahuldamist. Jääkkogus aga varieerub aastati. Mida madalam on turul müüdava koguse suhe kogutoodangusse, seda tõenäolisem on jääkkoguse suur kõikumine. Turul müüdava koguse suured muutused toovad kaasa turuhindade kõikumise, kui valitsus ei loo puhvervarusid või ei rakenda tsüklitevastast impordipoliitikat.

Seega nägime, et roheline revolutsioon pole mingi totaalne ime-rohi. Esiteks sõltub see multinatsioonaalsete kompaniide poolt toodetud ja kontrollitud seemnetest, väetistest, pestitsiididest ja herbitsiididest. Teiseks eeldab roheline revolutsioon laiaulatuslikku ühe kultuuri viljelemist, mis on ökoloogiliselt ebastabiilne tootmisviis. Need kultuurid on sageli vastuvõtlikud mitmesugustele taudidele, samuti on väga tähtis niisutusvee puhtus.

Praeguseks on rohelisesse revolutsiooni kaasatud 18 suure rahvaarvuga riiki, mille territoorium moodustab 18% maismaa territooriumist ja mis kokku on koduks 56%-le maailma elanikkonnast.

7.5. Põllumajanduse eelisarendamise täiustatud strateegia

Rohelise revolutsiooni rakendamisest saadik on palju kogemusi juurde saadud ning neist õpitud. J. Mellor ja tema kaastöötajad Toidupoliitika Uurimise Instituudist (*Food Policy Research Institute*) on olnud peamised põllumajanduse eelisarendamisel põhineva arengustrateegia täiustajad.

Samuti nagu esialgse rohelise revolutsiooni strateegia puhul, on ka siin pearõhk pandud sellise täiustatud tehnoloogia rakendamisele, mis võimaldaks põllumajanduses paremini maad kasutada ja tootmiskulusid alandada. Uuendatud tehnoloogiat käsitletakse aga laiemalt. See ei piirdu ainult teraviljade saagikuse parandamisega, vaid hõlmab ka tehnilisi kultuure. Samuti on tähelepanu all uute viljasortide vastupanuvõime tugevdamine põua ja haiguste vastu. Ka uues strateegias on suur tähtsus niisutussüsteemidel. Kõik eeltoodu näitab rohelise revolutsiooni strateegia loogilist edasiarenemist ning ümberorienteerumist eelkõige vaeste talupoegade huvidele (nn. *peasant biased technology*).

Täiustatud rohelise revolutsiooni strateegia asetab suurema rõhu valitsuse tegevusele. Kogu vastutus põllumajandussaaduste juurdekasvu suurendamise eest ei lange maaharijatele, vaid leitakse, et tarvilikud on ka riikliku sektori ulatuslikud investeeringud. Lisaks põllumajandusuuringute toetamisele nõutakse valitsuselt investeeringuid transporti, sisse, maaelanikkonna haridussüsteemi jne. Kui varem loodeti leida ime-viljasort (nn. *miracle seed*), siis nüüd on sellest loobutud. Erinevalt India varastest kogemustest, kus toiduainete hinnad tõusid, ei soovita uus strateegia tõsta põllumajandussaaduste hindasid ning muuta kaubavahetuse tingimusi põllumajanduse kasuks.

Kõrgemate hindade rakendamise eesmärgiks oli algselt suurendada toiduainete kogupakkumist. Kuid kogupakkumine põllumajanduses on vaid väikeses osas hinnatundlik, hindade tõusuga kaasnevad arengule aga mitmed negatiivsed kõrvalmõjud. Näiteks kui harimiseks kõlbliku maa kogus on fikseeritud või täiendada maa kasutuselevõtukulud on suured, ei ole kuigivõrd tõepärane, et hinnatõusust tuleneva kasumi kasvuga kaasneb uute maatükkide kasutuselevõtmine. Samuti ei too hinnatõus kaasa toodangu mahu olulist kasvu juhul, kui traditsiooniliste ressurside kasutamine olemasoleva tehnoloogiaga on jõudnud punkti, kus tagastuv tulu hakkab vähenema. Sellises olukorras ei

ole vaja mitte kõrgemaid hindasid, vaid paremat tehnoloogiat, mis alandab tootmiskulusid ja tõstab rentaablust.

Põllumajandussaaduste kõrgemad hinnad võivad pidurdada teiste majandussektorite arengut. Näiteks põllumajandussaadusi töötlevad tööstusharud (tekstiilitööstus jt.) peavad arvestama suuremate kuludega ja madalama kasumiga, mis omakorda võib tuua kaasa kogutoodangu languse, tööhõive vähenemise ning investeringute pidurdumise. Toiduainete kõrgemad hinnad ähvardavad kõiki tööstusharusid, kuna nende tõttu kasvavad töötasud. Sellele järgneb kogu majanduse kasvutempo pidurdumine.

Ohtlik on ka see, et toiduainete kõrgemad hinnad alandavad kõige vaesemete elanike reaaltulusid. Paljude teadlaste arvates peavad põllumajandusele toetava arengustrateegia eesmärgiks olema toiduainete madalad hinnad (kulude alandamise kaudu). Vajaduse korral hoitakse hinnad vaeste jaoks madalad ratsioneerimise või hinnasubsiidiumide abil.

Parandatud tehnoloogia, riiklikud investeringud ja toiduainete madalad hinnad peavad garanteerima (erinevalt varasest rohelisest revolutsioonist) tööjõu nõudluse kiire kasvu. Siiski on eba reaalne loota, et põllumajanduse kasv toob kaasa nii suure töökohtade tekke, et kogu maaelanikkonda rakendada. Tuleb arvestada, et põllumajanduse osa tööhõives langeb. Kuid põllumajandusele suunatud areng võib ergutada majandust tervikuna.

Esiteks, põllumajandussaaduste kasvul ja sissetulekute kasvul on multiplikatiivne efekt – täiendavad tulud suurendavad nõudlust suurema tuluelastsusega kaupade järele. Arvatakse, et see nõudluse kasv suunatakse kohalikele kaupadele ja teenustele, mille arendamine on töömahukas ja suurendab seega tööhõivet maal paiknevates mitte-põllumajandusharudes.

Teiseks, teatud osa farmide täiendavatest tuludest ei lähe jooksavaks tarbimiseks, vaid säästetakse. Praktikas läheb suur osa säästudest ehitusse, mis annab stiimuli ehitusmaterjalide tööstu-

sele ning ehitusele – mõlemad tegevused on arengumaades töömahukad. Osa säästusid investeeritakse aga otseselt tootmisse.

Kolmandaks, madalad toiduainete hinnad hoiavad madalal ka töötasusid, soodustades seeläbi linnade ning tööstuse arengut. Seega on täiendatud rohelises revolutsioonis tähtis koht industrialiseerimisel, mis peab kindlustama tööga elanikkonna juurdekasvust tuleneva uue tööjõu. Kuid erinevalt teistest industrialiseerimise strateegiatest ei ole tööstus orienteeritud ekspordile ega impordi asendamisele, vaid ta kerkib esile põllumajanduse kasvust tekkinud täiendava nõudluse tõttu.

8. TÖÖSTUSE ARENG JA URBANISEERUMINE

8.1. Industrialiseerimine ja majandusareng

Maailma rikkaimad riigid on kõik tugevasti industrialiseerunud majandusega. Eri riikide empiirilisi andmeid üldistades on mitmed teadlased leidnud, et sissetulekute kasvades ühe inimese kohta põllumajanduse osakaal kogu lõpptoodangus väheneb, teenuste osakaal ei muutu ja tööstuse osakaal suureneb. Kirjeldataud seos kehtib nii arenenud riikides kui arengumaades.

Sellise seaduspärasuse tõlgendamiseks on välja pakutud kaks alternatiivset võimalust:

- 1) industrialiseerimine kui majanduskasvu tagajärg,
- 2) industrialiseerimine kui majanduskasvu põhjus.

Esimene selgitusviis rajaneb eeldusel, et lõpptoodangu koostise muutumine peegeldab nõudluse muutumist. Kui keskmised sissetulekud kasvavad, siis suureneb kõrgema tuluelastsusega kaupade (tööstuskaubad) nõudlus kiiremini kui madala tuluelastsusega kaupade (toit). Suletud majanduses avalduvad taolised nõudluse nihked tootmise struktuuri muutustena. Avatud majanduse puhul on nõudluse ja lõpptoodangu vaheline seos nõrgem, eriti suure väliskaubandussektoriga väikeriikides.

Eelnenu põhjal võib oletada, et industrialiseerimine algab arengumaades tulude kasvades enam-vähem automaatselt. Siit ka järeldus, et industrialiseerimine on majandusliku kasvu tagajärg, mitte selle põhjus. Tööstus lihtsalt reageerib passiivselt sissetuleku kasvust tingitud täiendavale nõudlusele.

Teine selgitusviis paneb pearõhu pakkumise poolele. Kuna tööstus on kapitalimahukam kui põllumajandus, siis kõrge säästunorm ja investeringute tase soodustavad tööstussektori arengut ja sellega seotud tegevusalade laienemist. Samuti nõuab

tööstus üldreeglina enam oskustöölisi kui põllumajandus. Kui riiklik poliitika või erainitsiatiiv soodustab väljaõpet ja haridusasutuste võrgu laiendamist, siis oskustöölise suurenenud pakumine aitab samuti tööstust arendada. Lisaks on teatud tööstusprotsessid (näiteks keemia-, terase- ja tsemenditööstuses) masstootmise iseloomuga. Mida suurem on toodangu maht, seda väiksemad on kulud ühiku kohta ja madalamad hinnad ning vastavalt nõutakse suuremat kogust kaupa.

Sageli toimib tööstuses sünergismi printsiip – tervik on suurem kui osade summa. Oletame näiteks, et mingi arengumaa majanduse kohta esitatakse kaks väidet. Esiteks, ei tasu investeerida tööstusse eesmärgiga toota elektrilisi majapidamistarbeid ja elektroonikat, kuna odavat elektrienergiat ei ole saada. Teiseks, ei ole mõtet investeerida suure elektrijaama ehitusse, mis annaks odavat elektrit, kuna puudub vajalik nõudlus. Kui vaatleme neid kahte projekti isoleerituna, siis on nad ebarentaablid, kui aga käsitleda neid koos, võivad nad olla mõeldavad.

Kaudselt on teise seletusviisi puhul lähtunud eeldusest, et valitsuse poliitika – investeringute kiirendamine, oskustöölise pakumise suurendamine, masstootmise rakendamine jne. – võib tõsta tööviljakust ja sellest tulenevalt ka kogutoodangu kasvu-tempot ning sissetulekuid. Seega valitsused, kes loovad erasektorile soodsad tingimused, võivad soodustada ka tööstuse arengut. Tööstust võib valitsus omakorda kasutada kiire majanduskasvu allikana.

8.2. Tööstus arengumaades

Vaadeldes tööstuse rolli arengumaade majanduses (vt. tabel 8.1) näeme üllatuslikult, et seal on tööstuse osakaal RKP-s samal tasemel kui arenenud riikides, ulatudes kuni 35%-ni. Kuid see arv iseenesest ei näita veel nendes kahes riikide gruppis eksisteerivaid struktuurseid erinevusi.

Esiteks, tööstuse osakaal arenenud riikides langeb pidevalt, tehes ruumi teenuste sektorile (mis annab juba praegu ca 60%

lõpptoodangust). Teiseks, USA-s ja Lääne-Euroopas oli 1980. aastate algul majanduskriisist väljumise periood ning tööstust iseloomustavad näitajad seetõttu ajutiselt madalamad. Kolmandaks, tööstuse osakaal arengumaades on pidevalt kasvanud (peamiselt põllumajanduse arvel).

Tabel 8.1.

Tööstussektori suurus ja kasvutempo arengumaades

Regioon või riikide grupp	Tööstustoodangu osa SKP-s	Tööstussektori kasv	Tööstuses töötajaid kogu tööjõus
	1995	1990–95	1995
Madala tulutasemega riigid	38	11,6	15
Keskmise tulutasemega riigid	35	..	27
Arenegumaad kokku	36	4,9	18
<i>Sub-Sahara Aafrika</i>	30	0,2	9
<i>Ida-Aasia</i>	44	15,0	15
<i>Lõuna-Aasia</i>	27	5,3	16
<i>Ladina-Ameerika</i>	33	2,5	24
Tööstusriigid	32	0,7	31
Maailm kokku	33	1,4	20

Allikas: The World Bank 1997: 221, 231, 237.

Lisaks on vaja arvestada, et tööstustoodang (*industrial product*) ei ole samaväärne tööstussektoriga (*manufacturing sector*). Tööstustoodanguna läheb arvesse ka hankiv tööstus, ehitus, energeetika, gaasi- ja veemajandus. Kui silmas pidada puhtalt tööstust, siis 1981. a. jäid arengumaad arenenud riikidest märgatavalt maha. Kuid praeguseks on olukord muutunud: 1995. a. loodi kõigis arengumaades toodetud uuest väärtusest tööstussektoris 20%, sh. madala tulutasemega riikides 27% ja Ida-Aasias 32%. Arenenud maades oli vastav näitaja aga "vaid" 21%

Regionaalses mõttes on enam industrialiseeritud Ladina-Ameerika maad, kus veerand elanikkonnast teenib elatist tööstussektoris. Tööstuses on töövõljalikus kõrgem kui muudes sektorites. Näiteks Peruus on tööstuses hõivatud 18% elanikkonnast, kuid nad annavad 40% RKP-st.

8.3. Industrialiseerimisele rajatud arengustrateegia

Industrialiseerimise strateegia korral loodetakse kiire majanduskasv saavutada tööstussektori eelisarendamise teel. Arengumaades on võimalik välja tuua kolm erinevat võimalust industrialiseerimiseks:

- importi asendav industrialiseerimine (Brasiilia 1960-ndatel aastatel),
- iseenesele toetuv industrialiseerimine (India 1950–1970-ndatel aastatel),
- ekspordile orienteeritud industrialiseerimine (Kagu-Aasia riigid 1970–1990-ndatel aastatel).

Kõigi industrialiseerimise vormide korral õigustatakse igati riigi sekkumist majandusse. Sekkumise eesmärgiks on majanduskasvu kiirendamine, ressursside paigutamise efektiivsust peetakse seejuures teisejärguliseks. Samuti ei toimu tulude ümberjaotamist vaeste elanikkonnakihtide kasuks, pigem vastupidi: vajadusel suurendatakse hoopis rikaste ehk nn. hoiustajate klassi tulusid vaeste arvelt. Sellise teguviisiga loodetakse suurendada sääste tööstuse finantseerimiseks. Vaesed saavad industrialiseerimise strateegiast kasu alles siis, kui on saavutatud kiire majanduskasv.

8.3.1. Importi asendav industrialiseerimine

Importi asendava industrialiseerimise (*ISI – import-substituting industrialisation*) puhul koondatakse jõupingutused impordi asendamisele kodumaal toodetud kaupadega. Sellise poliitika rakendamist õigustab nn. **tärkava tööstusharu kaitse argu-**

ment, mille kohaselt riigil võib olla küll potentsiaalne suhteline eelis millegi tootmiseks, kuid kuna tegemist on tärkava tööstusharuga, siis ei ole piisavalt oskusteavet ja tehnoloogiat ning optimaalne tootmistase ei ole saavutatav. Sellest tulenevalt jääb uus tööstusharu loomata või on ta sunnitud oma tegevuse lõpetama. Tärkava tööstusharu kaitsmine on õigustatud ainult juhul, kui tööstusharu kasvab ning suudab lõpuks ise efektiivselt eksisteerida.

Praktikas on arengumaade valitsused sageli käitunud nii, nagu oleks tööstus tervikuna tärkav tööstusharu, mis vajab kaitset ja mille puhul ei saa diskrimineerida selle üksikuid osi. Seetõttu on rakendatud praktiliselt tööstuse lauskaitset, mitte aga tärkavate tööstusharude erilist soodustamist.

Kõige sagedamini rakendatavateks meetmeteks on ISI korral kaubavahetust piiravad tollid, kvoodid ja teised tõkked. Lisaks kasutatakse paralleelselt mitut vahetuskurssi, et soodustada mittetraditsioonilist (tavaliselt tööstustoodangu) eksporti ja takistada tarbekaupade importi. Aafrikas on kasutatud ekspordi maksustamist ja monopoolset hinnakujunduspoliitikat riigile (valitsusele) tulude tekitamiseks, mille arvelt toimus riigile kuuluvate tööstusettevõtete kahjumite katmine.

Importi asendava industrialiseerimise oluliseks tunnusjooneks on ka suhteliselt odava krediidi andmine tööstusesse tehtavate investeeringute tarbeks. Praktikas on selleks mitmeid võimalusi:

- mitmes riigis on kasutatud monetaarpoliitikat, mille abil hoiti reaalsed intressimäärad kunstlikult madalad (mõnikord isegi negatiivsetena);
- teistes riikides loodi tööstuses vajatava kapitali varumiseks spetsiaalsed arengupangad või -korporatsioonid;
- kolmandates riikides allutati suur osa kommertspankadest riiklikule sektorile, mistõttu valitsus sai soovitud firmasid otseselt finantseerida.

Kirjeldatud kaubandus- ja krediidipoliitika muudavad majanduse struktuuri mitmeti (Varblane 1992: 23–24).

Esiteks, kasutatavad meetmed ergutavad tööstussektori kasvu ja pärsivad teiste sektorite arengut, eriti põllumajandust. Riiklike investeeringute suunamine põllumajandusest mööda toob kaasa maaparanduse pidurdumise, põllumajanduse elektrifitseerimise seiskumise ja maanteed võrgu alaarengu. Tööstust toetava poliitika tagajärjeks on tööstuskaupade hinnatõus võrreldes põllumajandussaaduste hindadega, põllumajanduses kasutatavate tööstustoodete kallinemine jne. Niiviisi vähendatakse põllumajanduse efektiivsust ja sellega ka talupoegade motivatsiooni toodangu suurendamiseks.

Teiseks, impordi asendav industrialiseerimine muudab mitte ainult lõpptoodangu struktuuri tootmisharude lõikes, vaid ka tootmisharude sisemist struktuuri. Nende struktuurimuutuste üks põhjus on selles, et nominaalsed tollimaksumäärad on harva võrdsed ja seetõttu saavad teatud tootmisharud suurema kaitse osaliseks kui teised. Teiseks kasutatakse paljusid tööstuskaupu lähtematerjalina teiste tööstuskaupade valmistamisel (näiteks terast tarbekaupade valmistamisel, riidetekstiilitööstuses jne.). Kui terasele ja tarbekaupadele on määratud võrdne nominaalne tollimaks, et kaitsta neid tööstusharusid impordi eest, siis reaalne ja efektiivne kaitse tase loodavale uuele väärtusele tarbekaupu tootvas tööstuses on madalam kui terasetööstuses. Äärmuslikul juhul võib kaitstav tööstusharu olla hoopis negatiivse efektiivse kaitsega, vastupidiselt majanduspoliitikute taotlustele.

Kolmandaks, imporditollid toetavad tööstust vaid osaliselt – kohalikud tootjad on kaitstud välismaise konkurentsi eest küll kodumaisel turul, kuid mitte välisturgudel. Erinevalt otsesest subsidiidumist antud tootmisharule loovad tollimaksud tugeva disproportsiooni, soodustades müüki kodusel turul ja pidurdades müüki rahvusvahelisel turul. Seega ISI soodustab küll tööstussektorit, kuid samal ajal on suunatud ka ekspordi vastu.

Neljandaks, strateegia mõjutab ka tootmistegurite proportsioone majanduses tervikuna. Finantskapitali suhtelise hinna alandamisega tekitatakse tööstuses soov rakendada enam kõrg-

tehnoloogiat, mille kasutamine oleks muidu osutunud ebarentaabliks. Investeeritakse ettevõtetesse, mille võimsus on antud riigile liialt suur. Need nihked kapitalimahuka tootmise, madala tootmisvõimsuste kasutamise ja madala tööhõive suunas on eriti soodustatud, kui samal ajal kasutatakse üleväärtustatud valuutat.

Arengumaade puhul on kodumaise valuuta üleväärtustamine sageli esinev nähtus. Tabelis 8.2. on esitatud näitena mõnede arengumaade valuutade ametlik kurss USA dollari suhtes, hinnanguline vabaturu kurss ning üleväärtustamise protsent. Äärmuslikuks riigiks on Argentiina, kus 1958. aastal oli peeso ametliku kursiga kaks korda üleväärtustatud. Küllalt suur üleväärtustatuse tase on olnud iseloomulik ka teistele riikidele.

Tabel 8.2.

Valitud arengumaade valuutade kursid USD suhtes

Riik	Aasta	Koduvaluuta	Ametlik kurss	Vabaturu kurss	Üleväärtustatus (%)
Argentiina	1958	peeso	18,0	36,0	100
Tšiili	1961	peeso	1,053	1,769	68
Brasiilia	1966	kruseiro	2220	3330	50
Pakistan	1963	ruupia	4,799	7,199	50
Kolumbia	1968	peeso	15,89	19,39	22
Filipiinid	1965	peeso	3,90	4,68	20
Taivan	1965	dollar	40,10	48,12	20
Mehhiko	1960	peeso	12,49	14,36	15
Malaisia	1965	dollar	3,06	3,18	4

Kodumaise valuuta üleväärtustamine põhjustab impordi suhtelise odavnemist ja ekspordi kallinemist. Sellega kaasneb täiendav kapitalimahuka tehnoloogia rakendamine, kuna imporditava tootmisvahendite hinnad on koduses valuutas väljendatuna

suhteliselt odavamaks muudetud. Samal ajal on kodumaiste põllumajandussaaduste tootjate konkurentsivõimet maailmaturul vähendatud. Järelikult toob ISI kaasa põllumajandussaaduste kaudse maksustamise.

Viiendaks, impordi asendav industrialiseerimine muudab tulude jaotumist erinevate tootmistegurite vahel:

- tööstusest saadava kasumi osatähtsus rahvatulus suureneb,
- rent ekspordile orienteeritud põllumajanduses ja hankivas tööstuses alaneb,
- palkade osakaal tootmiskuludes väheneb.

Sageli on arengumaades majanduse kaitsmine ülepingutatud, s.t. piirangud on olnud suuremad, kui on vajalik kodumaise tööstuse ergutamiseks. Eriti neis riikides, kus kodumaine turg on väike ja nõudluse rahuldamiseks teatud kauba suhtes piisab vaid mõnest firmast, on monopoolsed kasumid väga suured. Selline tulude ümberjaotamine kasumite kasuks võib olla teatud tasemeni isegi soovitatav, kuna säästmise piirkalduvus kasumitest on suurem kui töötasust või rendist. Sageli loodetakse sellise poliitikaga saavutada suuremat säästunormi ja rohkem investeringuid ning ühtlasi kiiremat majanduskasvu.

Kuuendaks, ISI strateegia suurendab tulujaotuse ebavõrdsust. Vaesed elanikekihid maal ja linna erasektoris kaotavad võrreldes linnaelanike kõrgemate tulugruppidega. Sissetulekute koonduvad väikese grupi rikaste kätte toob kaasa nõudluse suhtelise kasvu kõrgema hinnaelastsusega kaupadele, s.t. luksuskaupadele. Algselt neid kaupu imporditi, kuid tänu impordipiirangutele asendati kodumaise toodanguga. Selle tulemusena vastab tööstuses rakendatava kapitali struktuur ja tööstustoodangu koostis sissetulekute ebavõrdsusele kui efektiivsele nõudluse allikale. Igasugune ebavõrdsuse vähendamine ähvardab suurele osale tööstuskaupu tootvast sektorist kahju tuua ja seetõttu heidetakse see võimalus kõrvale.

Seitsmendaks, kaubavahetus- ja krediitpoliitika avaldavad mõju elanikkonna paiknemisele ja jaotumisele. See strateegia

toob kaasa maaelanikkonna vähenemise. Kiire urbaniseerumine aga on seotud suurte kulutustega, kuna napid ressursid on vaja kulutada elementaarse sotsiaalse infrastruktuuri loomiseks linnades.

Kaheksandaks, ISI strateegia rakendamisel loodetakse luua tingimused iseenesele toetuvaks kasvuks. Selleks tuleb noor tööstusharu siduda ülejäänud majandusega nii ette- kui tahapoole. Tegelikuses see sageli ei õnnestu. Kaitstava tööstusharu seosed ettepoole, s.t. nende tööstusharudega, mis kasutavad antud harus valmistatud kaupu kui toormaterjali või pooltoodet, ei ole alati soovitatavad. Põhjuseks on asjaolu, et kaitstava tööstusharu toodangu hind on liiga kõrge. Näiteks kui trükikoda peab valima, kas osta paberit kodumaiselt tollidega kaitstud tootjalt või välismaalt, siis võib selguda, et ei tasugi osta kodumaiselt tootjalt. Sel juhul ei saavutata soovitud ettepoole seost. Samuti võivad olla häiritud tahapoole seosed, kui kaitstud tööstusharu ei soovi osta toorainet ja pooltooteid kodumaistelt firmadelt.

Loomulikult ei ole kirjeldatud ISI strateegia probleemid esile kerkinud kõigis maades korraga. Kuid need raskused on küllalt tüüpilised ja toonud kaasa terava kriitika avatud majanduse pooldajatelt. Viimastelt pärineb näide Tšiili autotööstusest, kus ebaefektiivsus oli nii suur, et kui kõik kasutatud tootmisressursid ja lõpptoodang hinnati maailmaturu hindades, selgus, et kulutatud materiaalsete ressursside väärtus ületas lõpptoodangu hinna, s.t. tööstusharus loodud uus väärtus oli negatiivne. Kuid nagu näitavad paljud teised empiirilised uuringud, ei ole industrialiseerimise tulemused üldreeglina siiski nii äärmuslikud.

Palju tõsisem probleem seisneb selles, et ISI strateegia kasutamine ei tasakaalusta maksebilanssi, vaid sageli hoopis halvendab selle olukorda. Kuna luksускаubad või teisejärgulise tähtsusega tarbekaubad on imporditava kauba hulgest kõrvaldatud ja asendatud kodumaise toodanguga, siis imporditakse vaid olulisi tarbe- ja tööstuskaupu. On selge, et esmatähtsate tarbekaupade importi ei saa oluliselt piirata ning ka tootmisvahendite import

on tarvilik, et säilitada tootmistegevus ja investeerimine. Sellises olukorras maksebilansi puudujääk kasvab ja riik muutub väliskaubandusest veelgi sõltuvamaks kui enne importi asendava industrialiseerimise algust.

Viimane väide põhineb eeldusel, et riik, kes on asunud importi asendavale industrialiseerimise strateegiale, ei ole võimeline kohe hakkama tööstuskaupu eksportima. Üldreeglina see eeldus kehtib – praktikas on tõesti raske alustada industrialiseerimist tööstuskaupade eksportimisega. Harilikult alustatakse müüki tuttavale ja kaitstud turul ning asutakse eksportima alles siis, kui osatakse oma kulude tase viia konkurentsivõimeliseks.

8.3.2. Iseenele toetuv industrialiseerimine

Arengumaades võib kohata ka teistsugust lähenemisviisi industrialiseerimisele. See on mõeldud industrialiseerimiseks stagneeruva või aeglaselt kasvava ekspordisektori korral. Niisugustes tingimustes ei piisa välisvaluutat, mida oleks tarvis tootmisvahendite impordiks, et säilitada investeeringute kõrge tase. Järelikult peab riik oma ambitsioonid majanduskasvu osas seadma vastavusse tagasihoidlike ekspordituludega või arendama välja omaenese tootmisvahendeid tootva tööstuse. See strateegia on tuntud ka **industrialiseerimisena kodumaise rasketööstuse baasil**.

Tootmisvahendite järele puudub esialgu piisav sisenõudlus, kuid loodetakse, et kiire majandusliku kasvu korral see peagi suureneb. Suures riigis võivad taolised ootused ka realiseeruda, kuid väikese riigi korral tekib oht, et tootmisvõimsused killustatakse asjatult tootmisvahendeid valmistavatesse harudesse. See omakorda teeb võimatuks masstootmise eeliste kasutamise, keskmised tootmiskulud on suured ja firmad peavad arvestama pikaajalise kahjumiga.

Sellistes oludes ei soovi erafirmad tavaliselt võtta endale riski ehitada uusi rasketööstuse tehaseid. Seetõttu peab riik tootmisvahendite tootmise arengut oluliselt toetama. Erasektorile jae-

takse väiketootmine ja tarbekaupade valmistamine, mida soodustatakse tollitõketega. Peamine rõhuasetus on selles strateegias aga siiski riiklikult finantseeritud investeeringutel tootmisvahendeid tootvatesse riigiettevõtetesse.

Riigiettevõtete kahjumid kaetakse riigi tuludest. Kui maksudest laekuvad summad ei ole piisavad, siis on riiklik sektor tervikuna defitsiidis ning tema panus rahvamajanduse kogusäästu negatiivne. Seega ähvardab antud strateegia korral, vaatamata erasektori säästude kasutamisele ja maksude tõstmisele, sisesäästude ja -investeeringute nappus.

8.3.3. Ekspordile orienteeritud industrialiseerimine

Ekspordile orienteeritud industrialiseerimine püüab majanduse arengut kiirendada tööstuskaupade ekspordi kaudu. Sel juhul on eesmärgiks nappide sisesäästude täiendamine väliskaubandusest saadavate valuutatuludega. Kahtlemata on selline strateegia industrialiseerimise raskeim tee. Praktikas on sunnitud seda kasutama need riigid, kus ei ole küllaldaselt loodusvarasid ja haritavat maad (Hong-Kong, Singapur). Mitmed arengumaad on küll alustanud importi asendava industrialiseerimisega, kuid veendunud peagi selle puudustes ja läinud peatselt üle ekspordi toetamisele (Lõuna-Korea, Taiwan).

Paljud importi asendava industrialiseerimise strateegiale iseloomulikud puudused esinevad ekspordile orienteeritud industrialiseerimise poliitika korral nõrgalt või puuduvad hoopis. Majanduse suurem avatus tähendab, et riigi suhtelist eeliseisundit ühes või teises tootmisharus saab kergemini ära kasutada. See omakorda võimaldab tõsta ressursside kasutamise üldist efektiivsust ja suurendab sel viisil keskmist töötasu. Tööstuskaupade tootmine kaldub ekspordile orienteeritud strateegia korral olema töömahukas, kuna ainult sel teel on võimalik viia tootmiskulud rahvusvaheliselt konkurentsivõimelisele tasemele. Järelikult on antud strateegia puhul ka tööhõive tööstuses suurem kui importi asendava industrialiseerimise korral.

Ekspordile orienteeritud industrialiseerimisele on omane töötasude represseerimine. Palgad hoitakse madalad ametiühingute tegevuse piiramise või otsese keelustamise teel. Töönädal on pikk ja töö intensiivsus kõrge. Kasutatakse kahte ja kolme vahetust ning palju naistööjõudu. Vaidluste tekkides sekkub valitsus harilikult ettevõtete juhtkonna, mitte aga tööliste huvides. Teiselt poolt aga on ekspordi abil industrialiseerimisele suunduvates arengumaades keskmine palk suhteliselt kõrge ja see suureneb teiste riikidega võrreldes kiiresti. Samuti on neis riikides tööpuudus peaaegu likvideeritud.

Tootmise suhteliselt madal kapitalimahukus ja kõrge tööhõive toovad kaasa suurema palkade osakaalu loodud uues väärtuses ja sissetulekute võrdsema jaotumise. Kui tootmistegurite hindade disproportsioonid hoitakse minimaalsed ning suudetakse vältida tööstuse monopolistlikku kontsentratsiooni, jääb sissetulekute jaotumine indiviidide vahel suhteliselt püsivaks kogu majanduskasvu jooksul. Kui tööstuse kasv majandusarengu algfaasis on seotud püsivate reaalpalkadega ja tööpuuduse vähendamise ja hilisemates faasides kasvavate reaalpalkade ja täishõivega, siis ebavõrdsuse tase tõenäoliselt isegi väheneb.

Teoorias lähtudes on ekspordile orienteeritud industrialiseerimine arengumaadele igal juhul parim, kuigi raskeim tee oma tööstuse ja majanduse arendamiseks. Kahjuks aga kinnitab reaalne majanduspraktika teoreetilisi lähtekohti harva.

8.4. Urbaniseerumine

8.4.1. Ajaloolised trendid ja tulevikuprognosis

Kaasaegne urbaniseerumine on 18.–19. sajandil Euroopas alanud põllumajanduse, tootmise ja transpordi revolutsiooniliste muutuste tagajärg. Tööviljakuse tõus põllumajanduses lubas üha suuremal osal elanikkonnast loobuda maaharimisest ja karjakasvatusest. Tööstusrevolutsiooni tagajärjel lahkus inimesi üha massilisemalt põllumajanduspiirkondadest tööle linnades asu-

vatesse tehastesse ja ettevõtetesse. Transpordirevolutsioon võimaldas kiiresti ja odavalt varustada üha kasvavaid linnu toiduga. Aastal 1800 elas vaid 50 miljonit inimest ehk 5% Maa tolleaegsest rahvastikust linnades. 1992. aastal oli see näitaja juba 43% ehk üle 2 miljardi inimese.

Urbaniseerumise tase varieerub suuresti riikide ja regioonide lõikes. 1990. a. elas linnades 73% arenenud riikide rahvastikust. Arengumaades on vastav näitaja 34%, kusjuures Ladina-Ameerika riikide linnastumise aste on tunduvalt kõrgem kui Aasia ja Aafrika riikides (vt. tabel 8.3.). ÜRO hinnangute kohaselt elab 2000. a. 66% linnaelanikest (s.o. üle 2,1 miljardi inimese) arengumaades. Linnade aastane kasv ulatub neis riikides keskmiselt 4–7%-ni, kusjuures 35–60% sellest kasvust langeb maapiirkondadest saabuvate migrantide arvele.

Linnade paisumine vaestes riikides tõstatab küsimuse, kuidas suudetakse sellise inimeste kontsentratsiooniga toime tulla – nii majanduslikult, keskkonnavalaselt kui ka poliitiliselt. Ühelt poolt ilmneb linnades mitmete kulude kokkuhoid, mastaabisääst ja positiivsed sotsiaalsed välismõjud (odav transport, haritud töötajad, kultuuriüritused jne.). Teisalt tõusevad esile ülerahvastatusega seotud sotsiaalsed kulud – üha suurenev kuritegevus ja saastatus, ebarahuldavad elamistingimused jne.

Üheks arengumaade linnastumisega seotud tõsiseks probleemiks on vaestelinnuosade kiire kasv. Neis piirkondades puudub tavaliselt puhas joogivesi, kanalisatsioon ja sageli ka elekter. Peamiselt suurlinnu ümbritsevate agulite elanikkond kahekordistub iga 5–10 aastaga. 1980-ndate aastate teisel poolel asutati igast sajast uuest linnamajapidamisest 72 agulitesse, Aafrikas oli see näitaja koguni 92 100-st. Praeguseks elab agulites üle kolmandiku arengumaade linnaelanikest.

Tabel 8.3.

Linnaelanike osakaal kogurahvastikus*(protsentides)*

Regioon	1950	1970	1990	2000
Maailm kokku	29	37	43	47
Tööstusriigid	54	67	73	74
Arengumaad	17	25	34	39
Aafrika	16	23	33	39
Ladina-Ameerika	41	57	72	77
Ida-Aasia	17	27	30	37

8.4.2. Mitteformaalne sektor linnades

Nii nagu arengumaade majandused tervikuna on duaalse iseloomuga, võib dualismi täheldada ka nende riikide linnades. See väljendub suure, seadustega reguleerimata mitteformaalse sektori olemasolus, kus toimuv tegevus on enamasti küll legaalne, kuid registreerimata (tänavate koristajad, saapapuhastajad, teenijad jne., aga ka prostituudid, narkodiilerid jt.). Probleem teadvustus 1970-ndate aastate algul, mil tööealiste inimeste massiline juurdevool linnadesse ei kajastunud hõivestatistikas. Tänapäeval on hinnangute kohaselt mitteformaalses sektoris hõivatud 20–70% arengumaade linnade tööjõust (vt. tabel 8.4.).

Mitteformaalset sektorit iseloomustab laiaulatuslik väiketootmine, kus kasutatakse lihtsat ja tööjõumahukat tehnoloogiat ning rakendatakse peamiselt enda ja oma perekonna tööjõudu. Tootmine toimub enamasti monopolistliku konkurentsi tingimustes, turule sisenemine on lihtne ning kasumid konkurentsi tõttu madalad. Tööjõud on enamasti väheharitud ning juurdepääs finantskapitalile piiratud. Sellest tulenevalt on töö tootlikkus ning sissetulekud madalamad kui formaalses sektoris. Lisaks on mitteformaalses sektoris töötajad ilma jäetud ohutest töötingimustest, sotsiaalsetest tagatistest ning vanaduspensionist.

Tabel 8.4.

**Mitteformaalses sektoris hõivatud tööjõu osakaal
arengumaade linnade kogutööjõus**

(protsentides)

Aafrika		Aasia		Ladina-Ameerika	
Keenia	44	Malaisia	35	Brasiilia	30
Senegal	50	Tai	26	Peruu	60
Tuneesia	34	Pakistan	69	Venezuela	40

Allikas: Todaro 1997: 270.

Vaatamata loetletud negatiivsetele aspektidele ei saa mitteformaalse sektori tähtsust alahinnata, kuna seal töötab keskmiselt 50% arengumaade linnatööjõust ning teenitakse ligi 1/3 tuludest. Et tööjõu juurdekasv linnades on suur, siis peaks formaalne sektor selle absorbeerimiseks ILO hinnangute järgi laienema vähemalt 10% aastas. Seega peaks kogutoodang kasvama veelgi kiiremini, sest uute töökohtade loomiseks läheb vaid teatud osa kasvust.

Siit tekib küsimus, kas riik ei peaks mitteformaalset sektorit hoopis toetama? Selle arvamuse toetuseks leidub mitmeid argumente:

- 1) vaatamata ebasoodsatele tegutsemistingimustele (piiratud juurdepääs välisvaluutale, maksusoodustustele ja krediidile) luuakse mitteformaalses sektoris uusi väärtusi, mis tähendab positiivset panust majanduskasvu;
- 2) tootmise madalam kapitalimahukus võimaldab tõsta tööhõivet ja säästa samal ajal nappivat kapitali;
- 3) kuna töötajate väljaõpe on mitteformaalses sektoris tunduvalt odavam kui formaalses sektoris, siis aitab selle sektori areng oluliselt kaasa inimkapitali formeerumisele;
- 4) mitteformaalne sektor kasutab madala kvalifikatsiooniga tööjõudu, mille pakkumine arengumaades kasvab nii absoluut-

- selt kui suhteliselt, kuid mida formaalne sektor ei suuda absorbeerida (seal vajatakse enam kvalifitseeritud tööjõudu);
- 5) mitteformaalses sektoris rakendatakse suurema tõenäosusega arengumaadele sobivaid tehnoloogiaid ning kasutatakse kohalikke ressursse, mille tulemusena ressursside üldine paigutus muutub efektiivsemaks;
 - 6) mitteformaalne sektor etendab olulist rolli jäätmete ümber töötlemisel (näiteks vanametalli kogumine);
 - 7) selle sektori toetamine aitab vähendada vaesust, mis on üks olulisi arengupoliitika eesmärke.

Mitteformaalse sektori toetamisel on ka omad miinused. Esimene neist tuleneb selle sektori tihedast seotusest maa–linn migratsiooniga. Kuna migrandid agraarsektorist leiavad linnade mitteformaalses sektoris tööd suhteliselt lihtsalt ja lühikese otsimisajaga, siis võib selle sektori arendamine suurendada migrantide vooge sedavõrd, et neid ei suudeta enam rakendada. Agulielanike kontsentratsiooni kasv omakorda suurendab survet looduskeskkonnale, soodustab kuritegevuse ja haiguste levikut jne.

8.4.3. Migratsioon maalt linna ja majandusareng

Kirjanduses on migratsiooni maalt linna pikka aega käsitletud arengut soodustavana. Seda on vaadeldud loomuliku protsessina, mille käigus agraarsektori liigne tööjõud on liikunud järkjärgult kaasaegsesse, kõrge tootlikkusega ja kiiresti arenevasse tööstussektorisse.

Tänapäeval on arengumaade kogemus näidanud, et maalt linna migratsiooni tempod ületavad töökohtade loomise kiiruse linnades. Sellest tulenev tööpuuduse kasv ning sotsiaalsed probleemid suurendavad veelgi maa- ja linnapiirkondade vahel eksisteerivat majanduslikku ja struktuurset tasakaalutust. Ebasoovitavad struktuurimuutused toimuvad nii pakkumise kui nõudluse poolel.

Esiteks suurendab sisemigratsioon tööjõu pakkumist linnas võrrelduna linnaelanike üldise kasvuga (mis on ajalooliselt niigi kõrge). Kuna suur osa tööotsijatest on noored haritud inimesed, tähendab see väärtusliku inimkapitali äratõmbamist maapiirkondadest. Teiseks on täiendavate töökohtade loomine linnas keerulisem kui maal, kuna tööstuses vajatakse rohkem komplementaarseid tootmissisendeid. Selline nõudluse kasvu mahajäämus pakkumise kasvust tekitab nii lühi- kui pikaajalisi probleeme tööjõu jaotumises erinevate majandussektorite vahel. Siit edasi tulenevad omakorda ebasoovitavad mõjud majanduskasvule ja tulude jaotusele.

Eelnenu põhjal võib öelda, et migratsioon maalt linna on üks olulisi Kolmanda Maailma tunnuseid ning samas ka tema arengu põhjuseid. Sisemigratsiooni mõjutab otseselt või kaudselt igasugune riiklik poliitika, mis muudab reaaltulude proportsioone maa- ja linnapiirkondade vahel. Olukorra leevendamiseks soovitatakse arengumaadel silmas pidada järgmisi soovitusi, mis eeldavad esmapilgul üsnagi ebapopulaarsete meetmete rakendamist (Todaro 1997: 284–287):

- 1) tuleks pidurdada palkade tõusu tööstuses võrrelduna agriaarsektoriga;
- 2) uute töökohtade loomine linnades pole lahendus, kuna see tekitab täiendavat migratsiooni ja tööpuudust;
- 3) tööandjad eelistavad haritumaid töötajaid isegi juhul, kui töö otseselt erilisi oskusi ei nõua. Sellest tulenevalt kalduvad maalt lahkuma just haritud noored. Lahendus – hariduse levikut tuleks osaliselt piirata ning viia see vastavusse tööjõu nõudluse struktuuriga;
- 4) pikemas perspektiivis annab parimaid tulemusi maaelu arengu programmide väljatöötamine ja nende rakendamine tööjõu pakkumise poole mõjutamiseks.

9. KODUMAISE KAPITALI MOBILISEERIMINE

9.1. Kapitali roll arengus

Paljude erinevate arengukäsitluste puhul (Solow' ja Harrod-Domari kasvumudelid, Lewise arenguteooria jt.) on peaarõhk asetatud füüsilise kapitali kasvule. Kapitali kasvu käsitlemine majanduskasvu võtmetegurina – nn. kapitali fundamentalism – peegeldub ka paljude vaeste riikide arenguplaanides ja -strateegiates. Peamise arenguprobleemina nähakse sel juhul soovitava rahvatulu kasvu saavutamiseks vajalike investeerimisressursside leidmist. Samas on enamasti põhjendamatult eeldatud, et kiiremad kasvutempod lahendavad automaatselt ka teised alaarenguga seonduvad probleemid (vaesus, tööpuudus, eba-võrdne tulujaotus jm.).

Kapitali kasvu põhineva arengukäsitluse domineerimisel on mitmeid ajaloolisi põhjusi:

- Sellele on loodud teoreetiline alus – Harrod-Domari mudel, mis on võrreldes teiste lähenemistega enam respektieritud. Nimetatud mudel aitab avada arenguprotsessi mitmeid olulisi aspekte, keskendudes raskustele, mis on seotud ühtlase ja pideva kasvu tagamiseks vajaliku investeeringutaseme saavutamise, vältides samal ajal kõrget inflatsiooni ja tööpuudust.
- 1950.–1960. aastail resoneerus kapitalil põhineva arengu kontseptsioon välisabi doonorite eesmärkide ja huvidega. Kuna kapitalipuudust vaadeldi ainsa ja tähtsaima majandusarengut takistava tegurina, siis eeldasid mitmed tollased arenguplaanid märkimisväärseid väliskapitali siirdeid. Arvati, et välisabi toetusel algatatud protsessid on aluseks sisesäästude kasvule, vähendades seega nõudlust välisabi järele kaugemas perspektiivis.

- Kapitali fundamentalismi pikaajalise domineerimise põhjuseks arengustrateegiates oli selle arengukäsitluse piisavalt paindlik raamistik, mis võimaldas hõlmata 1960. aastail esilekerkinud uusi majanduslikke ideid, nagu näiteks inimkapitali kontseptsioon jt. Viimati mainitu oli eriti olulise tähtsusega täiendus varasematele arengukäsitlustele, kuna inimkapitali hulk võrreldes füüsilise kapitali hulgaga on arengumaades sageli üsna suur ning kiirelt kasvav

Riigi kapitalivajaduse hindamisel kasutatakse peamiselt kahte lähenemist. Mõlemad põhinevad eeldusel, et rahvatulu ja heaolu kasv sõltuvad rakendatud kapitali hulgast, mis suurendab kogutoodangut kas otseselt (kui lisakapitali kasutatakse kombinatsioonis kohalike ressurssidega) või kaudselt (kui täiendav kapital võimaldab teisi ressursse efektiivsemalt kasutada).

Esimese lähenemise korral hinnatakse rahvatulu jaotumist tarbimise ja investeringute vahel. Väidetavalt on majanduskasv seda kiirem, mida suurem osa rahvatulust suunatakse investeringuteks. Püütakse hinnata täiendavate investeringute mõju tulude kasvule, et selle alusel määrata soovitava kasvutempo saavutamiseks vajalik kapitalikogus. Viimast võrreldakse riigis olemasolevate siseressurssidega (e. võimaliku sisesäästude tasemega antud arenguetapil). Erinevus planeeritud ja olemasoleva kapitalikoguse vahel näitab, kui palju väliskapitali vajatakse arenguplaanide elluviimiseks.

Teise lähenemise korral hinnatakse kapitalivajadust arenguprojektide konkreetse kapitalikulu alusel majandussektorite lõikes. Seejärel võrreldakse kapitalivajadust kohapeal saada olevate ressurssidega ning leitakse vajalik välisressursside hulk planeeritud projektide teostamiseks.

Majanduskasvu investeringunõudluse empiiriliste uuringute tulemused näitavad, et füüsilise kapitali osa rahvatulu kasvus on arenenud riikide puhul ligi 50%. Arengumaade kohta pole andmete puudulikkuse tõttu paraku võimalik nii selgeid ja üheseid järeldusi teha. Siiski on leitud, et ka arengumaades on kapitali kasvu mõju majanduskasvule märkimisväärne, eriti arengu

varajases staadiumis, andes keskmise tulutasemega arengumaades 25–33% ning vaesemates riikides kuni 50% kogu majanduskasvust (Gillis 1987: 254–255). Üldiselt, mida kõrgem on riigi tulutase, seda vähemoluliseks muutub füüsilise kapitali nahu juurdekasv ning olulisemaks olemasoleva kapitali tootlikkuse kasv.

Majanduskasvu investeeringunõudluse analüüsimisel eristatakse kapitali- ja tööjõuintensiivseid investeeringuid. Arvatakse, et tootmistegurite madala mobiilsuse korral võib kapitaliintensiivne tootmine kapitalivaestes maades aeglustada tulude kasvu ja/või vähendada tarbimist. Siiski näitab arengumaade investeeringunäitajate analüüs nende riikide ilmselget rõhuasetust kapitaliintensiivsetele investeeringutele. Ühelt poolt on see valitsuspoliitika tulemus, kuid teiselt poolt nähakse põhjust ka industriaalmaades üldlevinud arvamuses, et (a) ainult kapitalimahukas tehnoloogia on efektiivne ning (b) tehnoloogia valik ei sõltu tööjõu ja kapitali suhtelistest hindadest.

Arenguökoonoomika kujunemise algaegadel arvati, et vaeste riikide arenguks on hädavajalik eelkõige väliskapitali ulatuslik sissevool. Kuid 1970-ndail aastail selgus, et arengumaad ei suuda piisavalt väliskapitali ligi meelitada, samuti oli paljudel riikidel kuhjunud suur välisvõlg. Hakati teadvustama, et stabiilse arengu tagamiseks on hädavajalik riigi siseressursside mobiliseerimine.

Siseressursside mobiliseerimisega seonduvad küsimused ja probleemid võib jagada kolmeks:

1. Millise tasemeni on riigi sisesääste võimalik suurendada?
2. Kuidas toimub säästude teisenemine investeeringuteks?
3. Kuidas tagada ressursside suunamine valdkondadesse, mis on sotsiaalsest vaatenurgast optimaalsed?

Suurema osa siseriiklikest säästudest moodustavad erasäästud. Neid mõjutavaid tegureid käsitletakse põhjalikumalt peatükis 9.3.

Säästude suunamine investeeringuteks toimub kapitaliturgude vahendusel, kus olulist rolli mängivad intressimäärad. Arengu-

maades on sageli probleemiks kõrge inflatsioon ja sellest tulevalt negatiivsed reaalsed intressimäärad, mis ei soodusta säästmist. Kriitilisteks valdkondadeks on ka makromajanduslik ebastabiilsus, panganduse reguleerimine ning konkurentsi-politika.

Majandusarengu seisukohalt on oluline täiendavate finantsvahendite suunamine arenguprogrammide elluviimiseks. Et kapitali kasvuga kaasneks ka tootlike investeeringute kasv, on sageli vajalik valitsuse sekkumine. Eelkõige on olulised riiklikud investeeringud infrastruktuuri, tervishoidu ja haridusse, mis suurendavad edaspidi nii era- kui riiklike investeeringute tasuvust.

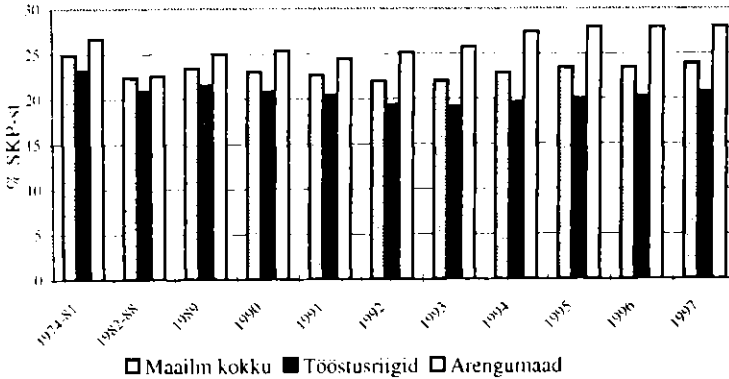
9.2. Riigi sisesäästud. Empiiriline ülevaade

Säästumäär (säästude suhe SKP-sse) on kaasajal enamikus arenenud riikides 20% ja rohkem. Jaapanis, Hiinas ja mõnedes Kaug-Ida eriti kiirelt arenevates riikides ületab säästumäär 30%. Ligikaudu pool maailma säästust langeb arenenud tööstusriikide arvele. Neis leidis 1980-ndatel aastatel aset säästumäära langus, mis oli seotud eelkõige riikliku säästmise vähenemisega. Kui erasektori arvestuses on säästumäär 1960-ndatest aastatest alates püsinud keskmiselt 20% piires, siis riiklik sääst vähenes aastail 1960–1972 4%-lt ligikaudu 0,5%-ni. Vähenemine on toimunud kõigis arenenud riikides, välja arvatud Jaapan.

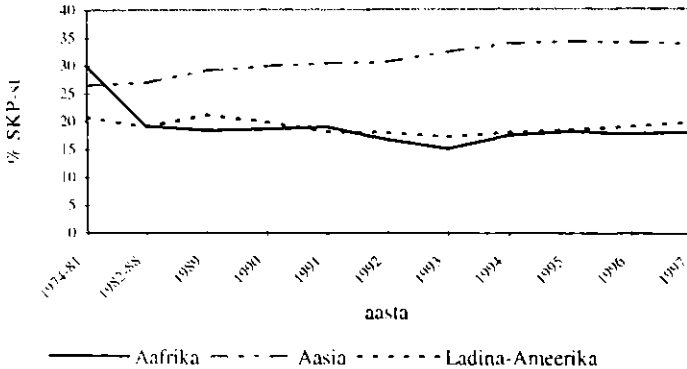
Erinevalt arenenud riikidest on arengumaade säästumäär viimaste kümnendite jooksul selgelt kasvanud. 1970. aastal oli see keskel läbi 19% SKP-st, ent on praeguseks Rahvusvahelise Valuutafondi andmetel jõudnud ligikaudu 27%-ni. Samal ajal on säästumäärad arenguregioonides tugevasti diferentseerunud ning sarnased trendid on jälgitavad ka siseriiklike koguinvesteeringute osas.

Aastatel 1960–1994 suurenes siseriiklike kogusäästude osakaal SKP-s Ida-Aasias üle kahe korra (14%-lt 35%-ni), samal ajal kui säästud Ladina-Ameerikas stagneerusid ning Aafrikas Saharast lõuna pool langesid 12%-lt 6%-le. Aasia puhul on säästude

kõrge tase seletatav erasektoris (ja ka perekonnas) valitseva traditsiooniliselt säästmist soosiva mentaliteediga.

Joonis 9.1. Säästumäär maailmas (IMF 1996: 183–186).

Joonis 9.2. Eri arenguregionide säästumäära dünaamika (IMF 1996: 183–186).

Säästumäärade rahvusvaheline võrdlemine pikema ajaperioodi jooksul lubab teha üldistava järelduse, et majandus kasvab kiiremini neis riikides, kus on kõrgem säästumäär. Viimase küm-

nendi 20-st kiireima majanduskasvuga riigist polnud üheski säästumäär alla 18% ning kolmel neljast oli see üle 25%.

Siiski ei saa majanduskasvu ja säästumäära vahelist sõltuvust tingimusteta absolutiseerida. Näiteks on Šveitsis olnud säästumäär traditsiooniliselt väga kõrge ja majanduskasv suhteliselt aeglane. On ka vastupidiseid näiteid – Tšiilis on SKP keskmine aastane juurdekasv viimasel kümnendil ulatunud 6%-ni, ent keskmine säästumäär on olnud vaid 18%.

9.3. Erasääste mõjutavad tegurid

Majapidamiste sääste mõjutavate tegurite osas puudub senini ühene seletus. Traditsioonilised lähenemised säästude ja tarbimise uurimisel lähtuvad neoklassikalisest püsiva tulu hüpoteesist (M. Friedman) ja eluaegse tulutsükli mudelist (F. Modigliani, J. Tobin). Uuemad hüpoteesid pööravad tähelepanu ettevaatusmotiividel säästmisele, laenuvõtmispiirangutele, pärandamisele ja tarbimisharjumustele. Iga lähenemine keskendub tarbimisotsuste mingile kindlale aspektile, kuid ükski neist pole üksikuna võimeline seletama suuri rahvusvahelisi erinevusi säästmistasemetes ning tugevat korrelatsiooni säästude ja kasvu vahel.

Püsiva tulu hüpoteesi kohaselt püüavad inimesed säilitada ühtlast tarbimistaset, mis ei sõltu tulu lühiajalistest kõikumistest. Püsivatest tuludest säästudeks minev osa sõltub mitmetest sotsiaalmajanduslikest teguritest – pere suurusest, elueast jne. Täiendavate säästude allikaks on aga peamiselt juhuslikud sissetulekud.

1950. aastail väljatöötatud **elutsükli mudeli** kontekstis sõltuvad tarbimis- ja säästmisotsused mitte jooksvast sissetulekust, vaid oodatavast eluaegsest tulust. Eeldatakse, et inividid maksimeerivad kogukasulikkust elu eri etappidel. Teooria väidab, et töövõimelisena säästetakse pensionipõlve tarbeks ning et tulude üldtasemel ei ole säästude ja tulude suhtele mingit mõju. Elutsükli mudeli raamistikus on erasäästude varieeruvuse peamis-

teks põhjusteks muutused demograafias, tulude kasvus, intressimäärades, inflatsioonis ja/või riikliku sektori defitsiidis. Neid ja teisi erasääste mõjutavaid tegureid analüüsitaksegi käesolevas peatükis põhjalikumalt.

9.3.1. Majapidamiste sissetulekute kasv

Säästude ja sissetulekute kasvu vaheliste seoste küsimuses ollakse väga vastakatel seisukohtadel. Elutsükli mudeli kohaselt on tulude kasvul säästumäärale positiivne mõju. Väide põhineb agregeeritud säästmiskäitumisel, kus säästumäär on leitav üksikute vanusedetsiilide säästumäärade kaalutud keskmisena:

$$(9.1.) \quad S = \sum_{i=1}^n w_i y_i s_i ,$$

kus: S – ühiskonna keskmine säästumäär,
 s_i – i -nda vanusegrupi säästumäär,
 w_i – i -ndasse vanusegruppi kuuluvate majapidamise juhtide osakaal,
 y_i – i -nda grupi keskmise sissetuleku suhe üldisesse keskmisesse tulusse.

Modigliani käitumismudelil on eeldatud, et sissetulekute kasv ei mõjuta ühegi vanusedetsiili säästumäära. Hüpoteetilise positiivse korrelatsiooni põhjuseks arvatakse asjaolu, et rahvatulu kasv (mis tuleneb kas rahvastiku või tootlikkuse kasvust) suurendab rohkem töötajate ehk säästjate tulusid (võrrelduna mittesäästjatega ehk ülalpeetavatega), muutes iga vanusegrupi säästumääradele omistatud kaalusid (y_i), mitte aga säästumäära ennast. Modigliani järelduse vastased kritiseerivad eelkõige tema eba reaalseid eeldusi, mille kohaselt indiviidid ei oota sissetulekute muutumist tulevikus ja negatiivsed säästud (*dissavings*) ilmnevad ainult pensionieas.

Kui eeldada reaalsemalt, et tarbijad arvestavad ka tulevikku, siis eeldatav tulude kasv tulevikus suurendab eluaegsete varade koguväärtust ning seega ka jooksvat tarbimist. Järelikult peaksid

suuremate tulude ootused vähendama säästumäära vanusedetsiilide siseselt, tasakaalustades detšiilidevahelised efektid. Efekt peaks olema eriti märgatav noorte perede puhul, kelle jaoks tulevikus saadav palk moodustab suurema osa eluaegsest ressurssidest. Seega mõjutab tulude kasv erasääste kahel viisil:

- üksikute majapidamiste tulevikuootuste kaudu (vanusedetsiilide sisene efekt);
- oma mõjuga agregeerimisprotsessile (vanusedetsiilide vaheline efekt).

Püsiva tulu hüpotees väidab, et kui majapidamistel on juurdepääs laenudele ning nad arvestavad tarbimis- ja säästmisotsuste tegemisel tulevikku, siis tulude ajutised kõikumised peegelduvad pigem säästude kui tarbimise muutustes. Tööstusriikide ja ka arengumaade praktika näitab aga, et säästud on tunduvalt stabiilsemad kui teooria eeldab.

Enamik empiirilisi uuringuid kinnitab ka, et reaaltulude kasvul on tugev positiivne mõju säästudele. Need tulemused on samuti vastuolus tuntumate tarbimisteooriatega. Mõned teadlased siiski kahtlevad selliste tulemuste objektiivsuses, kuna need on tehtud peamiselt Jaapani ja Aasia uute industriaalmaade andmete põhjal.

Sissetulekute kasvu ja säästude vaheliste seoste seletamiseks on püstitatud ka uusi hüpoteese, kuid need on suures osas testimata. Näiteks väidetakse, et:

- tulude kasv koondub peamiselt kõrge säästmiskalduvusega (s.t. jõukamatesse) majapidamistesse;
- rahvatulu kasv suurendab vaesemate tarbijate sissetulekuid üle olemustaseme, millest allpool nad polnud võimelised säästma;
- jõukamate ja/või vanemate majapidamiste sääste mõjutab soov jätta järeltulijatele suuremaid pärandusi;
- vaatamata tulude kasvule muutuvad tarbimisharjumused aeglaselt, ning ebastabiilsete sissetulekute korral suureneb ettevaatusmotiividel säästmine;

- tarbijad väärtustavad nii tarbimist kui rikkust (kapitali), mis on omavahel asendatavad, kuid tarbimise kasv on tulude kasvust aeglasem.

9.3.2. Finantsturgude areng ja intressimäärad

Täiendavate arenguresursside hankimiseks erasäästude suuren-damise teel kasutatakse sageli reaalse intressimäära tõstmist. See mehhanism ei pruugi aga vaesemates arengumaades, kus enamik elanikkonnast elab allpool elatusmiinimumi, funktsio-neerida. Erasäästude ja reaalse intressimäära vaheliste seoste käsitlemisel kasutatakse kahte erinevat lähenemist:

- 1) traditsiooniline meetod testib intressimäära mõju tarbimis- ja säästmistasemetele;
- 2) alternatiivina testitakse tarbimise kasvutempo elastsust intressimäära suhtes – hinnatakse, millises ulatuses asendavad tarbijad hetketarbimise intressimäära tõustes tulevase tarbi-mise vastu.

Empiirilised uuringud säästude ja reaalse intressimäära vahelis-test seostest arengumaades on andnud vastuolulisi tulemusi. Praktika näitab üldiselt, et intressimäära mõju säästudele on väike või puudub hoopis. Seost põhjendatakse mitmeti. Ühe seletuse kohaselt intressimäära tõusu mõju reaaltuludele ja tarbimise jaotumisele aastate lõikes tasakaalustavad teineteist juhul, kui tarbijate laenusaaamisvõimalused pole piiratud. Teise arvamuse alusel ei mõjuta intressimäär säästmisotsuseid ka lae-nupiirangute korral, kuigi praktika näitab, et laenupiirangutel on iseenesest oluline positiivne mõju nii era- kui rahvuslikele säästudele. On leitud ka, et madala ja negatiivse reaalse intres-simäära korral selle suurenemine suurendab ka sääste, kuid kõr-ge te intressimäärade korral on säästmiskõver tagasikumerduv ning intresside edasise kasvuga kaasneb säästude vähenemine. Alternatiivse meetoodika kasutamisel on säästude ja intressimää-rade vahel täheldatud kas väga nõrka positiivset seost või igasu-guse süstemaatilise seose puudumist.

Eeldades, et majapidamised maksimeerivad oma heaolu piiratud ressursside tingimustes, sõltub säästmise intressielastsus sellest, kui kergesti loobuvad majapidamised jooksvast tarbimisest tulevikutarbimise kasuks. D. Ostry ja C. Reinhart on püüdnud kvantitatiivselt hinnata säästude intressielastsust erineva tulutasemega arengumaades. Seejuures eeldati, et uuritav näitaja varieerub riigiti vastavalt (a) tuludele ühe elaniku kohta ja (b) kodu- ning välismaistele suhtelistele hindadele. Näiteks impordihindade ajutine alanemine peaks sääste vähendama, kuna impordihindade muutumine ajas mõjutab otsuseid praeguse ja tulevase tarbimise suhtes.

Tabel 9.1.

Säästude intressielastsus¹

Riikide grupp	Esialgne reaalne intressimäär		
	3%	4%	5%
Madal tulutase			
– grupi keskmine	0,312	0,306	0,300
– 10 vaeseima riigi keskmine	0,177	0,174	0,171
Madalam keskmine tulutase	0,532	0,522	0,512
Kõrgem keskmine tulutase	0,560	0,549	0,539
Kõrge tulutase	0,584	0,573	0,562

¹Säästude muutus protsendipunktides reaalse intressimäära ühe protsendipunkti suuruse kasvu korral.

Allikas: Ostry 1995: 18.

Nimetatud uurimuse tulemused on toodud tabelis 9.1. ning neist nähtub, et rikkaimates riikides vastab reaalse intressimäära 1%-lisele kasvule säästumäära suurenemine ligi 2/3 protsendipunkti võrra, 10 vaeseima riigi puhul aga vaid 1/5 protsendipunkti võrra. Seejuures esialgse reaalse intressimäära kasvades säästude intressielastsus väheneb kõigis riikides gruppides.

Kõrgema tulutasemega arengumaades kalduvad majapidamiste säästud reaalse intressimäära tõustes oluliselt suurenema, ning see reaktsioon erineb väga vähe tööstusriikidele omast.

Vaestes riikides, kus säästud ei reageeri reaalse intressimäära muutustele, muudab olukorra eriti problemaatiliseks asjaolu, et nimetatud riikidel on raskendatud juurdepääs rahvusvahelistele kapitaliturgudele ja välissäästudele. Kuid ka väliskapitali saavates arengumaades on oluline sisesäästude piisava taseme saavutamine, et tagada majanduskasvu pidevus. Nagu näitas aga Mehhiko jt. tärkavate finantsturgude kriis 1994. a. lõpul, on väliskapitali sissevool ebastabiilne (eriti portfelliinvesteeringute puhul) ning võib ootamatult katkeda.

Finants- ja kapitaliturgude reformid võivad erasääste erinevate kanalite kaudu mõjutada nii positiivselt kui negatiivselt:

- kapitalituru reformid (ja makromajanduslik stabiliseerimine üldisemalt) võivad muuta kapitali liikumise suunda, suurendades seeläbi kodumaiste varade osakaalu säästuportfellis, sissetulekuid, puhaseksporti ja sisesääste; mõju summaarsele erasäästudele on väike;
- finants- ja kapitaliturgude liberaliseerimine ning üldine areng tõstavad vahendustegevuse efektiivsust, suurendades seega kasvu ja erasääste;
- finantsturgude liberaliseerimisega kaasneb rahandusinstitutionide arvu kasv, paraneb reguleerimise ja kontrolli kvaliteet ning rahaturg muutub "sügavamaks" (*financial deepening*), mis peegeldub rahaliste säästude pidevas kasvus;
- finantsturgude liberaliseerimine laiendab ka tarbijate laenuandmise ja -saamise võimalusi, mis vähendab säästmist ettevaatusmotiividel.

9.3.3. Riigi üldine arengutase

Olelusmudeli (*subsistence model*) kohaselt eksisteerib majapidamiste säästmiskäitumise ja riigi üldise arengutaseme vahel mittelineaarne seos, kusjuures suuremad muutused leiavad aset

üleminekul madala tulutasemega riikide seast madalama keskmise tulutasemega riikide hulka. Oleluskulutuste tähtsust mõõdetakse enamasti toidukaupade osakaaluga majapidamiste eelarves. On leitud, et suhtelised tarbimiskulutused toidule on kõrge tulutasemega riikides tunduvalt väiksemad kui madala tulutasemega riikides (vt. tabel 9.2.). Seega on minimaalsetel elatuskuludel oluline roll vaesemate arengumaade säästmiskäitumise seletamisel.

Tabel 9.2.

Säästude seos riigi tulutaseme ja elatuskuludega

Riikide grupp	RKP inimese kohta, USD, 1980–87	Erasäästude osakaal SKP-s, %, 1985–93	Toidu osakaal majapidamiste kogukulutustes, %, 1990
Madal tulutase	1,380	11,2	55,6
Madal keskmine tulutase	2,806	16,7	32,1
Kõrge keskmine tulutase	4,896	19,5	30,5
Kõrge tulutase	16,161	20,0	13,0

Allikas: Ostry 1995: 17.

Tabeli 9.2. põhjal võib säästude ja sissetulekute vahelise seose kohta teha järgmised järeldused:

- 1) arengu algetapil suureneb säästumäär koos reaaltulude kasvuga, kusjuures enim suurenevad säästud üleminekul madalalt tulutasemelt keskmisele tulutasemele;
- 2) riigi tulutaseme kasvades suureneb säästude intressielastsus.

Likviidsuspiirangud ning ettevaatusmotiivid võivad kujundada ka vastupidise säästmiskäitumise – kui vaeseimad tarbijad ei saa laenata ning nende sissetulekud on ebastabiilsed, siis suureneb ettevaatusmotiividel säästmine. Sellisel juhul on vaeseimad tarbijad ühtlasi suurimad säästjad.

Siiski pole riikidevahelised säästumäärade erinevused täielikult seletatavad olelukulutustega. Näiteks Aasia arengumaades kalduvad säästumäärad olema kõrgemad kui sama tulutasemega Ladina-Ameerika riikides. Nende erinevuste põhjuseks võib olla võrdsem tulujaotus Aasia riikides, samuti traditsioonid ja institutsioonilised tegurid.

9.3.4. Inflatsioon

Hinnainflatsioon võib erasääste mõjutada kolmel moel. Esiteks, reaalse intressimäära osana sunnib inflatsiooni kasv (nominaalsete intressimäärade samaks jäädes) inimesi säästumäära alandama. Hinnainflatsiooni ja nominaalset intressimäära vaadeldakse sageli ka eraldi seisvate säästmisdeterminantidena, kuna indiviididel võivad olla erinevad likviidsuspiirangud ning erinev võime oma varasid inflatsiooniriski vastu kindlustada. Teiseks, kõrget inflatsiooni tõlgendatakse suurema määramatusena tulevikus, mis viib ettevaatusabinõuna lisaäästude tekkele.

Teoreetilisel tasandil on inflatsiooni kui säästude genereerimise ja arengu finantseerimise vahendit käsitletud keinsistlikus analüüsis ning kvantitatiivses rahateoorias.

Keinsistlik lähenemine rõhutab järgmisi seisukohti:

- inflatsioon soodustab investeringuid, suurendades viimaste nominaalset tasuvust ja vähendades reaalselt intressimäära;
- investeringud on suutelised ise sääste genereerima kas sissetulekute taset tõstes (kui osa tootmisvõimsusi ühiskonnas on kasutamata) või tulusid kõrgema säästmiskalduvusega elanikkonnagruppide kasuks ümber jaotades (täishõive korral).

Kui klassikalises ja neoklassikalises kasvuteoorias on turud alati tasakaalus ning investeeringud võrduvad planeeritud säästudega, siis Keynesi teoorias on tegemist teineteisest sõltumatute säästmis- ja investeerimisfunktsioonidega. Samuti on lubatud hindade muutumine vastusena liignõudlusele kaubaturul, mis viib säästude kasvule tulude ümberjaotamise teel. Investeeringud pole piiratud mitte säästudega, vaid tulusaajate poolt aksepteeritava inflatsioonimääraga ehk reaaltulude langusega, mida inimesed on nõus taluma.

Inflatsioon jaotab sissetulekud ümber palkadest kasumiteks. Kui hinnad kasvavad kiiremini kui palgad, siis *ceteris paribus* reaal-
tarbimine väheneb ja reaalsäästud suurenevad senikaua, kuni säästmiskalduvus kasumist saab võrdseks säästmiskalduvusega palkadest. Seega sõltub inflatsiooni mõju majanduskasvule keinsistlikus mudelis kahest tegurist:

- 1) sellest, kui suures ulatuses toimub tulude ümberjaotamine kasumi ja palkade vahel;
- 2) säästmiskalduvuste erinevusest töötasu ja kasumi korral.

Seoseid töötasu, hindade ja kasumi vahel iseloomustab järgmine valem:

$$(9.2.) \quad Z = \frac{W}{Y} = \frac{wL}{PY} = \frac{w}{Pr} ,$$

kus: Z – töötasude osa kogu rahvatulus,
 W – kogupalk,
 w – palgatase,
 P – hinnatase,
 Y – rahvatulu,
 $r=Y/L$ – tööjõu tootlikkus.

Valemit 9.2. diferentseerides saame leida loetletud tegurite juurdekasvutempode vahelise seose:

$$(9.3.) \quad \frac{dZ}{Z} = \left(\frac{dw}{w} - \frac{dP}{P} \right) - \frac{dr}{r} ,$$

Viimase valemi põhjal on võimalik teha mitmeid huvitavaid ieldusi. Esiteks, eeldades tootlikkuse positiivset kasvu ($dr/r > 0$), piisab tulude ümberjaotamiseks tingimusest, et hinnad kasvavad kiiremini kui palgad. Palkade osa rahvatulus väheneb ja kasumi osa kasvab seni, kuni $(dw/w - dP/P) < dr/r$, s.t. seniaua, kuni reaalpalgad suurenevad vähem kui tööjõu tootlikkus. See eega ei pea kasvavas majanduses tingimata ilmne vastuolu reaalpalkade ja kasumite vahel – mõlemad võivad üheaegselt suurened.

Teiseks on võimalik näidata, et klassikalise säästude eelduse korral (mille kohaselt säästmiskalduvus kasumist on võrdne rahvatulusega ja säästmiskalduvus palkadest on võrdne nulliga) on kogusäästude kasvumäär võrdne töötasude osa langusega rahvatulus. Kui kogu töötasu tarbitakse ja kogu kasum säästetakse, siis võib valemi (9.2.) ümber kirjutada järgmiselt:

$$9.4.) \quad \frac{dZ}{Z} = \frac{dc}{c} - \frac{dr}{r} \quad \text{ehk} \quad \frac{dZ}{Z} = \frac{dC}{C} - \frac{dY}{Y} = \frac{d(C/Y)}{C/Y},$$

kus c – reaaltarbimine töötaja kohta,
 C – kogutarbimine,
 Y – rahvatulu,
 C/Y – keskmine tarbimiskalduvus.

Kuna $d(C/Y)/(C/Y) = -d(S/Y)/(C/Y)$ ja $dZ = d(C/Y)$, siis $-d(S/Y) = dZ$. Teiste sõnadega, töötasu osa rahvatulus ja kogusääst muutuvad vastupidises suunas, kuid täpselt samas mahus.

Quantitatiivne rahateooria käsitleb inflatsiooni raha hoidmise naksuna. Kui valitsus soovib suunata rohkem riigi ressursse investeringuteks, siis üheks võimaluseks seda teha on suurendada riiklikke investeringuid, finantseerides neid raha pakkumise suurendamise teel. Kapitali täieliku hõivatuse tingimustes liib monetaarne ekspansioon inflatsioonile – viimane ongi lahendiks, mis vajalikud ressursid efektiivselt valitsuse käsutusse suunab. Inflatsioon on sellisel juhul raha hoidmise maksumus, koosnedes (a) raha reaalse ostujõu alanemisest ning (b)

reaalressurssidest, mida raha hoidjad on sunnitud loovutama, et säilitada hoitava raha reaalsel väärtust. Maksubaasiks on sel juhul reaalse sularaha hulk (M/P) ja maksumääraks inflatsioonimäär (dP/P). Reaalseks maksutuluks (R) on nende korrutis $(M/P) \cdot (dP/P)$, mis maksimeeritakse tingimusel, et maksubaasi elastsus maksumäär suhtes on võrdne miinus ühega. Kui inflatsioonimäär on võrdne rahamassi kasvutempoga ($dP/P = dM/M$), siis inflatsioonimaksust saadav tulu on võrdne emiteeritud raha reaalväärtusega:

$$(9.5.) \quad (M/P) \cdot (dM/M) = dM/P$$

Inflatsioon kui raha hoidmise maks jaotab ressursid erasektorist ümber valitsusele kui raha emiteerijale. Inflatsioonimaksust saadav reaaltulu (R/Y), mida saab kasutada investeringuteks, on avaldatav proportsioonina rahvatulust:

$$(9.6.) \quad \frac{R}{Y} = \frac{M}{PY} \cdot \frac{dM}{M} \cdot \frac{R}{dM/P}$$

kus: $(M/P)/Y$ – reaalse rahahulga suhe rahvatulusse,
 $dP/P = dM/M$ – inflatsioonimäär,
 $R/(dM/P)$ – täiendavast rahamassist investeeritav osa.

Kuigi arengu finantseerimine tahtliku inflatsiooni läbi on teoreetiliselt ja poliitiliselt meelitatav, on majandusarengu stimuleerimine inflatsiooniliste meetmetega tegelikkuses üsna piiratud. Elujõulise majanduse soovitavaks tunnusjooneks peetakse siiski suhteliselt madalat inflatsioonitempot, eriti rahvusvaheliste organisatsioonide poolt (IMF jt.).

Majandusteadlased väidavad aga, et inflatsioonitempo ja riigi majanduskasv ei ole otseses sõltuvuses. On küllaldaselt näiteid, kus majandus on jõudsalt arenenud ka hüperinflatsiooni puhul, ja vastupidi. Samuti on inflatsioon sageli (eriti majandusstruktuuri ümberkorraldamise algfaasis) vältimatu. Arengumaadele eriti iseloomulikku majandussüsteemi jäikust ja ressursside vähest liikuvust arvestades väidetakse, et palkade ja hindade

kasv aitab tööjõudu ja teisi ressursse traditsioonilisest sektorist kaasaegsetesse majandusharudesse üle kanda.

9.3.5. Demograafia

Mitmetes uurimustes on leitud, et suure osa erasäästude varieeruvusest rahvusvahelisel tasandil määravad eastruktuuride erinevused. Riikides, kus suhteliselt suure osa elanikkonnast moodustavad ülalpeetavad (lapsed ja pensionärid), täheldatakse ka suhteliselt madalamat säästumäära. Huvitava seosena on leitud, et alla 20 aastaste noorte osakaalu kasv rahvastikus alandab säästumäära ligikaudu poole vähem kui pensionäride osakaalu niisama suur kasv. Sellest tulenevalt pidanuks demograafilised muutused arenenud riikides viima viimastel kümnenditel erasäästude olulisele kasvule, kuna:

- a) pensionäride osakaalu kasvu on tasakaalustanud noorte osakaalu oluline vähenemine;
- b) säästudele on avaldanud positiivset mõju suurenenud pensionilejäämise kaldumus (*propensity to retire*), mis näitab pikemat eeldatavat pensionipõlve ning vastavalt ka suuremaid sääste töötamise ajal selle pika pensionipõlve üleelamiseks.

Seega tulenevad säästmiskäitumise muutused mitte niivõrd üldistest muutustest riigi vanusestruktuuris, vaid pigem otseselt pensionäride arvu kasvust.

9.4. Säästud ja majanduskasv

Eespool nägime, et traditsioonilise käsitluse kohaselt teisenevad siseriiklikud säästud investeringuteks ning edasi võimendatult kogutoodangu kasvuks. Uuemad uurimused väidavad aga, et säästude, investeringute ja kasvu vahelised seosed pole nii lihtsad ja ühesed. Selles valdkonnas võib välja tuua kolm peamist küsimust:

- 1 Milline on säästude ja kasvu vaheline seos ning selle seose suund (põhjuslikkus)?

2. Milline on seos säästude ja investeeringute vahel ning kas riigi sisesäästud teisevad alati siseriiklikeks investeeringuteks?
3. Milline on kapitali akumulatsiooni panus majanduskasvu ning kas investeeringud on üldse kasvuks olulised?

Praktikas peegeldab erinev säästmis- ja investeerimiskogemus üsna täpselt regioonide majanduskasvu edukust. Sellest võib järeldada, et sisesäästude suurendamine on SKP kasvu tagamiseks vajalik eeltingimus. Uuemad uurimused väidavad aga, et säästude, kasvu ja investeeringute vahelised seosed pole nii lihtsad ja ühesed. Säästude ja kasvu vahel valitseb küll tugev korrelatsioon, kuid selle seose täpset olemust on keeruline määratleda. Eelnenud alapunktis analüüsiti säästude reageerimist sissetulekute tsüklilistele kõikumistele. Käesolevas peatükis vaadeldakse vastupidist põhjuslikkust, mille kohaselt säästud teisevad automaatselt kapitali akumulatsiooniks ning seega kasvuks, millest tulenebki praktikas täheldatud positiivne korrelatsioon säästude ja kasvu vahel. Sellele üldlevinud seisukohale on vastuväiteks mõned uuemad uurimused (Carroll & Weil 1994), kus väidetakse, et säästude kasv pigem järgneb kui eelneb üldisele majanduskasvule. Nende tulemuste tõesuse korral võib järeldada, et traditsioonilised hinnangud, mis ei arvesta põhjuslikkuse kahesuunalisust, ülehindavad säästude rolli majanduskasvu tagamisel.

9.4.1. Säästud ja investeeringud

Säästude ja investeeringute vahelise seose mõistmine on oluline vähemalt kahel põhjusel. Esiteks võib see seletada positiivset korrelatsiooni säästude ja kasvu vahel. Teiseks, kui kasvu "mootoriks" on tõepoolest kapitali akumulatsioon, siis vajab täpsustamist säästude investeeringuteks teisenemise protsess.

Makromajandusõpikud rõhutavad tavaliselt, et säästude ja investeeringute determinandid on erinevad: säästud sõltuvad peamiselt sissetulekutest ja jõukusest, investeeringud aga kasu-

miootustest ja riskist. Kuna säästmis- ja investeerimisotsused on teineteisest sõltumatud, siis võivad loomulikult ka säästud ja investeeringud oma suuruselt *ex ante* erineda; suletud majanduse korral peavad nad aga *ex post* võrdsed olema. Võrdsustamisprotsess toimub selle käsitluse korral sissetulekute ja/või intressimäärade alanemise kaudu.

Avatud majanduses on olukord keerulisem, kuna kapitali vaba liikumise tõttu ei pea *ex post* sisesäästud ja siseinvesteeringud enam omavahel võrduma. Sisesääste ei pea kasutama kodumaisteks investeeringuteks, neid võib suurema tulu saamiseks ka välismaale investeerida. Säästude kasv peegeldub seetõttu pigem jooksevkonto ülejäägi suurenemises (või defitsiidi vähenemises) kui kõrgemates kodumaistes investeeringutes ja majanduskasvus.

Eelnev arutelu on aga vastuolus mitmete empiiriliste tulemustega – on leitud, et pikaajaliselt on siseriiklike säästude ja investeeringute vahel tugev positiivne korrelatsioon, ja seda nii arenenud riikide kui arengumaade puhul. Vastuolu on püütud seletada kapitali vähese rahvusvahelise mobiilsusega. Väidetakse, et kapital ei liigu üle riigipiiride isegi madalate mobiilsuspiirangute korral, kuna kapitali omanikud eelistavad hoida seda koduriigis, vältimaks poliitilist ja valuutariski. Seda arvamust kinnitavad mitmed rahvusvahelist portfelliidest mitmekesistamist käsitlevad uurimused. Leidub ka argumente, mis ei rõhuta mitte kapitali rahvusvahelist, vaid siseriiklikku immobiilsust.

Alternatiivse lähenemise kohaselt on korrelatsioon seletatav teatavate kolmandate teguritega, millel on säästudele ja investeeringutele pikaajaline samasuunaline mõju. Korrelatsioonimehhanismi konkreetseid seletusi on mitmeid, alljärgnevalt mõned neist:

- a) isegi kapitali täieliku mobiilsuse korral mõjutavad muutused säästudes reaalsel intressimäära, mis omakorda nihutab investeeringuid säästudega samas suunas;

- b) säästude ja investeeringute samasuunalisuse taga on aeglaselt muutuvad demograafilised ja tehnoloogilised tegurid ning suhtelised hinnad;
- c) korrelatsiooni seletab majanduse pikaajaline eelarvepiirang – on võimalik näidata, et kui välisvarade suhe rahvatulusse on pikaajaliselt enam-vähem konstantne, siis ei saa säästud ja investeeringud oluliselt erineda.

Viimaks, säästude ja investeeringute vahelist korrelatsiooni saab seletada ka maksebilansi jooksevkontoga seotud piirangutega, mis võivad olla nii maailma kapitaliturgude poolt seatud laenupiirangud kui ka riigi enda süstemaatilise jooksevkonto defitsiidi kontrolli tulemus. Äärmuslikus olukorras, kus juurdepääs väliskapitalile on nullilähedane (tingimus, millega paljud arengumaad pidid 1980. aastatel arvestama), on sisesäästud ja investeeringud tõepoolest tugevalt korreleeruvad, ning lisaks veel otseselt välissäästude poolt mõjutatavad. See on vastandlik õpikute näitega kapitali täielikust mobiilsusest, kus välissäästud on määratud teisejärguliselt siseinvesteeringute ja -säästude vahena, ning kapitali liigse sissevoolu tasakaalustab samasuur väljavool.

9.4.2. Investeeringud ja majanduskasv

Investeeringute kriitiline roll kasvuprotsessis seati kahtluse alla 1960.–1970. aastatel neoklassikalistes kasvumudelites (Solow jt.), kus väideti, et kapitali akumulatsioon mõjutab kasvu ainult üleminekul püsiva kasvu (*steady growth*) staadiumisse ning et pikaajaline kasv on määratud ainult tehnoloogiliste muutustega, mis on eelduse kohaselt eksogeensed. Esialgsed neoklassikalise mudeli rakendused näisid kinnitavat investeeringute suhtelist teisejärgulisust kasvuprotsessis, kuid kaasaegsed tööd selles valdkonnas rõhutavad taas kapitali akumulatsiooni ning investeeringute tähtsust, kusjuures viimaste mõju kasvule on pigem kaudne kui otsene.

Neoklassikute kriitikud väidavad, et innovatsioonide ja investeeringute teineteisest lahutamine on kunstlik, kuna tehnoloogiliste uuendustega kaasneb enamasti vajadus uute masinate ja seadmete järele. Rõhutatakse füüsilisse ja inimkapitali tehtavate investeeringute komplementaarsust: uued ja keerulisemad seadmed nõuavad nendega töötajatelt vastavaid teadmisi ja oskusi. Eeldusel, et füüsilise kapitali akumulatsioon kutsub esile täiendavad investeeringud inimkapitali, võivad koguinvesteeringud tõepoolest seletada riikide erinevaid kasvutemposid. Samuti tuuakse esile seosed füüsilise kapitali akumulatsiooni ja tehnoloogiliste muutuste vahel: kui tootlikkuse kasv on endogeenne ning seotud kapitali akumulatsiooniga, võib investeeringute kasv suurendada püsiva majanduskasvu määra.

Järgnevalt analüüsitakse investeeringute vajalikkust ja piisavust majanduskasvu tagamiseks, tuginedes Maailmapanga spetsialistide Schmidt-Hebeli, Servéni ja Solimano poolt esitatud mahukale uurimusele, mis võtab kokku eri autorite uuemad seisukohad antud küsimuses (Schmidt-Hebel 1996: 93–97).

Majanduskasvu mõjurite empiiriline analüüs maailma erinevate regioonide kohta kinnitab, et investeeringud on nende seas ühed olulisimad. Kaasaegsem kirjandus võtab arvesse ka investeeringute koostist, eristades neis struktuurset (hooned, ehitised) ja seadmete komponenti. Näiteks De Long ja Summers on leidnud, et investeeringud seadmetesse mõjutavad sissetulekuid inimese kohta tunduvalt enam kui struktuursed investeeringud.

Eraldi uurimissuuna moodustavad riiklikud investeeringud. Siin on juhtivaks D. Aschaueri tööd, mille tulemused näitavad (USA andmete põhjal), et riikliku kapitali tulumäär ületab erakapitali tulusust kaks kuni viis korda ning et riiklikul kapitalil on märkimisväärne positiivne mõju erainvesteeringutele. Sellest võib järeldada, et agressiivne riiklike investeeringute strateegia võib olla oluline instrument majanduskasvu kiirendamiseks. Neid tulemusi kinnitavad ka hilisemad uurimused arengumaade näitel.

Oluline on märkida, et enamasti vaadeldakse riiklikke investeringuid agregeeritud kujul, samastades need eelkõige ühiskondliku infrastruktuuriga. See lähenemine ei sobi aga üldjuhul arengumaade puhul, kus riigi tegutsemisvaldkond on laiem. Viimasel juhul oleks loogiline eeldada, et erinevat tüüpi riiklikel investeeringutel on erinev mõju erainvesteeringutele ja majanduskasvule: suurim positiivne mõju avaldub läbi infrastruktuuride arendamise, seevastu riigi tegutsemine kommertsvaldkonnas (eraettevõtetega konkureerides) tõrjub pigem erainvesteeringuid välja ning ei soodusta kasvu. Need seosed on kinnitust leidnud ka empiirilisel.

Eespool käsitletud empiiriliste uuringute tulemused rõhutasid küll investeeringute ja kasvu seotust, kuid ei täpsustanud selle seose suunda. Nagu säästude puhul, tuleb ka siin eristada lühiajalist ja pikaajalist perioodi. Lühiajaliselt sõltuvad investeeringud eelkõige tootmismahu kasvust ja/või tootmisvõimsuste rakendatuse määrast, kuna need tegurid on tulevase nõudluse ja ettevõtete likviidsuspääsude indikaatoriteks. Seega on investeeringud tundlikud kogutoodangu (või teiste lühiajaliste tegurite) tsükliliste muutuste suhtes, mis tähendab, et lühiajaline regressioon võib investeeringute languse kaudu avaldada kasvule pikaajalist negatiivset mõju.

Traditsiooniliselt on arvatud, et kapitali akumulatsioon on pikaajalise kasvu eelduseks. Uuemate argumentide kohaselt põhjustab investeeringute ja kasvutempode samasuunalist liikumist hoopis kolmas tegur – tehnoloogilised uuendused, mis juhivad nii kapitali akumulatsiooni kui ka tootmise laienemist. Äärmusliku interpretatsiooni järgi on kapitali akumulatsioon pigem tehnoloogilistest teguritest tuleneva kasvu tagajärg, mitte põhjus. Kasvu eelnevus investeeringutele on ka empiirilisel kinnitust leidnud.

Äärmuslikele seisukohtadele vaatamata ei saa kahelda investeeringute vajalikkuses püsiva kasvu tagamiseks – raske on leida mõnda riiki, kes oleks saavutanud pikaajalise ja püsiva kõrge kasvutempo ilma märkimisväärse kapitali akumulatsioonita. See

aga ei tähenda, nagu oleks investeeringud ühtlasi kasvu piisavaks tagatiseks. Püsiv kasv sõltub lisaks füüsilise kapitali akumulatsioonile veel kahest tegurist:

- 1) komplementaarsete tootmissisendite (inimkapital, tehnoloogilised teadmised) akumulatsioonist, millele tehtavaid kulusi vaadeldakse rahvamajanduse arvepidamissüsteemides tavaliselt tarbimisena, kuigi sisuliselt on nende majanduslik roll sama mis investeeringutel;
- 2) investeeringute efektiivsusest ehk kvaliteedist.

Näiteks 1980. aastate alguse arengumaade võlakriisi üks põhjuseid oli väliskapitali massiline kasutamine ebaefektiivsete ja kapitali-intensiivsete tööstusprojektide finantseerimiseks. Madala kvaliteediga investeeringuid on peetud ka Euroopa suhteliselt tagasihoidlike kasvutempode põhjuseks USA-ga võrreldes ning Jaapani majanduskasvu aeglustumise põhjuseks 1970. aastate lõpul, seda vaatamata kõrgetele investeerimis-määradele Euroopas ja Jaapanis.

Kokkuvõtvalt toetab kaasaegne teaduskirjandus seisukohta, et säästud ja investeeringud ei pruugi olla ainsaks kasvuteguriks, kuid paigutab kapitali akumulatsiooni endiselt kasvuprotsessi keskmesse. Uueks jooneks on tehnoloogiliste uuenduste rolli rõhutamine investeeringute ja kasvu determinandina, mis peaks tagama tootlikkuse pideva kasvu.

III OSA. MAJANDUSARENGU RAHVUSVAHELISED ASPEKTID

10. ARENG AVATUD MAJANDUSE TINGIMUSTES

Peatükis 9 toodud majanduskasvu kapitalivajaduse arvestamise skeemid ignoreerisid asjaolu, et tegelikkuses on arengumaade majandused väga avatud. Majanduse avatuse mõju kapitali akumulatsioonile avaldub teatud investeerimiskaupade importimise vajaduses. Selle põhjuseks on tootmisvahendite tootmise tehnoloogia kompleksus ja teadusmahukus ning arengumaade (väikeriikide) ebapiisav sisenõudlus, mis ei võimalda arendada masstootmist ja saavutada keskmiste kulude minimeerimiseks vajalikku tootmismahutu (kui riigi eesmärgiks on täielik isevärustamine). Seetõttu impordivad ka tööstuslikult enamarenenud arengumaad suurema osa vajaminevatest tootmisvahenditest.

10.1. Arengumaade väliskapitalivajadus

Arengumaades on majanduskasvu piiranguks enamasti pigem investeerimisressursside nappus kui investeerimisstiimulite puudumine. Seda puudust aitab leevendada väliskapital. Väliskapitali sissevool mängib arengus duaalset rolli:

- a) pakkudes täiendust riigi sisesäästudele planeeritud investeringute finantseerimisel;
- b) pakkudes täiendavalt välisvaluutat arenguks vajaliku impordi finantseerimiseks.

Arvutatud kahe mõju omavahelised seosed on formaliseeritud **kahekihi mudelis** (*dual-gap model*), mille väljatöötamist 1960. aastail hilisem Maailmapanga arengupoliitika ase-

president H. Chenery koostöös Iisraeli majandusteadlase M. Brunoga. See mudel on avaldanud üsna suurt mõju Maailmapanga poliitikale, eriti rahvusvahelise abi jaotamise küsimustes. Mudeli nimi on tuletatud välisvaluuta sissevoolu duaalsest rollist nii säästude kui ka välisvaluuta defitsiidi vähendamisel.

Topeltlõhe mudelis kasutatakse keinsistlikust rahvatulu arvestamise süsteemist tuttavaid identsusvõrrandeid, kus Y – rahvamajanduse koguprodukt, C – kogutarbimine, I – kodumaised investeeringud, S – sisesäästud, X – eksport, M – import, F – väliskapitali sissevool.

$$(10.1.) \quad Y + M \equiv C + I + X$$

$$(10.2.) \quad C + S \equiv Y$$

$$(10.3.) \quad S + F \equiv I$$

$$(10.4.) \quad X + F \equiv M$$

Seoseid (10.1.)–(10.4.) teisendades saame tasakaalutingimuse:

$$(10.5.) \quad I - S \equiv F \equiv M - X$$

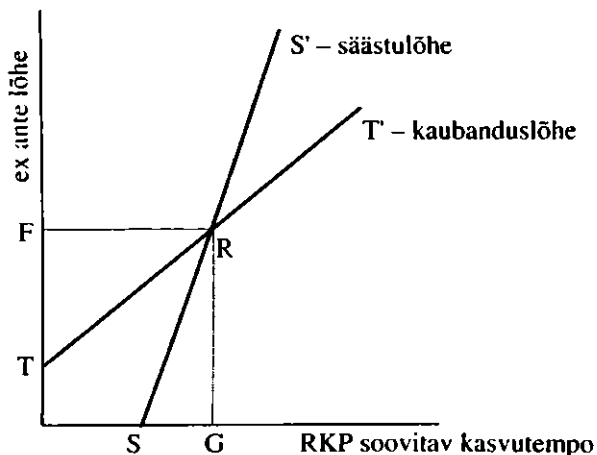
Viimast seost tõlgendatakse järgmiselt:

- **(I – S) ehk säästude-investeeringute lõhe:** näitab riigi sisesäästude ja soovitava kasvutempo saavutamiseks vajalike investeeringute erinevust;
- **(M – X) ehk välisvaluuta lõhe** (ka kaubandus- või ekspordi-impordi lõhe): näitab riigi impordivajaduse ja eksporditulude erinevust.

Kirjeldatud lõhed ei summeeru, kuna kodumaist investeeringuvajadust saab katta ka imporditud kapitalikaupadega. Välisresssursside maksimumvajaduse määrab suurem lõhe ning miinimumvajaduse välisvaluuta lõhe ja säästude-investeeringute lõhe vahe. Kui kasv on piiratud ühe domineeriva lõhe poolt, siis sellest järeldub, et riigi sisesäästud või importimispotentsiaal (sõltuvalt sellest, kumb lõhe domineerib) pole täielikult ära kasutatud.

Keynesi käsitluses on säästude- ja kaubanduslõhe *ex post* võrdsed. Tekib küsimus, kuidas see võrdsus saavutatakse, kuna majandussubjektid lähtuvad säästmis-, investeerimis- ning väliskaubandusotsuste tegemisel väga erinevatest motiividest. Chenery arvates on selleks ühtlustavaks teguriks tulude kasvutempo.

Topeltlõhe mudeli idee on graafiliselt kujutatud joonisel 10.1.

Joonis 10.1. Topeltlõhe mudel (Ingham 1995: 178).

Säästude lõhe SS' tuleneb RKP soovitava kasvutempo ja investeeringute vahelisest positiivsest seosest, arvestades olemasolevaid sisesääste. Kaubanduslõhe TT' on määratud eksogeenselt eksporditulude ja kasvuks vajaliku kriitilise imporditaseme poolt. Soovitava kasvutempo suurenedes kasvavad ka mõlemad lõhed.

Tasakaalutingimus $I - S \equiv M - X \equiv F$ on rahuldatud punktis R . G on maksimaalne võimalik kasvutempo, kui riiki tuleb F ühikut väliskapitali. Punktist R allpool domineerib kaubanduslõhe. Kui

nüüd tegelik kasvutempo on G -st madalam, toimub kodumaiste säästude "raiskamine" Punktist R ülalpool domineerib säästude lõhe – kasv on piiratud sisesäästudega ning osa välisvaluutast osutub "üleliigseks"

Paljude autorite arvates on arengumaade esmaseks kasvupiiranguks säästude-investeeringute lõhe, arengu hilisematel astmetel hakkab aga domineerima välisvaluuta lõhe. Et välisabi suudaks mõlemad lõhed edukalt täita, s.t. kiirendada kasvu ja vähendada samaaegselt riigi sõltuvust välisabist, peab säästmise piirkalduvus olema suurem kui keskmine säästmiskalduvus ning täiendavad säästud peavad suunduma ekspordisektorisse.

Arengumaade kui grupi näitel on raske eristada ühe lõhe domineerimist. 1960. aastate teisel poolel UNCTAD-i poolt läbiviidud uurimuses 40 arengumaa kohta leiti, et säästude-investeeringute lõhe kaldub üldjuhul olema väiksem kui välisvaluutalõhe, aga mitte oluliselt, ning et lõhed on seda võrdsemad, mida suurem on planeeritav kasvutempo.

Topeltlõhe analüüsi järgides ja täiendades on H. Chenery ja A. Strout (1966) välja pakkunud kolmefaasilise lähenemise arengumaade väliskapitalivajadusele, kus pööratakse tähelepanu esmajoones kahele aspektile:

- ühiskonna säästmiskäitumisele ehk võimele piirata jooksvat tarbimist ja suunata täiendavad ressursid investeeringuteks;
- majanduse absorbeerimisvõimele (*absorptive capacity*), mille all mõeldakse kõikvõimalikke viise, kuidas oluliste tootmistegurite puudumine, institutsionaalsed probleemid või ebasobiv tehnoloogia mõjutavad arenguprogrammide elluviimist, majanduse struktuurimuutusi ja ressursside ümberjaotamist. Absorbeerimisvõime kasvu vaadeldakse riigi majandustegevuse edenemise mõõduna ning see näitab ka riigi võimet väliskapitali efektiivselt kasutada.

Täiustatud mudelis eristatakse kolme arengut takistavat tegurit: impordipiirang, säästude piirang ja teadmiste ehk absorbeerimisvõime piirang. Esimene neist on domineeriv, teised kaks

ilmnevad teineteise järel vaid teatud kriitilise kasvutempo ületamisel juhul, kui eelnenud piirangud on kõrvaldatud.

Impordipiirang on määratud riigi eksportimisvõime kasvuga. Strukturalistide koolkonna elastsuspessimismi kontseptsiooni kohaselt suureneb nõudlus primaartoodetele globaalse tulutaseme kasvades aeglasemalt kui nõudlus tööstuskaupadele. Seega suurendab majanduse kiire kasv välisvaluuta lõhet, kuna impordinõudlus (eriti tootmisvahenditele) kasvab kiiremini kui eksportitulud.

Sisesäästude nappus takistab investeringute kasvu, mis on vajalikud kõrgema kasvutempo saavutamiseks. Säästude kasvu piirab elanikkonna vaesus ja/või era- ja riiklike säästudega seotud administratiivsed ning institutsionaalsed probleemid. Seega kaldub ka säästude lõhe kõrgema kasvutempo korral suurenema, kuid ta pole siiski domineeriv arengupiirang. Valuutalõhe poolt määratud madala kasvutempo korral ei pruugi säästude defitsiiti esineda.

Väga kõrgete kasvutempode korral, pärast välisvaluuta- ja säästude defitsiidi kõrvaldamist hakkab arengut takistama **teadmiste nappus** – vajatakse rohkem oskustöölisi, uusi juhtimisalaseid teadmisi ja kompetentsemaid riigiametnikke. Praktikas selle piiranguni tavaliselt ei jõuta, kuna reaalsed kasvutempod on madalamad.

Chenery ja Strouti kolmefaasiline mudel kirjeldab arengumaade reaalseid probleeme siiski vaid osaliselt, kuna paljudes arengumaades võib täheldada kolme loetletud piirangu kooseksisteerimist ja omavahelist seotust. Näiteks on leitud, et absorbeerimisvõime piirang eksisteerib vaid teatud majandussektorites, samal ajal kui ülejäänud majandus on võimeline absorbeerima kapitali rohkem kui sisesäästud võimaldavad. Erinevate arengupiirangute kooseksisteerimine on üheks alaarenenud riikide keskseks tunnuseks.

Kirjeldatud majandusarengu mudeli põhjal on järeldatud, et erinevate arengutökete kõrvaldamisel ei saa loota vaid vabadele

turujõududele. Väidetakse, et vahetuskursside ja intressimäärade muutmine aitaks välisvaluuta ja säästude defitsiidi kõrvaldada. Kuid Chenery arvates on siin tegemist struktuursete kitsaskohtadega, mida pole võimalik piirhindade kohandamisega ületada.

Kuigi topeltlõhe mudelid olid arengu planeerimisel eriti populaarsed 1960-ndatel aastatel, on need kasutamist leidnud ka uuemates töödes, näiteks L. Taylori uurimuses arengumaade ja postsotsialistlike riikide kasvupiirangutest järgneva 5–10 aasta jooksul (Taylor 1996: 216–217). Taylori analüüs näitab, et tänapäeval pole arengumaades majanduskasvu takistavaks teguriks sageli mitte säästude või välisvaluuta defitsiit, vaid hoopis fiskaaldefitsiit, mis kajastab valitsuse tulude ja kulutuste erinevust. Suure välisvõlaga riigid on pigem ressursside eksportijad kui importijad ning paljudel neist on positiivne kaubandusbilanss. Võlamaksete koorem lasub peamiselt riiklikul sektoril, mis on sunnitud piirama nii jooksvaid kui ka kapitalikulutusi. Riiklike investeeringute vähenemine aeglustab aga majanduskasvu ning põhjustab olemasolevate tootmisvõimsuste alakoormatust.

Topeltlõhe analüüsi metodoloogiat kritiseeritakse peamiselt kahes punktis: õigeks ei peeta (a) eeldust kapitali ja kogutoodangu seose fikseerituse kohta ning (b) kodumaiste ja välismaiste sisendite asendamisvõimaluse puudumist. Kui kapitali- ja kogutoodangu ja impordi- ja kogutoodangu seosed oleksid paindlikud, eksisteeriks kahe lõhe asemel vaid üks. Samuti väidetakse, et paljud välisvaluuta lõhe domineerimist põhjustavad tegurid tulenevad riikide võimetusest vähendada tarbimist (võrreldes riigi tootmisvõimsusega), varjates seega tegelikku vajadust tegeleda säästude piiranguga.

Vastukaaluks kriitikale võib välja tuua ka mitmed kaitseargumendid topeltlõhe mudelile. Esiteks, kodu- ja välismaiste tootmistegurite proportsioonide kohandamine võib olla aeglane ning pikaleveniv protsess. Sel juhul jääb kehtima topeltlõhe analüüsi alusel tehtav järeldus, et ressursside raiskamise vältimiseks peab majanduspoliitika püüdma erinevad lõhed võrdsustada. Säästude-investeeringute lõhe domineerimise korral peaks püüdma

suurendada sisesääste ning investeerimiskaupade osa impordi struktuuris. Välisvaluuta löhe domineerimise korral tuleks "ülejäävaid" sääste kasutada impordi asendamiseks või ekspordi toetamiseks. Viimasel juhul võib arengumaadele takistuseks saada maailmaturu ebapiisav nõudlus nende eksporttoodangu järele. Siit tulenevalt saab topeltlöhe analüüsi edukalt kasutada siseturu kaitsmise ja impordi asendamise õigustamiseks.

10.2. Avatud majanduse arengustrateegia

10.2.1. Strateegia põhijooned

Väljapoole suunatud ehk avatud majanduse arengustrateegiat seostatakse eelkõige rahvusvahelise kaubandusega, mis klassikalise ja neoklassikalise teooria kohaselt on kasulik kõigile osapooltele. Vabakaubandusel on nimetatud strateegias tõepoolest väga oluline roll, kuid majanduslikku avatust ei saa siiski mõõta ekspordi osakaaluga RKP-s. Näiteks on India poolsuletud majandusega ja USA avatud majandusega riik, kuid ekspordi osatähtsus on mõlema riigi RKP-s suhteliselt madal. Üldreeglina on suurtel riikidel ekspordi osakaal RKP-s madal ja väikeriikidel suur, seega ei võimalda antud näitaja anda hinnangut riigi välismajanduse arengustrateegia kohta.

Avatud majanduse strateegia laiemas tähenduses hõlmab järgmisi aspekte.

1. Riigid püüavad oma suhtelist eelist kasutades maksimeerida tulusid väliskaubandusest. Arengu algetapil võib see tähendada primaartoodete, toiduainete, maavarade ja muu tooraine eksporti.
2. Soodustatakse välisinvesteeringuid. Rahvusvahelistele ettevõtetele tagatakse stabiilne majanduslik, juriidiline ja poliitiline tegutsemiskeskond. Kasumite väljavedu sihtriigist ei piirata, maksud hoitakse võimalikult madalal.
3. Välisinvesteeringud ning valmisolek uute tehnoloogiate kasutamiseks võimaldavad riigil üle minna tööstustoodete ekspordile. Oluline on konkurents tööjõuturul, mis hoiab

kulutused tööjõule madalal ning võimaldab arendada tööjõu-intensiivseid tootmisharusid (tekstiili- ja jalatsitööstus jm.).

4. Järgitakse liberaalset kaubanduspoliitikat, mis seisneb eelkõige tollide ja kvootide kaotamises või alandamises. Samuti tuleb tagada sellised vahetuskursid, et riigi eksport oleks konkurentsivõimeline. Seejuures osutub sageli vajalikuks koduvaluuta devalveerimine.
5. Rakendatakse kõikvõimalikke meetmeid konkurentsi tugevdamiseks, et tagada turusignaali efektiivsus ning ressurside efektiivne paigutus. Riigipoolne sekkumine turumehhanismi on lubatud vaid juhul, kui majanduses esinevad teatud sisemised (endogeensed) häired.
6. Siseriiklik eelarve-, raha- ja krediitpoliitika peavad ühiselt toetama väljapoole suunatud arengut. Olulisim on kodumaise inflatsiooni pidurdamine, et tagada ekspordi konkurentsivõime rahvusvahelistel turgudel.

Arvatakse, et lisaks suhtelise eelise kasutamisest saadavatele tuludele tõstab avatud majanduse strateegia ka säästumäära ning suurendab säästude kogumahtu. See omakorda võimaldab suurendada investeringuid ning kiirendada majanduskasvu. Samuti loodetakse, et efektiivsuse kasv ekspordisektoris toob kaasa investeringute parema paigutuse ning väiksema kapitalimahukuse, mis omakorda stimuleerib majanduskasvu.

Avatud majandus pole avatud mitte ainult väliskaubandusele, vaid ka tootmistegurite (tööjõud, kapital) rahvusvahelisele liikumisele. Seega on majanduse arendamisel oluline roll välisinvesteeringutel, välisabil ja kommerts-laenuudel. Ekspordisektori ja väliskapitali samaaegne mittediskrimineerimine on oluline mitmel põhjusel.

Esiteks, kui väliskapital voolab suletud majandusega riiki, siis ekspordikitsenduste korral võib selle riigi majanduslik olukord hoopis halveneda. Näiteks võib valitsuse majanduspoliitika suunata välisinvesteeringud tööstusharudesse, mis valitsuse toetusel annavad küll tulu, kuid on riigi kui terviku seisukohalt ebarentaablid. Arengumaade tugevalt kaitstud tööstusharudes pole

haruldased juhtumid, kus tootmisprotsessis kasutatud ressurside väärtus ületab lõpptoodangu väärtuse (maailmaturu hindades).

Teiseks, avatud majandusega riigis ei investeerita väliskapitali mitte ainult siseturgu teenindavatesse harudesse, vaid esmajoonel ekspordisektorisse. Seega, kui riik on huvitatud väliskapitali sissevoolust, siis pikemas perspektiivis on ta impordi- ja ekspordipiirangute puududes väliskapitalile atraktiivsem.

Kolmandaks kätkeb endas ohtu olukord, kus kapitali import seisneb laenudes välispankadelt ning riigi proteksionistlik väliskaubandus on kombineeritud üleväärtustatud koduvaluutaga. Siis võib juhtuda, et võlgnevus suureneb ainult uue laenukapitali sissevoolu finantseerimiseks, kuid füüsilist kapitali majandusse ei lisandu. Seega on välislaenude efektiivse kasutamise tagamiseks oluline tasakaalustatud vahetuskursis ning ekspordi- ja impordipiirangute puudumine.

10.2.2. Valitsuse sekkumine ja sisemised häired majanduses

Üldiselt toetub avatud majanduse strateegia turule kui ressurside efektiivsele paigutajale ning erasektorile kui kesksele majandusjõule. Kuid teatud juhtudel – eelkõige hinnasignaale moonutavate endogeensete häirete olemasolul arengumaade majanduses – on vajalik ka valitsuse sekkumine.

Hindade häired võivad tuleneda mitmest allikast. Näiteks võib tegemist olla nn. avalike hüvedega, mis on sotsiaalselt nõutavad, kuid mille pakkumine erasektori poolt on madala tulususe tõttu ebapiisav või puudub hoopis. Samuti võib riigi kapitaliturg olla nõrgalt arenenud ning võimetu sääste koguma ja neid edasi investeerimiseks suunama. Häired võivad esineda ka tööjõuturul.

Endogeensete häirete esinemine arengumaade majanduses on aluseks tärkava tööstusharu kaitse argumendile, mis õigustab

tollipiirangute kasutamist uute tööstusharude kaitsmisel väliskonkurentsi eest. Kuid selle teooriaga seonduvad ka mitmed probleemid:

- kaitstav haru ei pruugi üldse konkurentsivõimeliseks muuta või toimub see väga pika aja pärast;
- tollidega seotud kulud võivad olla suuremad kui tööstusharu jaluleaitamisest saadav tulu;
- tollimaksud pole ainus ja efektiivseim võimalus tärkava tööstusharu kaitsmiseks, kuna nad võivad tekitada majanduses uusi häireid.

Kui riigipoolne toetus tärkava tööstusharu arengule on õigustatud, siis optimaalne poliitika häirete kõrvaldamisel on valitsuse sekkumine häire tekkepunktis. Eelistatud meetmed on subiidiumid ja maksud. Alles juhul, kui nende rakendamine pole (majanduslikel või poliitilistel põhjustel) võimalik, võib nn. teise parima lahendusena kõne alla tulla tollimaks.

Näiteks, kui majanduses tekib häire teatud oskustega tööjõu vähesuse tõttu, siis pole optimaalseks lahenduseks mitte tollimaksu rakendamine sellist tööjõudu kasutava tööstusharu kaitsmiseks, vaid riikliku koolitusprogrammi arendamine või otsene subiidium erafirmade poolt organiseeritud väljaõppe-süsteemidele. Kui aga turu ebatäiuslikkus esineb kujul, kus tööstuses töötajate palgatase on kõrgem kui tööjõu piirkulu, siis on parim lahendus subiidium vähese väljaõppega töötajatele.

Paljud häired arengumaades (ja ka arenenud riikides) ei ole aga endogeensed, vaid tekivad valitsuse ebaõige majanduspoliitika tagajärjel. Äärmusliku vabamajanduse pooldajad väidavad isegi, et kõik valitsuse majanduspoliitilised aktsioonid tekitavad uusi häireid, mis alandavad majanduse efektiivsust, elanikkonna sissetulekuid ja RKP kasvutempot. Näiteks progressiivsed maksusüsteemid võtavad ära töötamise motivatsiooni, miinimumpalkade kehtestamine ja sotsiaalkindlustuse programmid tõstavad tööjõule tehtavaid kulutusi, madal intressimäär alandab säästumäära ja vähendab investeeringute efektiivsust jne.

Praktikas on püütud hinnata tollimaksude kehtestamisega seonduvaid kulusid ja leitud, et tööstusriikides on need enamasti alla 1% RKP-st. Arengumaades seevastu on tollidega kaasnev kahju tunduvalt suurem. Näiteks Filipiinidel oli see 1965. aastal 3,7% ja Brasiilias koguni 9,5% RKP-st.

Vabamajanduse strateegia pooldajad leiavad, et need asjatud kulutused tuleks lõpetada ning minna üle ekspordi stimuleerimisele. Kuid praktikas on üleminek tööstuse kaitsmise poliitikalt ekspordi soodustamisele keeruline, kuna:

- 1) pärast väliskaubanduse liberaliseerimist tekib suur nõudlus välisvaluuta järele, mis võib tuua kaasa tõsised maksebilansi häired;
- 2) valitsusel on raske ületada usaldamatuse barjääri ning majandussubjekte pärast aastakümneid kestnud väliskaubanduse piiramist veenda, et liberaalne süsteem jääb ka tulevikus kehtima.

10.2.3. Strateegia rakendamine praktikas

Arengumaadest on avatud majanduse strateegia põhijooni enim järginud Kagu-Aasia riigid – Hong-Kong, Singapur, Taiwan ja Lõuna-Korea. Aja jooksul on nende eksporditoodang muutunud tunduvalt keerukamaks ja sarnasemaks tööstusriikide omaga, ning nende koha lihtsate tööstustoodete ekspordimisel on üle võtnud järgmised neli “tiigrit” – Tai, Malaisia, Indoneesia ja Filipiinid. Statistika näitab, et kõigi kaheksa loetletud riigi olulisimad majandusnäitajad (SKP kasv, säästude ja investeringute tase, tootlikkus, tööhõive, reaalpalk) on kõrgemad kui siseturule orienteerunud ISI strateegiat rakendavates arengumaades.

Samas on sissepoole suunatud arengupoliitika valikul sageli tegemist sügavamate, mittemajanduslike põhjustega. Näiteks suhtumine välisfirmadesse võib olla seotud riigi koloniaalse minevikuga või religioossete ja kultuuriliste tõekspidamisega. Avatus väliskaubandusele seostub aga lisaks kultuurilistele teguritele ka riigi geograafilise asukohaga.

Tabelist 10.1 nähtub, et väljapoole suunatud arenguga kaasneb kiirem majanduskasv. Kuid selle seose taga pole mitte alati vabade turujõudude tegevus. Paljudel juhtudel on vabakaubandus saavutatud mitmesuguste huvigruppide või riigi sekkumisega majandusse.

Tabel 10.1.

Valitud arengumaade väliskaubanduslik orientatsioon ja RKP/in. keskmine kasv perioodil 1973–1975

<i>Tugevalt väljapoole orienteeritud riigid</i>		<i>Mõõdukalt väljapoole orienteeritud riigid</i>	
Singapur	6,5	Malaisia	4,1
Hong-Kong	6,3	Tai	3,8
Lõuna-Korea	5,4	Tuneesia	2,9
		Brasiilia	1,5
		Türgi	1,4
<i>Tugevalt sissepoole orienteeritud riigid</i>		<i>Mõõdukalt sissepoole orienteeritud riigid</i>	
Madagaskar	-3,4	El Salvador	-3,5
Boliivia	-3,1	Guatemala	-1,0
Nigeeria	-2,5	Senegal	-0,8
Sambia	-2,3	Honduras	-0,1
Argentiina	-2,0	Filipiinid	1,1
Tansaania	-1,6	Mehhiko	1,3
Peruu	-1,1	Sri Lanka	3,3

Allikas: Ingham 1995: 158.

Arengumaade väliskaubanduse liberaliseerimisel mängivad olulist rolli järgmised huvigrupid:

- rahvusvahelised organisatsioonid (IMF, Maailmapank);
- rahvusvahelised ettevõtted ja välismaised erainvestorid;

- arengumaadele võlgu andnud välispangad, kes on huvitatud võlgnike maksejõulisusest (välisvaluuta teenimise võimest);
- eksportöörid, kes proteksionismi korral peaksid maksuma kõrgemat hinda imporditsendite eest ning tõenäoliselt koh-taksid imporditõkkeid teiste riikide turgudel;
- arengumaa importöörid.

Eri huvigruppide survele kujunev poliitika ei pruugi pikemas perspektiivis olla kõige efektiivsem. Näiteks ekspordi toetamine subsideerimise jt. meetmetega vähendab konkurentsi ja seega ka efektiivsust. Samuti võib arengumaa sattuda tugevama kaubanduspartneri mõju alla, olles sunnitud loobuma odavamatest imporditurgudest (kaubanduse ümbersuunamise efekt).

Kokkuvõtteks tuleb märkida, et tänapäeval on avatud majanduse strateegia rakendamine arengumaades tunduvalt raskem kui 1950.–1970. aastatel, kuna maailmakaubanduse kasv on pidurdunud ja arengumaade kaubandustingimused halvenenud. Riigid, kes seni alahindasid avatud majanduse tähtsust, piirates ekspordi ja impordi ning kasutades üleväärtustatud valuutat, on mööda lasknud soodsa võimaluse majandusarengu kiirendamiseks. Strateegiat õigeaegselt rakendanud riigid peavad aga arvestama, et sellest kasusaamise võimalused on ajas muutuvad, ning et investeringute soodustamine on alati tulemuslikum kui kitsalt kaubandusele suunatud poliitika.

10.3. Kapitali rahvusvaheline mobiilsus

Avatud majanduse korral on kapital rahvusvaheliselt mobiilne. See peaks tagama ressursside võimalikult efektiivse jaotumise globaalsel tasandil. Kapitali mobiilsust vaadeldakse tavaliselt pikaajalises perspektiivis ning tema mõju arengumaade majanduskasvule on kahesugune:

- sissetulev kapital (otseinvesteeringud, arenguabi ja pangalaenu) suurendab võimalusi siseinvesteeringute finantseerimiseks välissäästude abil;

- kapitali väljavoolul (laenude tagastamine ja intressimaksud) on eelnenuga vastupidine efekt juhul, kui ta ületab kapitali sissevoolu.

Kapitali kasvuga kaasnev investeeringute kasv aitab tõsta keskmist tulutaset ja tööhõivet, kasuminormi alanemine viib aga tulude võrdsemale jaotumisele. Seega tugevdab väliskapitali vaba liikumine veelgi kaubavahetusest saadavaid tulusid.

Tänapäeval on arengumaades lisaks kapitali sissevoolule täheledatav ka tehnoloogia, teadmiste ja juhtimisoskuste sissevedu ning nende üha efektiivsem rakendamine.

Teoreetiliselt peaks kapital liikuma neist riikidest, kus seda on rikkalikult, teistesse maadesse, kus ta on defitsiitne ja kus tagastuva tulu määr on seetõttu kõrgem. Seega peaks füüsiline kapital liikuma kõrge tulutasemega arenenud riikidest vaestesse arengumaadesse ja inimkapital (odav tööjõud) vastupidises suunas. Täieliku mobiilsuse korral toimuks mõlemal poolel tulude (töötasude ja rentide) võrdsustumine. Tegelikult ei täielikku mobiilsust ei eksisteeri, kusjuures tööjõud on suhteliselt vähem mobiilne kui kapital. Ressursside loomulikku jäikust võimendab arenenud riikide tõrjuv immigratsioonipoliitika. Mõningane liikumine siiski toimub, kusjuures arengumaadest lahkub eelkõige kvaliteetsem (nn. kapitali-intensiivne) tööjõud, mida seal niigi napib. Tulemuseks on rikaste ja vaeste riikide arengutaseme erinevuse suurenemine, kusjuures vaeste riikide sotsiaalne kaotus inimkapitali äravoolu tõttu on sageli suurem kui arenenud riigi võit täiendavast tööjõust.

Ajalooliselt on väliskapitali osakaal arengumaade majandustes olnud tagasihoidlik. Aastail 1960–1985 ulatus otseste välisinvesteeringute osakaal keskmiselt vaid 0,9%-ni nende RKP-st. Portfelliinvesteeringute osakaal oli vastavalt 0,4% ja välisabi osakaal 1,9% RKP-st. Viimase kümnendi jooksul on olukord siiski muutunud ning arengumaade atraktiivsus väliskapitalile suurenenud (vt. tabel 10.2.)

Tabel 10.2.

Väliskapitali aasta keskmised netovood arengumaadesse

(miljardit USD)

	1973–76	1977–82	1983–89	1990–93
Arengumaad kokku	14,8	30,5	8,8	91,5
Otseinvesteeringud	3,7	11,2	13,3	34,2
Portfelliinvesteeringud	-5,5	-10,5	6,5	26,8
Muu kapital	16,6	29,8	-11,0	30,5
Aafrika	5,0	9,0	-0,1	-4,0
Otseinvesteeringud	1,1	0,8	1,1	1,4
Portfelliinvesteeringud	0,1	-0,2	-0,1	0,7
Muu kapital	3,8	8,4	-1,1	-6,1
Aasia	6,7	15,8	16,7	46,6
Otseinvesteeringud	1,3	2,7	5,2	19,8
Portfelliinvesteeringud	0,1	0,6	1,4	7,2
Muu kapital	5,3	12,5	10,1	19,6
Ladina-Ameerika	13,0	26,3	-16,6	23,8
Otseinvesteeringud	2,2	5,3	4,4	11,0
Portfelliinvesteeringud	0,2	1,6	-1,2	17,5
Muu kapital	10,6	19,4	-19,8	-4,7

Allikas: IMF 1994: 50–51, autori arvutused.

Väliskapitali liikidest on pikaajalise majanduskasvu tagamiseks olulisimad otsesed välisinvesteeringud. Põhilisteks otseinvesteeringuteks on rahvusvahelised korporatsioonid, kusjuures 300 suurima korporatsiooni osaks langeb ligi 70% maailmas tehtavatest otseinvesteeringutest. Välisriiki investeerimisel võetakse arvesse mitmeid tegureid:

- a) investeerimise eelised võrreldes teiste antud välisturu teenindamise võimalustega;

- b) investeringuga kaasnev risk ja selle vastu kindlustamise võimalused;
- c) sihtriigi majanduskeskkonna soodsus (maksuerinevused, konkurents, kaubanduspiirangud, teguriturud, müügiturud jm.).

Sageli arvatakse ekslikult, et otseinvesteeringud rikastest maadest vaestesse peegeldavad rahvusvaheliste ettevõtete püüdu nihutada tootmine sinna, kus on odavam töajõud. Ajalooliselt on hoopis suurem osa otseinvesteeringutest olnud suunatud loodusvarade kaevandamise ja töötlemise, mis on väga kapitalimahukad tööstusharud. Lisaks näitab statistika, et kõrgema tulutsemega arengumaadesse läheb tunduvalt enam investeringuid kui vaesematesse, odava tööajõuga riikidesse. Üldse eelistavad tööstusriigid investeerida pigem teistesse arenenud majandusega riikidesse kui arengumaadesse (erandiks on Jaapan).

Välisinvesteeringud mõjutavad sihtriigi majandust mitmete ülekandefektide kaudu, milledest olulisemad on ressursside kapital, tehnoloogia, juhtimisoskused) ülekanne, konkurentsi tugevnemine, kaubanduse elavnemine ja maksebilansi muutused.

Sihtmaade poliitika välisinvesteeringute suhtes võib jagada investeringuid soodustavaks ja takistavaks. Soodustuste pakumisel on mitmeid erinevaid võimalusi: maksuvabastused, monopoolsed õigused kohalikul turul, kasumi väljaviimise lubamine. Kõige tulemuslikumaks peetakse monopoolsete õiguste andmist. Samas on võimalik näidata, et sellisel juhul on kõik osapooled kaotaja rollis: tarbijad peavad maksma monopoolset hinda madalama tasakaaluhinna asemel, sihtriik jääb ilma maksudest, mis voolavad maalt välja "tagasipöörduva välisabi" vormis, ning ka rahvusvahelised korporatsioonid ei saa maksusoodustustest kasu, kuna nad peavad maksma kõrgemaid makse päritolumaal.

11 RAHVUSVAHELINE KAUBANDUS

Tänapäeva maailmas on riikide, sealhulgas arengumaade majandused omavahel tihedalt seotud. Empiiriline kogemus näitab, et majanduse avatus väliskaubandusele stimuleerib majanduskasvu. Vabakaubandusprintsipi tunnustavad ka olulisemad rahvusvahelised organisatsioonid. Sellele vaatamata rakendavad paljud riigid mitmesuguseid kaubanduspiiranguid. Järgnevas vaatame, millist kasu annab riigile osalemine rahvusvahelises kaubavahetuses ning kuidas toimub saadud tulude riigisisene ja rahvusvaheline jaotumine.

11.1. Kaubandustulude allikad

Rahvusvahelises kaubavahetuses osalemisest saadavad tulud võib jagada nelja gruppi.

Esiteks ilmnevad nn. staatilised kaubandustulud – rahvusvaheline kaubandus võimaldab riikidel spetsialiseeruda nende kaupade tootmisele, mille alal omatakse suhtelist eelist. Spetsialiseerumine parandab ressurside paigutust, võimaldab alandada tootmiskulusid ning kasutada mastaabisäästu eeliseid. Tootmise kontsentreerimine on eriti oluline väikese siseturuga riikidele, seega enamikule arengumaadele (enam kui 70 arengumaa rahvaarv on alla 15 miljoni).

Teiseks võimaldab kaubandus kasutusele võtta seni hõivamata ressursse selliste kaupade tootmiseks, millele puudub piisav sisenõudlus. See aspekt on eriti oluline juhul, kui ressurside jaoks puudub alternatiivne kasutusvõimalus. Näiteks kaevandustele ja kalapüügipaikadele puudub alternatiivne kasutusvõimalus ning nende piirkasulikkus alaneb kiiresti nullini, kui nõudlus piirdub vaid sisetarbimisega.

Kolmandaks mõjutab kaubandus riigi konkurentsivõimet: väliskonkurents sunnib kohalikke tootjaid hankima uut tehnoloogiat, parandama toodangu kvaliteeti, laiendama sortimenti jne. Need on nn. dünaamilised kaubandustulud. Loetletud teguritega võivad kaasneda täiendavad kapitalivood (välislaenu ja -investeeringud), spetsialiseerumine viib efektiivsemate tootmismeetodite kasutamisele, mastaabisäästu kaudu saadavad tulud on aluseks kapitali täiendavale akumulatsioonile, muutuvad inimeste hoiakud ja riiklikud institutsioonid.

Neljandaks võimaldab rahvusvaheline kaubavahetus osta teistest riikidest kapitalikaupu, mida ise toota ei suudeta. Sageli on imporditud tootmisressursid tootlikumad (kvaliteetsemad) kui kodumaised ressursid, võimaldades seega vabastada viimased kasutamiseks mõnel teisel, kohalikes oludes efektiivsemal viisil. Teiselt poolt, kuna tootmistegureid vajatakse enamasti mingis kindlas kombinatsioonis, saab teistest riikidest hankida puuduvaid või nappe ressursse, et paremini ära kasutada omal külluses olevaid tootmissisendeid.

Kaubandustulude jaotumise analüüsimisel tuleb eraldi vaadelda (a) kaubandustulude jaotumist arengumaade ja arenenud riikide vahel, (b) tulude jaotumist erineva ekspordisuunitlusega arengumaade vahel ning (c) riigi eri majandusharude ja elanikkonnagruppide vahel. Kaubandustulude riikidevaheline jaotus sõltub kaubandustingimustest ehk ekspordi ja impordi suhtelistest hindadest maailmaturul. Arengumaade kaubandustingimuste dünaamikat käsitletakse põhjalikumalt järgmises peatükis. Kaubandustulude riigisisene jaotus sõltub eelkõige ekspordi struktuurist ning seostest ekspordisektori ja ülejäänud majanduse vahel (vt. ptk. 11.4.2.).

11.2. Arengumaade kaubandustingimused

Levinud on arvamus, et arenenud riigid saavad rahvusvahelisest kaubandusest rohkem kasu kui arengumaad, kuna kaubandustingimustel (ekspordi-impordihindade suhtel) on tendents muu-

tuda primaartoodete ekspordile (ja seega ka nende eksportijatele ehk arengumaadele) kahjulikus suunas.

1950. aastatel formuleeritud **Prebisch-Singeri tees** väidab, et primaartoodeteid eksportivate riikide kaubandustingimused on süstemaatiliselt halvenenud, mistõttu arengumaad peavad eksportima üha suuremas mahus oma primaartoodeteid, et saada tööstusriikidest vastu vajalikke tööstuskaupu. Teesi toetavad järgmised argumendid.

- Nõudluse eripärad. Engeli seaduse kohaselt on toiduainete (primaartoodete) nõudluse tuluelastsus ühest väiksem, ning sissetulekute kasvades nihkub globaalne nõudlus enam luksuskaupadele, mille tuluelastsus on ühest suurem. Seega on nõudluse kasv arengumaade ekspordile aeglasem ning nõudluse kasvu mõju ekspordihindadele väiksem.
- Nõudlust primaartoodete järele tööstustoorainena vähendab sünteetiliste asendajate leiutamine. Selle arengu dramaatiliseks näiteks on sünteetilise kautšuki leiutamine Esimese maailmasõja paiku, mis mõjus hävitavalt Brasiilia, Malaisia jt. riikide tuludele. Teiseks näiteks on sünteetiliste kiudude väljatöötamine, mis on vähendanud nõudlust naturaalse villa ja puuvilla järele.
- Turgude ebatäiuslikkus. Arenenud riikides ei vii tehniline progress hindade alanemisele. Tootlikkuse kasvuga kaasnevad lisatulud teisenevad pigem kõrgemateks kasumiteks (tootmise oligopolistliku struktuuri tõttu) või palgatõusuks (ametiühingute mõjuvõimu tulemusel). Arengumaades, kus on tööjõu ülepakkumine, kaasneb tehnilise progressiga hindade langus. Seega saavad tööstusriigid kasu tootlikkuse kasvust nii oma riikide grupis kui ka arengumaades.

Statistika näitab, et alates 1950. aastatest on kaubandustingimused liikunud tõepoolest arengumaadele kahjulikus suunas. Kuigi üksikute riikide kogemused erinevad, kasvasid arengumaade poolt imporditavate tööstustoodete hinnad perioodil 1953–1967 keskmiselt 14% aastas, nende poolt eksporditavate primaartoodete hinnad aga langesid samal ajavahemikul ligi 10%.

Aastatel 1976–85 oli suhteliste hindade areng arengumaadele pisut soodsam, kuid seda peamiselt naftat ekspordivate riikide arvel. 1980. aastate keskpaigast on aga paranenud tööstusriikide kaubandustingimused – eksportkaupade hindade tõus on olnud enamasti kiirem importkaupade hindade kasvust. Üldise tendentsi kohaselt tugevneb arengumaade tehnoloogiliselt lihtsama toodangu hinnatasemele pidevalt konkurentsisure, samal ajal kui arenenud tööstusriikidel õnnestub kõrgtehnoloogilise toodangu uuendamisega konkurentsisurevat hindadele vähendada.

Kuigi statistika näib Prebisch-Singeri teesi kinnitavat, peetakse mitmeid selle aluseks olevaid põhiargumente vaieldavaks. Peamised vastuväited teesile on järgmised (Chacholiades 1990: 133–136, Lindert 1991: 257–260).

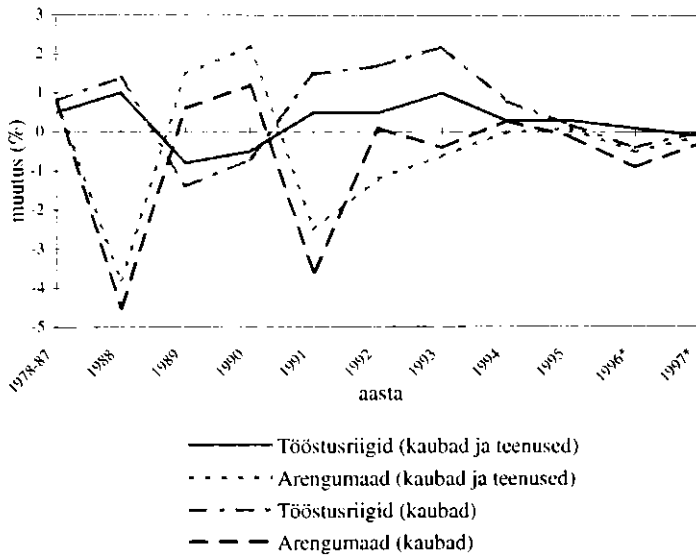
- Mõisted “primaartoodete eksportija” ja “arengumaa” ei ole sünonüümid. Näiteks tööstusriikidest USA, Kanada ja Austraalia on peamised toidu eksportijad, arengumaadest Lõuna-Korea ja Taiwan aga ekspordivad peamiselt tööstustooteid.
- Primaartoodete tootmise aluseks on taastumatud loodusressursid (maa, vesi, mineraalid), mis muutuvad rahvastiku ja sissetulekute kasvades üha haruldasemaks ja seega hinnatuks.
- Tootlikkuse kasv primaarsektoris on aeglasem. See on tingitud looduslikest piiridest ning kiiresti areneva *know-how* väiksemast rollist võrreldes tööstussektoriga.
- Arenenud riikides on oluliselt suurenenud tööstustoodete pakkumine. Seega ei saa primaartoodete suhtelist odavnemist seletada vaid nõudluse eripäraga, kuna hinnad on määratud nõudluse ja pakkumise koosmõjuga.
- Tehnilise progressi käigus tekivad pidevalt uued tooted ja protsessid, mis kasutavad ära teiste produktide tootmisel kokkuhoitud toorainet. Naturaalkautšuki hinna dramaatiline langus odavate sünteetiliste asendajate avastamisel on jäänud siiski erandjuhtumiks.

- Mittetäieliku konkurentsi argument seletab küll kaubandustingimuste taset, mitte aga nende tendentsi aja jooksul halveneda.
- Transpordikulude languse tõttu tööstusriikides on üha suurem osa primaartoodete lõplikust müügihinnast koondunud nimetatud kaupade tootjate (eksportijate) kätte.
- Tööstuskaupade suhteliste hindade kasv võib olla tingitud nende kvaliteedi tõusust, mis jätab kaubandustingimused fikseeritud kvaliteeditaseme korral muutumatuks.
- Tööstussektoris on oluline roll uutel toodetel, mille hinnad tavaliselt pärast turuletulekut ja enne stabiliseerumist tugevasti langevad. Need esialgsed kõrgemad hinnad aga tavaliselt andmete kättesaamatuse tõttu statistikas ei kajastu.

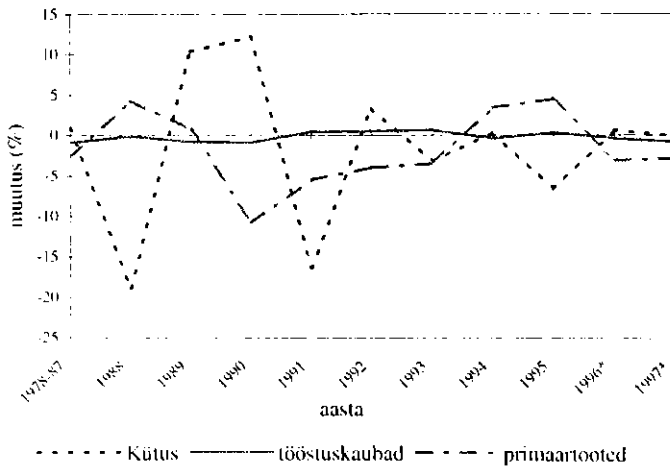
Viimastes punktides kirjeldatud mõõtmisvigu arvestades kaldub suhteliste hindade trend hoopis primaartoodete kasuks. Seega võib eelnenut kokku võttes väita, et hinnatrendide põhjal pole primaartoodete eksportijatel muretsemiseks erilist põhjust.

Alates 1990. aastate keskpaigast näitavad empiirilised andmed, et kaubandustingimuste muutused arengumaades ja tööstusriikides on hakanud ühtlustuma ning kõikumised on vähenenud (vt. joonis 3.1.).

Vaadeldes arengumaade kaubandustingimusi kaubagruppide lõikes näeme, et kõige kõikumavamad on olnud naftahinnad (kuigi see kõikumine pidevalt väheneb) ning kõige stabiilsemad tööstuskaupade suhtelised hinnad (vt. joonis 3.2.). Tihedaid kõikumistsükleid võib täheldada mineraalide ja teenuste puhul, kusjuures võnkeamplituudid kalduvad üha suurenema. Põllumajandussaaduste hindade kõikumist analüüsidest tuleb arvestada, et see pole kultuuride lõikes ühtlane: uurimuste alusel on hindade ebastabiilsus suurim troopilistel toodetel, väikseim aga sellistel parasvöötme kultuuridel nagu söögiteravili (Lindert 1991: 262).

Joonis 3.1. Arengumaade ja tööstusriikide kaubandustingimused (IMF 1996: 144-146)

Joonis 3.2. Arengumaade kaubandustingimused kaubagruppide lõikes (IMF 1996: 144-146)

11.3. Kaubandustulude suunamine arengueesmärkide saavutamiseks

Eelmises peatükis nägime, et primaartoodete suhteliste hindade kõikumise tõttu maailmaturul on arengumaade eksporditulud ebastabiilsed. Samas ei teadvustata sageli, et kaubandustingimuste paranemine ei tähenda automaatselt kapitali juurdekasvu (ei siseriiklike investeeringute ega imporditud investeerimiskaupade näol). Ekspordi kasv soodsate suhteliste hindade mõjul suurendab küll riigi rahalisi sissetulekuid, kuid suur osa lisatulu kulutatakse tõenäoliselt nii kodumaiste kui importkaupade ulatuslikumale tarbimisele. Kui vaadelda traditsioonilist mittelelastse pakkumisega agraarmaad lühiajaliselt, siis nõudluse kasv kodumaistele kaupadele viib hinnad üles, mis omakorda suurendab impordinõudlust. Miski ei garanteeri, et täiendav import sisaldab muu hulgas ka investeerimiskaupu. Seega muudab kaubandustingimuste paranemine kättesaadavaks täiendavad ressursid, kuid ei garanteeri automaatselt arenguks vajaliku kapitali akumulatsiooni.

Kuna loomulikud majandusjõud ei taga eksporditulude suunamist arengueesmärkide saavutamisele, siis on oluline vastavate fiskaal- ja monetaarpoliitika meetmete teadlik kasutamine. Ühe levinuima vahendina kasutavad arengumaade valitsused ekspordi maksustamist.

Üks võimalus on kasutada nn. eriotstarbelist maksustamist, mille puhul valitsus ostab ekspordiks mineva toodangu kodumaistelt tootjatelt mingi fikseeritud hinnaga kokku ning müüb selle siis kasumiga välisurule edasi. Sellist süsteemi rakendas näiteks Uus-Meremaa 1936. a. ning Argentiina 1950-ndail aastail. Sama tulemuse annab muutuvate ekspordimaksude kehtestamine, mis muudab realiseerimishinna ekspordijate jaoks enam-vähem konstantseks. Mõlemal juhul on tulemuseks kogu täiendava maksukoormuse langemine ekspordiks tootjatele. Kirjeldatud meetod on valitsuse tulude suurendamise seisukohalt küll väga efektiivne, kuid paljude arvates ebaõiglane. Ekspordijate

“karistamine” võib pikemas perspektiivis viia eksporditegevuse lakkamiseni ning kokkuvõttes jääb riik ilma olulisest välisressursside allikast.

Ekspordimaksu tulude kasutamine. Oletame, et kõik kaubandustulud on suunatud maksude kaudu riiklikeks säästudeks. Lisandunud maksutulused saab kasutada (a) investeerimiskaupade impordiks või (b) riigi kulla- ja välisvaluutareservide suurendamiseks. Samas ei vabasta sellised sundsäästud kodumaiseid ressursse siseriiklikeks investeeringuteks – kui nad seda teeksid, oleks tagajärjeks inflatsioon, mis viiks importkaupade tarbimise kasvule ja kulutaks seeläbi ära ekspordi kasvust saadavad täiendavad valuutatulud. Fikseeritud tööjõu hulga ja tootlikkuse taseme juures on siseinvesteeringute mitteinflatsiooniline kasv võimalik vaid juhul, kui teisi kulutusi (s.t. sisetarbimist) vastavalt vähendatakse. Üks võimalus tarbimiskulutuste alandamiseks on impordipiirangute vähendamine, mis suunaks tarbimise ümber odavamatele importkaupadele ning vabastaks osa ressursse kodumaisteks investeeringuteks. Seega on mõeldav, et tarbekaupade impordi kasv võimaldab vabastada kodumaised ressursid kapitali siseriiklikuks akumulatsiooniks.

Eeltoodu põhjal võib öelda, et kaubandustingimuste paranemine ei toeta kapitali akumulatsiooni, kui sellega ei kaasne täiendavate eksporditulude vabatahtlik või sunduslik suunamine säästudeks. Näiteks 1950.–51. a. toormaterjalide ekspordibuumi ajal ei võetud kaubandustulude suunamiseks midagi ette ning selle negatiivse kogemuse tulemused võib esitada järgmiste üldistustena (Nurkse 1962: 101–102):

- ekspordihindade tõus viib toorainet eksportiva riigi rahaliste sissetulekute ja kulutuste kasvule;
- eeldades täielikku tööhõivet ja mitte-elastset pakkumist põllumajandusele orienteeritud riigis, on tulemuseks üldine hinnainflatsioon;
- nominaaltulude kasvu ja kodumaiste kaupade suhtelise kallinemise (impordihindades) tagajärjel kasvab oluliselt nõudlus importkaupade järele;

- tarbekaupade impordi kasv aitab realiseerida täiendavat ostujõudu, mis leevendab teatud määral inflatsioonilist survet sisemajandusele, kuid kärbib samal ajal täiendavaid välisvaluutalaekumisi.

Kirjeldatud protsessist ei ilmne olulist panust kapitali akumulatsiooni. Kaasnev inflatsioon võib tulujaotuse struktuuri muutumise kaudu küll sääste teatud ulatuses forseeerida, kuid inflatsiooniline finantseerimine on võimalik ka ilma kaubandustingimuste paranemiseta. Kokkuvõttes võib kaubandustingimuste paranemine riigi investeerimistegevust hoopis pärssida.

11.4. Kaubanduse ja majandusarengu seosed

11.4.1. Kaubandus ja majanduskasv

Majandusarengu-alases kirjanduses leidub ohtralt ekspordist juhitud majanduskasvu kirjeldavaid mudeleid ning on väidetud, et nii ajalooliselt kui ka tänapäeva maailmamajanduses on kaubandus majanduskasvu "veduriks". Ei leidu peaaegu ühtegi riiki, kus majanduskasv oleks pikema perioodi vältel olnud kõrgem kui ekspordi kasv, ning arengumaade kasvutempod pärast 1950. aastat korreleeruvad ekspordiga tugevamalt kui mistahes teise üksiku majandusindikaatoriga. Ajalooliselt toimis kaubandus majanduskasvu mootorina ka 19. sajandil, aidates kaasa ressursside optimaalsele jaotusele riikide lõikes ning levitades kasvu maailma eri piirkondadesse. Euroopa (eriti Suurbritannia) riikide nõudlus tooraine järele edendas Kanada, Argentiina, Lõuna-Aafrika, Austraalia ja Uus-Meremaa majandust. Nõudluse kasvades nende toodete järele suurenesid ka investeringud nimetatud riikides. Kaubavahetus oli vastastikku kasu toov

Erinevate uurimuste tulemused võimaldavad välja tuua järgmised järeldused väliskaubanduse mõjust majanduskasvule.

- Eeldades tootmistegurite mobiilsust ja nende hindade paindlikkust, saavad riigid kasu nn. staatilistest kaubandustuludest.

Riigi keskmine tulutase kasvab, kuna eksport võimaldab väikese siseturuga arengumaadel saavutada mastaabisäästu.

- Kuna kõiki staatilisi kaubandustulusid ei tarbita (tarbimise piirkaldumus on enamasti väiksem ühest), siis kaasneb tulude kasvuga ka investeringute kasv. Mida suuremad on investeringud, seda enam on võimalik suurendada toodangu (sh. eksporttoodangu) mahtu.
- Kaubavahetuse arenedes toimub importkaupade suhteliste hindade ning kodumaal toodetud impordiasendajate hindade alanemine. Kuna arengumaad impordivad enamiku vajaminevatest tootmisvahenditest, siis väliskaubandus muudab investeringud (tarbimisega võrreldes) odavamaks. See toob omakorda kaasa investeringute ja kogu majanduse kasvu.
- Rahvusvahelises kaubanduses osalemine alandab lõpptoodangu kapitalimahukust ning suurendab seega investeringute efektiivsust. Lisaks muutub lihtsamaks uue välismaise tehnoloogia importimine ja paraneb ressursside paigutus.

Seni vaatlesime, kuidas ekspordi kasv mõjutab majanduskasvu. Kuid nende kahe protsessi mõjud on vastastikused ning majanduskasvu mõju väliskaubandusele pole sugugi ühene.

Rahvusvaheline kaubandus võimaldab riigil rohkem toota. Kuid väitele, et ühiskond saab tootmismahu kasvust tingimata kasu, on kaks vastuargumenti (Caves 1993: 57):

- 1) majanduskasvuga kaasnevad negatiivsed kõrvalmõjud (liig-asustus, looduskeskkonna saastatus, kuritegevus suurlinnades jne.);
- 2) majanduskasv võib põhjustada riigi rahvaarvu plahvatusliku suurenemise (eriti arengumaades kasvu algetapil, mil suremus langeb, aga sündimus veel mitte), mille tulemusena sisetulekud elaniku kohta langevad.

Majanduskasvuga kaasneb lõpptoodangu struktuuri muutumine, mis võib kaubandustingimusi mõjutada nii, et selle negatiivne efekt ületab majanduskasvu otsese positiivse efekti. Näiteks Brasiilia majandus toetub suures osas kohvi ekspordile, mille nõudlus maailmaturul on vähe-elastne. Brasiilia osa maailma

kohviturul on suhteliselt suur ning heal saagiaastal võib kohvi hind maailmaturul pakkumise kasvu tagajärjel langeda sedavõrd, et lõpptulemusena Brasiilia reaaltulu väheneb hea saagi tõttu. Sama argument kehtib ka riigisiseste hõivegruppide kohta. Heaks näiteks on siin põllumajandus: paljud riigid püüavad oma farmerite kaitseks rakendada tootmist piiravaid programme (s.t. tegutsevad otseselt majanduskasvu vastu!), et vältida farmerite tulude langust mitte-elastse nõudluse tingimustes. Muidugi sõltub valitsuste rakendatav poliitika sellest, kas eesmärgiks on farmerite kõrged tulud või odavad põllumajandussaadused tarbijatele. Oluline on kaubanduse summaarne mõju riigi agregeeritud rahvatulule ja arvestada tuleb selliseid tegureid nagu maaelanike osakaal kogurahvastikus, riigi avatus jne.

Rahvusvahelises kaubanduses osaleva majanduse puhul on teatud tingimustel siiski võimalik isoleerida majanduskasvu negatiivset mõju reaaltuludele – eelduseks on neutraalne ehk tasakaalustatud majanduskasv, mille korral kõigi kaupade tootmine ja tarbimine (maailmaturu hindades) suureneb samas tempos. Kui nüüd riigi majanduskasv on aeglasem kui ülejäänud maailmal, kalduvad kaubandustingimused paranema. Vastupidisel juhul, kui majanduskasv antud riigis on kiirem kui teistes maa-des, kaasneb sellega kaubandustingimuste halvenemine, kuna koos kogutoodangu kasvuga suureneb ka ekspordipakkumine ja impordinõudlus.

Suures riigis võivad kaubandustingimused paraneda ka juhul, kui kasv on koondunud impordiga konkureerivatesse harudesse. Väikeriikides, mis ei mõjuta maailmaturu hindu, ei tohiks kaubandustingimuste negatiivne mõju reaaltuludele (teoreetiliselt) üldse avalduda.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et majanduskasv mis tahes maailma piirkonnas toob rahvusvahelises kaubanduses osalejatele tervikuna kasu, kuid tulude jaotumine sõltub (a) majanduskasvu esialgsest jaotumisest riikide vahel ning (b) maailmaturu hindade kohanemisest.

11.4.2. Kaubandus ja tulujaotus

Vabakaubanduse korral sõltub riigisisene tulujaotus peamiselt ekspordi struktuurist – tulud jaotuvad ümber ekspordisektori töötajate kasuks. Hechscher-Ohlini teooria kohaselt orienteeruvad töjõurikkad arengumaad töömahuka toodangu ekspordile. Sellega paraneb tööhõive, suureneb töötasude osa rahvatulus ning väheneb vaesus. Kui aga tööliste säästmiskaldumus on madalam kui eraomanikel, siis riigi kogusäästude ja -investeeringute maht langeb ning majanduskasv aeglustub.

Kuid mitte kõik arengumaad ei ekspordi töömahukaid tooteid. Mitmed Ladina-Ameerika ja Aafrika riigid ekspordivad kaupu, mille tootmisel kasutatakse intensiivselt haritavat maad ja loodusvarasid. Kui aga maaomand on tugevalt kontsentreeritud, nagu Ladina-Ameerikas, siis muutub tulujaotus rahvusvahelise kaubanduse tagajärjel ebavõrdsemaks.

Toorainerikkas riigis võivad ekspordisektoriteks muutuda hankivad tööstusharud, mis on enamasti rahvusvaheliste ettevõtete kontrolli all. Riigi elanike tulud olenevad siis sellest, kuidas kasutatakse nendes harudes tegutsevate välisettevõtete laekuvaid rente ja makse.

Tulujaotus sõltub ka sellest, millised on sidemed ekspordisektori ja ülejäänud majanduse vahel. Tugeva seotuse korral suurendab eksport tööhõivet ka teistes sektorites ning paisutab seega kogu majandust. Nõrga seose puhul võib ekspordisektor osutada vaid välisfirma filiaaliks, millel puudub igasugune positiivne mõju riigi majandusele.

11.4.3. Majanduskasv ja suhtelise eelise muutumine

Nii nagu rahvusvaheline kaubandus avaldab mõju majanduskasvule, mõjutab ka majanduskasv kaubandust. Viimase paarikümne aasta jooksul on majanduse kõrgeimad kasvutempod olnud Kagu-Aasia arengumaades, ulatudes keskmiselt 6%-ni aastas. Nendele on hilinemisega järele jõudnud ka Tai, Indonee-

sia, Malaisia ning Hiina rannikualad. Loetletud riikides on majanduskasvu juhtinud eksport. 1970. aastate teisel poolel suurenes NIC-de tööstustoodete ekspordi koguväärtus enam kui kolm korda ning 1980. aastate keskpaigaks jõudsid nimetatud riigid maailma 20 suurima eksportija hulka. Nende peamisteks eksporditartikliteks olid riided, jalanõud ja elektroonika, mille valmistamisel kasutati imporditud toorainet. Kuna sellised tegevusvaldkonnad ei nõua keerukaid tootmisvahendeid ega spetsiifilisi inimoskusi, on neid madala kulutasemega riikides lihtne arendada, ning teiselt poolt on kulueeliste kadudes lihtne tootmine mujale ümber paigutada.

Ekspordist juhitud majanduskasvuga on Aasia riikides kaasnenud ka kapitali kiire akumulatsioon. Viimane hõlmab nii füüsilist kui inimkapitali – näiteks on väidetavalt 25% USA ülikoolide inseneriteaduste doktorantidest pärit Taiwanilt (Caves 1993: 166). Inimkapitali arenguga kaasneb aga paratamatult palgataseme tõus, mille tulemusena riigi suhteline eelis nihkub tööjõuintensiivsetelt tegevustelt eemale. Nii pidi näiteks Jaapan loovutama oma laevaehitus- ja tekstiilitööstuse Lõuna-Koreale ja Taiwanile, need omakorda teistele vähem arenenud arengumaadele jne. Taiwan on kaotamas oma suhtelist eelisseisundit vihmavarjude, jalanõude ja tekstiilitoodete tootmises; asemele tulevad kapitaliintensiivsed kõrgtehnoloogial põhinevad majandussektorid.

Varem domineerisid eranditult kõigi Kagu-Aasia NIC-de ekspordis tööjõuintensiivsed kaubad, kuid suhtelise eelise nihkumisega on toimunud diferentseerumine: vähem edukates riikides moodustavad tekstiilitooted jms. endiselt kuni 3/5 valmistoodete ekspordist, edukamad NIC-d aga ekspordivad tunduvalt enam insenerikaupu ja tootmisvahendeid.

Arengumaade suhtelise eelise muutumise analüüsimisel tuleb eraldi vaadelda (1) arengumaade omavahelist kaubavahetust ning (2) arengumaade ja tööstusriikide vahelist kaubavahetust. Arengumaade omavahelises kaubanduses on valmistooted tavaliselt kapitaliintensiivsemad kui nende tööstusriikidesse minev

eksport, ning suurem osa arengumaade poolt toodetavatest investeerimiskaupadest läheb samuti teistesse arengumaadesse. Seega on tööjõuintensiivsus arengumaade omavahelises kaubanduses vähem oluline kui kaubavahetuses tööstusriikidega.

Suhtelise eelise muutumisega kaasneb sageli tehnoloogiline progress ja eksporditava toodangu kvaliteedi paranemine. Osaliselt on see tingitud arenenud tööstusriikide kaubanduspoliitikast. Näiteks 1980. aastail sundis USA Jaapani autotööstusele peale vabatahtlikud ekspordipiirangud. Vastusena kvantitatiivsetele piirangutele tõstsid Jaapani autotöösturid oma eksporditulude säilitamiseks kvaliteeti, mille tulemusena Jaapani suhteliselt odavamad luksusautod hakkasid ohustama Detroiti tehase kallimat toodangut.

Arenevate riikide suhtelisest eelisest rääkides tuleb silmas pidada, et arenguga kaasnev palgataseme tõus ei tähenda nende suhtelise eelise kadumist, vaid selle teisenemist. Igal riigil on alati suhteline eelis millegi tootmisel. Seega ei pea paika aegajalt Ida-Euroopa riikide kohta esitatav väide, et nad kaotavad kiiresti oma madala palgatasemega seotud suhtelise eelise ning pole võimelised seda kaotust millegi muuga kompenseerima.

11.5. Arengumaade kaubanduspoliitika

Pärast Teist maailmasõda oli laialt levinud arvamus, et kaubavahetuse põhimõtted on arengumaadel ja arenenud riikidel erinevad. Arengumaade kaubanduspoliitika iseärasusi üldistavad järgmised hüpoteesid.

- Kaubavahetuse kasvuga kaasneb arengumaade vaesuse kasv. Seda paradoksaalset väidet kinnitavad mitmed empiirilised uurimused. Samas ei anna sellised uurimistulemused veel põhjust järeldada, et vaesuse ja kaubavahetuse intensiivsuse vahel eksisteerib põhjuslik seos. Selguse saamiseks tuleks uurida, kas vastupidine poliitika – kaubanduse piiramine – toob kaasa arengumaade elatustaseme tõusu.

- Arengumaade suhteline eelisseisund on ebastabiilne ja muutub kiiresti. Arengumaadel on suhteline eelisseisund tavaliselt teatud tooraine hankimisel või põllumajandussaaduste tootmisel, seega vabakaubanduse korral ekspordiksid nad peamiselt toorainet ja impordiksid tööstustooteid. Viimastel kümnenditel on arengumaad muutunud tunduvalt heterogeensemaks: teatud grupp riike jätkab mineraalsete toorainete eksporti, teised on aga edukalt üle läinud tööstuskau-pade ekspordile.
- Arengumaad on rahvusvahelisel tasandil omandanud teatud kollektiivse poliitilise jõu ja hääleõiguse. Üheks põhjuseks on nende maade elanikkonna osakaalu pidev kasv maailma koguelanikkonnas, teiseks on arengumaadel suur osakaal ÜRO-s.

Üheks suurimaks erinevuseks arenenud riikide ja arengumaade kaubanduspoliitikas on asjaolu, et vaesed maad tegelevad peamiselt tööstuse eelisarendamisega. Tööstuse arendamine teiste majandussektorite arvelt on teatud mõttes sümboolse tähendusega: leitakse, et tööstuse kõrge arengutase on rahvusliku sõltumatus põhiline tunnusmärk. Peale psühholoogiliste tegurite seletab tööstuse eelisarendamist nn. tärkava tööstusharu kaitse argument, mis on aluseks **importi asendava industrialiseerimise** strateegiale (vt. ptk. 8.3.1.).

On ajalooline tõsiasi, et maailma kolm juhtivat riiki – USA, Jaapan ja Saksamaa – alustasid oma industrialiseerimisprogramme kaubandustõkete taga. USA praktiseeris ISI poliitikat Kodusõjast kuni Teise maailmasõja lõpuni, mil USA firmad ei vajanud enam impordi eest kaitsmist. Saksamaal olid kõrged tollimaksud tööstustoodetele 19. sajandi lõpul. Jaapani suur edu terase, autode ja arvutite tootmisel algas samuti proteksionismi varjus. Kui Jaapani vastavad tööstusharud 1970. aastate algul maailmaturul konkurentsivõimeliseks muutusid, võeti valitsuse tõkked impordilt maha. Selliseid praktilisi näiteid ajaloost võib tõlgendada kaheti: ühelt poolt ISI poliitika kriitikana, kuna pärast imporditõkete likvideerimist on vastavad tootmisharud

tormiliselt arenenud; teiselt poolt aga ISI poliitika kaitsena, kuna võib öelda, et praegune suur edu maailmaturul on saavutatud tärkava tootmisharu kaitsmise tulemusena.

Praktikas on paljud arengumaad võtnud tärkava tööstusharu kaitsmise oma majanduspoliitika alustoeaks, kuigi teoreetikud on esitanud sellele argumendile nii poolt- kui vastuväiteid. Arvatakse, et ISI valiku põhjused on majanduse ja poliitika segu. Kuni 1970. aastate alguseni olid paljud arengumaad skeptilised oma väljavaadete suhtes üldse tööstuskaupu eksportida. Loodeti, et impordi piiramine võimaldab kodumaisel tööstusharul katta vähemalt sisemaised vajadused.

ISI poliitikal arvatakse olevat vähemalt neli tähtsat õigustust.

- Industrialiseerimine toob enesega kaasa suured sotsiaalsed ja majanduslikud kõrvalefektid: tehnoloogia ja tööliste kvalifikatsiooni tõusu, uue suhtumise, usu tööstusharu kasvu, rahvusliku uhkuse ja vahest ka julgeoleku kasvu.
- Suurtes arengumaades võib impordi asendamine tuua kaasa kaubandustingimuste paranemise. Ekspordi liigse kasvu korral võivad suure arengumaa tohutud kaubamassid maailmaturu hinnad alla viia. Lisaks võivad arengumaade suured ekspordiaktsioonid põrgata arenenud riikide kaubandustõketele. Impordi asendamine kodumaise toodanguga kaldub aga juhul, kui sel üldse on mingi mõju impordihindadele, kallutama neid allapoole. Viimane argument ISI kasuks on selgelt märgatav Brasiilia puhul.
- Tööstuskaupade impordi asendamine on ka odava ja mugavalt kättesaadava turuinformatsiooni võimalus. Arengumaal ei pruugi olla ülevaadet tuhandetest kaupadest, mis ringlevad maailmaturul. Kuid kodumaised ettevõtjad ja majandusjuhid võivad suhteliselt kergesti ennustada, milliseid kaasaegseid tööstustooteid ja mis hinna eest nad võiksid müüa kodumaisel turul. Selleks on tarvis vaadata impordimahtusid ja toodete nimekirju.
- ISI eelistamise põhjuseks on olnud ka lootus, et sel teel toimub tootmistegurite ümberpaiknemine põllumajandusest ja

teistest madala tootlikkusega tegevustest impordiga konkureerivatesse tööstusharudesse. Lisaks on arengumaad riigieelarve finantseerimisel alati rohkem tollituludele toetunud kui arenenud riigid. 1982. a. tehtud uurimuse alusel oli impordi- ja ekspordimaksude osakaal valitsuse tuludes arengumaades 28,4%, vahepealsetes riikides 18,5% ja tööstusriikides 4,2% (Caves 1993: 278).

Arengumaade kaubandustingimuste halvenemine ja maksebilansi defitsiit õigustavad küll teatud osas impordi asendamist tollibarjääride abil, kuid üldiselt leitakse siiski, et impordi asendamine majanduskasvu aeglustumise vältimiseks (maksebilansi poolt tekitatud surve all) pole eriti mõistlik. ISI poliitika on seotud kuludega, mis võivad kergesti ületada tulusid. Ekspordi struktuuri muutmiseks mõeldud asenduspoliitikad võivad osutada väärtuslikuks juhul, kui kaitstavad tooted omavad maailmaturul kõrget nõudluse tuluelastsust ning asenduskulud ei ole liiga suured. Tugevaimaks pooltargumendiks on olukord, kus esineb välisvaluuta defitsiit üheaegselt ekspordi maksimumiga (Thirwall 1976: 54). Sellisel juhul on ressursside kasutamise alternatiivkulu võrdne nulliga ning impordi asendamise poliitikaga saab võita senikaua, kuni lisanduv väärtus on positiivne, ehk teisiti öeldes, seni kuni kulud importsisendite ostmiseks kodumaise tootmise tarbeks ei ületa analoogiliste valmistoodete importimise kulusid. Kui ekspordi maksimumi ei eksisteeri (mis on üsna tõenäoline), on parimaks poliitikaks pigem ekspordi toetamine subsiidiumite abil, selekteerides välja valdkonnad, kus riigil on suhteline eelis, ning pidades silmas ka tootmise mõjusid maksebilansile ja eksporditavate toodete erinevaid tuluelastsusi. Sisemaiste häirete olemasolul on esmaseks lahendiks subsiidiumid, kuna tariifide kasutamine väliskaubanduse häirete korrigeerimiseks tekitab omakorda häireid sisemajanduses.

Mitmete empiiriliste vaatluste tulemused võimaldavad hinnata impordi asendava industrialiseerimise poliitika tulemuslikkust. Analüüsides arengumaade poolt rakendatud kaubandustõkete mõju nende maade heolule perioodil 1953–76, on leitud, et

need tõkked tõid kaasa olulisi kaotusi Argentiinas, Tšiilis, Kolumbias, Egiptuses, Ghanas, Indias, Mehhikos jt. riikides.

Samal ajal on läbi viidud testid kontrollimaks, kas riigi majanduslik kasv ISI poliitika perioodil ületas kasvu ekspordi soodustamise perioodil. Tulemused näitavad, et üleminek impordi piiramiselt ekspordi tagasihoidlikule soodustamisele on toonud kaasa ekspordi kasvutempode olulise tõusu ja RKP kasvu (vt. tabel 11.1.). Kuid need järeldused ei tõesta põhjuslikku seost, vaid ainult konstateerivad fakte.

Tabel 11.1.

Majanduse kasvutempod eri kaubandusstrateegiatega korral

Riik	Periood	Kaubandus- strateegia*	Kasvutempo aastas (%)	
			eksport	reaalne RKP
Brasiilia	1955–60	ISI	-2,3	6,9
	1960–65	ISI	4,6	4,2
	1965–70	EO	28,2	7,6
	1970–76	EO	24,3	10,6
Kolumbia	1955–60	ISI	-0,8	4,6
	1960–65	ISI	-1,9	1,9
	1970–76	EO	16,9	6,5
Lõuna-	1953–60	ISI	-6,1	5,2
Korea	1960–65	EO	40,2	8,5
	1970–76	EO	43,9	10,3
Tuneesia	1960–70	ISI	6,8	4,6
	1970–76	mõõdukas ISI	23,4	9,4

* ISI – impordi asendamise strateegia

EO – ekspordile orienteeritud strateegia

Maailmapanga töögruppides uuriti 31 arengumaa majanduspoliitikat. Arvutati välja nn. hindade kõrvalekaldumise indeksid, mis näitavad ISI poliitikaga kaasnevat hindade lahknemist maailmaturu hindadest. Nende indeksite võrdlemine RKP kasvutempodega võimaldab analüüsida ISI poliitika mõju majanduskasvule. Tulemused näitavad, et üldreeglina on RKP kasvutempo ühe elaniku kohta aeglasem riikides, kus valitsuspoliitika põhjustab rohkem hindade hälbeid. Ajavahemikul 1973–83 olid RKP kasvutempod ja hindade kõrvalekalded tugevas negatiivses korrelatsioonis, kuid varasemal perioodil (1965–73) oli nimetatud seos nõrgem (Varblane 1994: 7). Kahe perioodi tulemuste erinevuse põhjal võib oletada, et 1970. aastatel jätkunud hindade kallutamise poliitika oli üha suureneva negatiivse mõjuga RKP kasvutempodele.

Arengumaade illusioon koormavate kaubanduspiirangute kasulikkuse suhtes hakkas taanduma 1970. aastail, kuna ilmnis, et hindade lähendamine vabakaubanduse hindadele on võimaldanud üldreeglina saavutada suuremaid majanduskasvu näitajaid kui jäik impordi piiramise poliitika. Hakati teadvustama ka teisi ISI negatiivseid külgi (Caves 1993: 278):

- kodumaised ISI-firmad kaldusid sageli siseturul monopoliselt käituma ja olid ebaefektiivsed;
- üsna märkimisväärsed olid tootmistegurite ISI-harudesse suunamise alternatiivkulud – primaartooteid eksportivate harude ulatuslik maksustamine võib kaubandusbilansi olukorda oluliselt halvendada;
- ISI-harud kaldusid olema kapitali-intensiivsed, mis Heckscher-Ohlini teooria alusel ei sobi hästi tööjõurikastele arengumaadele.

Seega on mõistetav arengumaade huvi nihkumine ekspordile orienteerituse ja kaubanduspiirangute vähendamise suunas. Viimasele trendile aitab kaasa ka üldiste eelistuste süsteem (*GSP – Generalized System of Preferences*), mis püüab anda arengumaade ekspordile piiratud ulatuses tollivaba pääsu arenenud riikide turgudele. Arengumaade ekspordi on soodustanud ka

rahvusvaheliste korporatsioonide tegevus, kus tootmise tööjõu-intensiivne etapp toimub arenguriikides, aga sisendid imporditakse ja valmistoodang eksporditakse arenenud riikidesse.

Nihe **ekspordile orienteeritud industrialiseerimise** suunas põhjustas kiire tööjõuintensiivsete tööstustoodete ekspordi kasvu mitmetes Aasia ja Ladina-Ameerika riikides. OECD uurimuse kohaselt suurenes NIC-de osa maailma tööstuskaupade ekspordis 2,5%-lt 1963. a. enam kui 7%-le 1977. a. Avatus rahvusvahelisele kaubandusele mõjus soodsalt ka sissetulekute kasvule arengumaades. 30 riigi 1970.–82. a. näitajate baasil tehtud statistiline uurimus näitas, et nende RKP kasvutempod ühe elaniku kohta suurenesid kaubandustõkete alandamise tagajärjel märgatavalt (Caves 1993: 279).

12. VÄLISABI JA -LAENUD

12.1. Välisabi olemus ja liigid

Välisabi kontseptsioon, mille kohaselt rikkad riigid peaksid vaeste arengut materiaalselt toetama, tekkis pärast Teist maailmasõda ning oli mõjutatud põhiliselt neljast tegurist.

1. Sel perioodil saavutasid paljud riigid esmakordselt poliitilise iseseisvuse ning alaarengu probleemid, mis jäid varem koloniaalsuhete varju, kerkisid enam esile. Seejuures tundsid endised koloniaalimpeeriumid suuremal või vähemal määral vastutust ja pidasid enda kohuseks arengumaade probleemide lahendusi otsida. Vastutustunne oli osaliselt rahvusvaheliseks paralleeliks arenenud riikides kujunevale heaoluriigi poliitikale.
2. Vahetult sõjajärgsetel aastatel nähti välisabis peamist relva külma sõja võitmiseks. Selle kaudu loodeti uusi iseseisvunud riike enda poole võita ning piirata niiviisi kommunismi levikut maailmas.
3. Arenenud riikidel oli suhteliselt värske 1930. aastate majanduskriisist väljumise kogemus, kus massiline tsükliline tööpuudus ületati Keynesi õpetuse alusel kogunõudluse mõjutamise kaudu. Järgmise probleemina hakkasid majandusteadlased uurima, kuidas oleks pärast majanduse stabiliseerimist kõrgel hoivetasemel võimalik saavutada pidev ja ühtlane majanduskasv. Need uuringud kandusid üle ka arengumaadele.
4. Arengumaade majanduslik olukord meenutas mõneti Lääne-Euroopa riikide sõjajärgset olukorda – sissetulekud olid langenud ning riikide tootmisvõimsused purustatud. Arvati, et kuna Marshalli plaan Euroopas oli edukas, peaks analoogiline abistamine toetama ka arengumaid.

12.1.1 Kontseptuaalsed ja mõõtmisprobleemid

Välisabi defineerimiseks on mitmeid võimalusi, ühene lähene mine seni paraku puudub. Järgnevalt vaadeldakse alternatiivseid välisabi definitsioone ning analüüsitakse nende puudusi.

Definitsioon A. Välisabi hõlmab kõik ressursside siirded ühest riigist teise.

Selle definitsiooniga seostub kaks probleemi. Esiteks, ressursside ülekanne võib toimuda varjatud vormis. Näiteks tööstusriikide turgudel arengumaadele antavate ekspordi soodustariifide tulemuseks on arengumaade puhaskasum ja arenenud riikide puhaskahjum, mis põhidefinitsiooni järgi peaks arvestatama välisabi alla, kuid tavaliselt seal ei kajastu. Teiseks, välisabi mõiste alla ei kuulu siiski kõik kapitalivood, näiteks erainvesteeringud kui tavalised kommertstehingud kasusaamise eesmärgil.

Definitsioon B. Välisabiks peetakse iga kapitalivoogu arenguriiki, mis rahuldab kahte tingimust: (a) selle eesmärk peab olema mittekommertsiaalne (doonori poolt vaadatuna) ning (b) see peab olema iseloomustatav soodustingimustega, s.t. intressimäär ja tagasimaksmisperiood peavad olema soodsamad kui kommertslaenudel.

Selle definitsiooni kohaselt võib välisabi sisaldada ka militaaraabi (rahuldab mõlemaid tingimusi), mida aga rahvusvaheliselt üldjuhul välisabina ei aktsepteerita, kuna see ei aita kaasa sihtmaa majanduslikule arengule.

Definitsioon C. Välisabi hõlmab kõik rahalises või muus vormis antavad sooduslaenud ja riiklikud grandid, mille üldiseks eesmärgiks on ressursside ülekandmine arenenud riikidelt vähemarenenud rahvastele (tänapäeval ka OPEC-i liikmetelt teistele arengumaadele) majanduskasvu ja/või tulude ümberjaotamise huvides.

Siin on probleemiks tõeliste arengulaenude ja tavaliste komerts-laenude eristamine, kuna tegelikkuses on väga keeruline välja selgitada doonorite tegelikke motiive.

OECD Arenguabi Komitee (*DAC – Development Assistance Committee*) kriteeriumite alusel jaotatakse välisabi kahte rühma.

I. Ametlik arenguabi (*ODA – official development assistance*):

- 1) bilateraalsed grandid, sh. tehniline abi;
- 2) kahepoolsed sooduslaenud;
- 3) annetused multilateraalsetele institutsioonidele;
- 4) tarnija krediidid.

II. Muud ametlikud kapitalivood:

- 1) bilateraalsed (valitsustelt);
- 2) multilateraalsed (rahvusvahelistelt organisatsioonidelt).

Täpsemalt defineerib OECD ametlikku arenguabi kui *DAC-i abisaajate nimekirja I osas loetletud riikidele antavaid toetusi või laene, mis tulevad riiklikust sektorist, on suunatud majandusarengu ja heaolu toetamiseks ning antakse soodustingimustel (grandisisaldus on vähemalt 25%)*.

Muud ametlikud kapitalivood hõlmavad väiksema grandisisaldusega arengulaene, mida ei anta soodustingimustel või mis pole mõeldud otseselt majandusarengu soodustamiseks. Nende hulka ei arvata ametlikke ekspordikrediite, mis on suunatud peamiselt kaubanduse, mitte arengu toetamisele.

Peamiseks arenguabi statistika kogujateks ja esitajateks on Maailmapank, kes üllitab vastavad andmed kord aastas ilmuvates maailma võlatabelites (*World Debt Tables*), ning OECD. Nende organisatsioonide välisabi arvestuses esineb mitmeid erisusi.

1. Esimene neist hangib andmeid peamiselt deebitoridelt, teine kreditoridelt.
2. Erinevalt käsitatakse arenguabi saajate ringi. Maailmapanga arengumaade definitsioon hõlmab kõiki madala ja keskmise tulutasemega riike (v. a. alla 30 000 elanikuga riigid) ning

1994.–95. a. võlatabelites oli neile kriteeriumitele vastavaid maid 137 OECD definitsiooni kohaselt on arengumaadeks vastavasse DAC-i nimekirja kantud riigid, kusjuures see loend hõlmab üle 10 Maailmapanga poolt kõrge tulutase-mega maade hulka kantud riigi (Iisrael, Singapur jt.), samuti mitmeid väikese rahvaarvuga riike. Lisaks põhjustavad lahknevusi andmetes Kesk- ja Ida-Euroopa transformatsioonimaad, mis sisalduvad küll Maailmapanga klassifikatsioonis, kuid on OECD arengumaade põhinimekirjast välja jäetud.

Loetletud erinevused muudavad Maailmapanga ja OECD andmed võrreldamatuks. Näiteks oli multilateraalse arenguabi kogusumma 1994. a. OECD andmetel 21 miljardit USD, Maailmapanga andmetel aga vaid 14 miljardit USD (IMF 1995: 25).

12.1.2. Bilateraalne ja multilateraalne välisabi

Kõige üldisemalt võib välisabi jagada bilateraalseks ehk kahepoolseks abiks ja multilateraalseks ehk mitmepoolseks abiks. Bilateraalse abi osakaal arengumaade keskmises ja pikaajalises riiklikus välisvõlas on viimastel kümnenditel pidevalt kasvanud ning moodustas 1994. a. koguvõlast ühe kolmandiku. Pisut aeglasemalt on kasvanud multilateraalse abi osakaal; mõlemad on suurenenud erakrediitide arvel, mille osakaal on langenud 42%-le (vt. tabel 12.1.). Arvatakse, et kahepoolne abi jääb arengumaadele ka edaspidi oluliseks finantseerimisallikaks, eriti madala tulutasemega ja suure võlakoormaga riikidele, kellel puudub juurdepääs rahvusvahelisele kapitaliturule.

Kahepoolsed doonorid defineerivad välisabi sageli ühe oma välispoliitika instrumendina ning klassifitseerivad selle eri kategooriatesse kolme kriteeriumi alusel:

- 1) finantseerimismeetodi järgi (kommerts-laenu, soodus-laenu, tagastamatu abi);
- 2) eesmärgi alusel (pikaajaline areng, poliitiline ja majanduslik stabiilsus, sõjalise jõu säilitamine);

- 3) ülekantavate ressursside järgi (põllumajandustooted, masinad ja seadmed, muud kaubad, personal).

Tabel 12.1.

Arengumaade välisvõla struktuur 1980.–1994. a.

Periood	Välisvõlg kokku (mld. USD)	(% koguvõlast)		
		Multi- lateraalne	Bilateraalne	Era- laenud
1980–84	503	18,2	27,0	54,7
1985	756	19,6	26,1	54,3
1986	874	20,5	26,6	52,8
1987	1008	21,3	27,7	51,0
1988	1012	20,5	29,4	50,1
1989	1036	20,6	30,9	48,5
1990	1104	22,1	32,2	45,5
1991	1152	23,0	33,6	43,4
1992	1171	23,2	33,8	43,0
1993	1246	23,3	34,2	42,5
1994	1331	23,2	34,7	42,1

Allikas: IMF 1995: 43–44.

Alternatiivne võimalus väliskapitali saamiseks on mitmepoolse abi korras. Rahvusvahelise Valuutafondi, Maailmapanga ja regionaalsete arengupankade poolt antavate laenude eeliseks teiste finantseerimisallikate ees peetaksegi nende institutsioonide multilateraalset olemust. Rõhutatakse peamiselt kahte tegurit.

Esiteks, kuna eri riikide investeerimiskeskonda puudutav informatsioon on oma olemuselt nn. avalik kaup, suudavad multi-agentuurid infoga seotud võimalikke välisefekte (*informational*

externalities) eraagentuuridest paremini internaliseerida. Eriti puudutab see sihtmaade valitsuspoliitika jälgimise võimalusi.

Teiseks on multiagentuuridel teatav autonoomsus laene andvate riikide valitsustest, seega on nende ametlik suhtlemine sihtriikidega vähem politiseeritud kui valitsustevaheline suhtlemine. Selline kontakt annab doonorile eelise laenude sidumisel muutustega sihtmaa poliitikas.

12.2. Välisabi osutamise motiivid ja kriteeriumid

Doonorite otsused konkreetsetele sihtriikidele abi andmisel on mõjutatud paljudest, sageli konfliktsetest teguritest. Üldistavalt võib välja tuua järgmised motiivid:

- ressursse loovutav riik saab abi andmise kaudu suurendada potentsiaalset eksporditurgu ning pääseb ligi odavatele tooraineallikatele;
- arenenud riigid saavad arengumaadesse realiseerida oma põllumajandusülejäagi, säilitades seeläbi farmeritele tööhõive ja sissetulekud;
- doonori eesmärgiks võib olla subjektiivne "hea onu" maine saavutamise sihtmaal, mis võimaldab saavutada varjatud majanduslikke ja poliitilisi sihte;
- arenguabi suurendab arengumaade poliitilist stabiilsust (sihtmaa elanike rahuldumata nõudluse katmise kaudu), mis tõstab kohaliku valitsuse prestiiži.

Laiemalt võib doonorite motiivid jaotada poliitilisteks ja majanduslikeks. Ajalooliselt on olulisimad olnud **poliitilised motiivid**: algul Euroopa riikidele (USA Marshalli plaan), hiljem ka strateegiliselt tähtsa geograafilise asendiga arengumaadele antud abi puhul. Abi eesmärgiks oli vastavalt kommunismi- või kapitalismileeri tugevdamine ja uute poolehoidjate värbamine iseseisvunud riikide hulgast. Eranditeks olid vaid üksikud doonormaad, nagu Rootsi, Norra ja Kanada, kes ei järginud poliitilisi ideoloogilisi motiive.

Tänaseks on tähelepanu nihkunud geopoliitilistelt teguritelt välisabi põhieesmärgile, milleks on arengumaade püsiva majandusarengu ja heaolu kasvu tagamine vaesuse vähendamise ning riigijuhtimise institutsioonide arengu kaudu (IMF 1995: 29). Seejuures püütakse paindlikult arvestada ka teisi strateegilisi tegureid ning ajalooliste, poliitiliste ja majanduslike seoste ulatust.

Välisabi osutamise **majanduslikud motiivid** seonduvad nelja probleemide ringiga.

1. Arengumaades eksisteerivad välisvaluuta piirangud. Neid selgitab täpsemalt topeltlõhe mudel, mille põhiargumendi kohaselt on enamikus arengumaades kas sisesäästude puudujääk investeringute katmiseks või välisvaluuta puudujääk tootmisvahendite ja pooltoodete impordi finantseerimiseks.
2. Eeldatakse, et välisabi kiirendab täiendavate sisesäästude teket (kõrgema kasvutempo tulemusena), mille tagajärjel peaks arenguprotsess muutuma isetoimivaks ning vajadus edasise välistoetuse järele kaduma.
3. Tehnilise abi andmise eesmärgiks on kvalifitseeritud tööjõu defitsiidi ületamine arengumaades, et tagada finantsabi efektiivne rakendamine majanduskasvu kiirendamiseks.
4. Eesmärgiks on suurendada sihtriigi absorbeerimisvõimet (võimet kasutada välisressursse efektiivselt). Reaalsuses tähendab see enamasti välisabi kasutamist doonorile meelepärasel viisil, mis ei pruugi olla parim sihtmaa seisukohalt. Sageli otsustatakse just absorbeerimisvõime alusel, kellele, kui palju, mis vormis, mille jaoks ning millistel tingimustel abi anda.

Teatud survegrupid käsitlevad välisabi kui arenenud riikide poliitilise tahte väljendust vaeseid maid arengus järele aidata. 1964. a. tegi UNCTAD esildise, mille kohaselt arenenud riigid peaksid arengumaid toetama 1% ulatuses oma rahvatulust (siia alla kuulus nii ametlik abi kui erainvesteeringud). Sellest 70% pidi moodustama ametlik arenguabi ning idee pidi ellu rakenduma 1985. aastaks. 20. saj. lõpul pidanuks arenguabi ulatuma

1%-ni tööstusriikide RKP-st. Tegelikuses need plaanid ei täitunud. 1983. a. moodustas OECD poolt antav arenguabi vaevalt poole ehk 0,36% ÜRO poolt ettenähtust, 1968. a. oli vastav näitaja 0,39%. DAC-i liikmesriikide poolt antud ametlik arenguabi oli 1960. a. 0,51%, 1983. a. 0,37% ja 1994. a. vaid 0,29% nende RKP-st. Peamiste kahepoolse abi doonorite annetuste väärtuse suhe vastavate riikide RKP-sse perioodil 1989–1994 on toodud tabelis 12.2. (IMF 1995: 29–31).

1970. aastatel ilmnis tööstusriikide sisemajanduslike probleemide tõttu doonorite negatiivne suhtumine välisabi andmisesse – maksumaksjad nurisesid, et nende säästud lähevad vaid arengumaade rikka eliidi toetuseks, kes on tegelikult jõukamad kui doonormaa maksumaksjad. Doonorriikide avalikkuse surve ja väited, et abiandmine on lihtsalt kasutu raha raiskamine, on sundinud doonoreid tõstma abi efektiivsust. Samuti on reageeritud kriitikale, et abi ei jõua sageli neile, kes seda tegelikult vajavad, ning hakatud rohkem abi andma valitsusväliste organisatsioonide kaudu (nn. rohujuurte tasandil lähenemine).

Tänapäeval on märgatav doonorite abipoliitika kohandamine muutunud globaalsetele tingimustele. Neist on olulisimad:

- külma sõja lõppemine,
- transformatsioonimaade välisabivajadus,
- uued abivaldkonnad (näiteks nn. *emergency assistance* rahu tagamiseks ja sõjapõgenike toetamiseks);
- doonorriikidest endist lähtuv nõudmine abi vähendada (eelarvelistest kaalutlustest lähtudes).

Praktilisel tasandil on vastamata küsimus, millist kriteeriumi peaks abi jagamisel järgitama. Majandusteoreetikud ja -praktikud on antud küsimuses eri seisukohtadel. Näiteks väidetakse, et välisabi andmise eesmärgiks ei pea olema mitte sihtmaa elustandardi otsene tõstmine, vaid selle tootmispotentsiaali kasvu kiirendamine. Tootmispotentsiaali kasv sõltub säästmise piirkalduvusest eri riikides ning abi tootlikkusest, viimane omakorda sihtmaa majanduse absorbeerimisvõimest.

Tabel 12.2.

DAC-i doonorite poolt antud ametlik arenguabi 1989.–1994. a.

(miljardit USD)

Doonorriik	1989	1990	1991	1992	1993	1994	% doonori RKP-s 1994
Kanada	2,3	2,5	2,6	2,5	2,4	2,2	0,42
Taani	0,9	1,2	1,2	1,4	1,3	1,5	1,03
Prantsusmaa	5,8	7,2	7,4	8,3	7,9	8,4	0,64
Saksamaa	4,9	6,3	6,9	7,6	7,0	6,8	0,33
Itaalia	3,6	3,4	3,3	4,1	3,0	2,0	0,20
Jaapan	9,0	9,1	11,0	11,2	11,3	13,2	0,29
Holland	2,1	2,5	2,5	2,8	2,5	2,5	0,76
Rootsi	1,8	2,0	2,1	2,5	1,8	1,7	0,90
Suurbritannia	2,6	2,6	3,2	3,2	2,9	3,2	0,30
USA	7,7	11,4	11,3	11,7	10,1	9,9	0,15
10 doonorit kokku	40,7	46,6	49,6	53,3	50,2	51,4	...
DAC kokku, sh.	45,7	53,0	56,7	60,9	56,4	57,8	0,29
bilateraalne abi	32,9	37,2	41,3	41,2	39,3	40,2	
multilateraalne abi	12,8	15,8	15,4	19,6	17,1	17,6	
DAC kokku ¹ , sh.	0,32	0,33	0,33	0,33	0,31	0,29	
bilateraalne abi ¹	0,23	0,24	0,23	0,24	0,21	0,20	
multilateraalne abi ¹	0,09	0,09	0,10	0,09	0,10	0,09	...

¹ %-na doonorite summaarsest RKP-st

Seega maksimeerib nimetatud kriteerium abist saadava tulu, kuid ignoreerib samas võrdse tulujaotuse argumenti ning fakti, et kui pikaajaliselt on eesmärgiks arengumaade isetoimetulemine, siis tuleks abi jaotada ka neile riikidele, kellel hetkel on madal säästmismäär, vähene absorbeerimisvõime ja madal investeringute tasuvus.

Jälgides arenguabi liikumist eri regioonide ja tulutasemega riikide lõikes võib täheldada tihedat seost abivoogude ja peamiste sihtmaade poolt elluviidavate struktuursete majandusreformide vahel. Näiteks madala tulutasemega riikides, mis viivad ellu IMF-i poolt toetatavaid kohandumisprogramme, on abivood 1990. aastate alguses kasvanud tunduvalt kiiremini kui teistes arengumaades (IMF 1995: 34). Eelkõige kajastub selline trend multilateraalsete doonorite abistamispoliitikas, kuid ka paljud bilateraalse abi osutajad on hakanud enam rõhku panema otse-sele vaesuse vähendamise poliitikale. See tähendab traditsiooniliste arenguprojektide (infrastruktuuride väljaehitamine jms.) asendamist sotsiaalsektori toetamisega ja investeeringutega inimkapitali.

12.3. Välisabi väärtus sihtriigi jaoks

12.3.1. Välisabi väärtust mõjutavad tegurid

Rahvusvaheliste kapitalivoogude erinevate liikide ja erinevate laenutingimuste tõttu on oluline eristada väliskapitali nominaalväärtust ja kasu sellega kaasnevatest täiendavatest kaupadest ja teenustest. Samuti tuleks analüüsida välisabi kvalitatiivseid ja kvantitatiivseid aspekte üldisemalt.

Näiteks oli arengumaadesse suunatud ressursside kogusumma (arenguabi pluss välisinvesteeringud) 1983. a. 61,8 miljardit USD (ligikaudu sama palju kui 1994. a. 65,7 miljardit USD), mis on suhteliselt suur arv. Kuid samal aastal kogu maailmas sõjaliseks otstarbeks kulutatud enam kui 600 miljardist USD moodustas ametlik arenguabi vähem kui 5% (Donaldson 1986: 130). Teise võrdlusena võib märkida, et näiteks Euroopa riikide poolt Marshalli plaani raames saadud arenguabi ühe elaniku kohta ületas tunduvalt vastavaid näitajaid praegustes arengumaades (v.a. Taivan ja Lõuna Korea).

Tuleb eristada järgmisi välisabi väärtust kajastavaid mõisteid:

- välisabi tasuvus (*return*) – abi nominaalväärtuse ja tagasimaksete vahe diskonteerituna väliskapitali tootlikkusega sihtmaal;
- tulud ehk kasulikkus (*benefit*) – abi nominaalväärtuse ja tagasimaksete vahe diskonteerituna intressimääraga, millega riik oleks pidanud laenama rahvusvahelistel finantsturgudel;
- väärtus (*value*) – ülekantud summa reaalväärtus, mõõdetuna tema ostujõuga.

Abi kasulikkus võib erineda abi väärtusest, kui see on seotud kaupade ostmisega doonormaalit hindadega, mis erinevad maailmaturu hindadest. Kui välisabi intress pole soodsam kui komertslaenuudel ning doonori kaubad on kallimad kui vabal turul, siis võib abi tegelik väärtus olla isegi negatiivne. Seega peab abi vormis ülekantavate finantsressursside suuruse hindamisel arvestama järgmiste tegurite mõju:

- 1) intressimaksud ja repatrieeritavad kasumid – on võimalik, et ressursside koguvool arengumaadest arenenud riikidesse ületab vastassuunalise liikumise, näiteks 1980. aastail olid kapitalivood Ladina-Ameerikast USA-sse enam kui neli korda suuremad vastupidistest voogudest;
- 2) abi reaalväärtust vähendab seotus laenu allikaga (tuleb kulutada doonormaa kaupadele ja teenustele, mis on tavaliselt kallimad) või konkreetse projektiga (mis pole sageli sihtriigile prioriteetne ning ei pruugi kaasa aidata tegelike arengueesmärkide saavutamisele);
- 3) abi reaalväärtuse kahanemine inflatsiooni mõjul.

Üheks olulisemaks välisabi väärtust kahandavaks teguriks on kujunenud abi seotus, mis ei võimalda sihtriigil saadud kapitali oma äranägemise järgi kasutada. Doonori poolt seatavad piirangud võib jaotada kaheks:

- 1) kulutamispriirangud ehk ettekirjutused selle kohta, k u s abi saaja peab raha kasutama;
- 2) kasutamispriirangud, mis määravad, k u i d a s tuleb abi kasutada.

Kulutamispiirangud sunnivad tavaliselt abi saajat ostma kaupu doonormaa pakkujatelt; seda nimetatakse ka hankeseotuseks (*procurement tying*). Selline piirang vähendab abi väärtust, kuna välistab võimaluse osta just täpselt selliseid kaupu, mida soovitakse, ning teha seda odavamal turul. Kasutamispriirangud tähendavad tavaliselt sundust kulutada saadud raha konkreetse (doonori poolt määratud) projekti finantseerimiseks. Võimalik on ka topeeltsidumine, s.t. sama abisumma sidumine mõlema tingimusega. Topeltsidumise korral ei pruugi doonori poolt toetatav projekt sobida abi saaja arenguprogrammiga, kuna:

- tehnoloogia võib olla ebasobiv;
- kohustuslik import doonorriigist võib kujuneda liiga suureks;
- pakkujad võivad ekspluateerida teadmist, et ostja on seotud, ning nõuda kõrgemat hinda;
- investeringu edaspidine teenindamine võib kujuneda kalliks.

Seotud allikast hangitud importkaupadega seotud ülekulud ulatuvad hinnangute kohaselt 10–20%-ni ning on sisuliselt ekspordisubsiidiumiks doonormaa – kui abi poleks seotud, siis endise konkurentsivõime säilitamiseks peaks tootjatele subsiidiumi maksuma doonorriigi enda valitsus. Seega peavad arengumaad maksuma intresse arenenud riikide ekspordisubsiidiumitelt. Õiglasem oleks ülekulusid käsitleda nende tõelise olemuse alusel. See leevendaks arengumaade intressikoormat ning lähendaks abi mõõdetavat väärtust tegelikule. Kritiseeritakse ka doonorriikide praktikat nõuda laenude tagasimaksmist defitsiitses välisvaluutas. Kui abi sidumine ongi doonori maksebilansi kaitsmiseks vajalik, peaks siiski aktsepteeritama laenude tagasimaksmist sihtmaa valuutas, säästes nii sihtmaa nappe välisvaluutareserve ja soodustades seeläbi ka kaubandust.

Väliskapitali sidumine kindla projektiga võib küll näiliselt aidata vältida väliskapitali “äratarbimist” ja tagada teatud ulatuses selle tootliku kasutamise, kuid üldjuhul pole see siiski parim lahend. Sihtlaenude kasutamist peetakse õigustatuks vaid juhul, kui sihtriigil puuduvad täielikult siseressursid arengu alustami-

seks. Vastasel korral kerkib esile ressursside asendatavuse probleem: abi vabastab kodumaised ressursid muul otstarbel kasutamiseks.

Näide: Viini Ooperi taastamisprojekti finantseerimine Teise maailmasõja järel Euroopa taastamisprogrammi raames (Nurkse 1962: 96).

Austria valitsuse laenutaotlusele Viini Ooperi taastamiseks vastati eitaval, kuna tegu polnud tootliku projektiga. Siis meenus Austria valitsusele, et hiljuti ehitati oma rahadega mägedesse elektrijaam. Paluti uuesti laenu nimetatud elektrijaama ehitustööde eest tasumiseks. Palve rahuldati. Tulemus – elektrijaama ehitamiseks saadud laen võimaldas riigi vabanenud siseressursid suunata ooperi taastamiseks.

Ressursside asendatavus tähendab ka, et abi sidumisega saadavad doonoripoolsed maksebilansi tulud võivad tegelikkuses olla üsna väikesed. Viimast väidet saavad arengumaad kasutada relevantna läbirääkimistel abi sidumise vähendamise üle.

12.3.2. Abikomponendi väärtuse mõõtmine

Kuna eri kapitalivood on oma olemuselt erinevad, siis on nende võrreldavaks mõõtmiseks vaja mingit ühtset protseduuri. Grandid ja laenud ei ole ekvivalentsed, kuna viimased tuleb kunagi (koos intressidega) tagasi maksta. Erinevate kapitalivoogude võrdlemisel hinnatakse nendes sisalduvat abikomponenti ehk **grandisisaldust** (*grant element*). Grandisisaldust väljendatakse protsendina laenu nimiväärtusest ning selle arvutamiseks lahutatakse väliskapitali nominaalväärtusest tulevikus tehtavad tagasimaksed diskonteerituna vabaturu intressimääraga (tavaliselt võetakse diskontomääraks vaikimisi 10%). Puhta grandid ehk tagastamatu arenguabi väärtuseks on tema nimiväärtus. Tagasimaksmisele kuuluva väliskapitali tegelik väärtus erineb selle nimiväärtusest ja võib olla nii positiivne kui negatiivne, sõltuvalt laenuintressist. Negatiivseks kujuneb väärtus juhul, kui tagasimaksimisel tasutav reaalne intress ületab vabaturu intressimäära (tavaliselt sellist olukorda siiski ei esine). Välisabi tasuvus võib olla tunduvalt suurem kui selle reaalne väärtus juhul, kui välisabi tootlikkus on suurem vabaturu intressimäärast.

Rahvusvahelise kapitali abikomponendi hindamisel doonori seisukohalt lähtudes oleks õige kasutada intressimäära, millega doonor laenuks antava summa hangib. Sel juhul mõõdaks laenu grandisisaldus doonori kulutusi sooduslaenu andmisel. Traditsiooniliselt on diskontomäärana kasutatud laenukapitali alternatiivkulu doonorriigis, kuid selline mõõtmisviis on korrektselt kohaldatav vaid eeldusel, et laenu on võimalik anda ainult kodumaiseid investeeringuid ohverdades.

Abisaaja tulud on võrdsed doonori kulutustega ainult juhul, kui mõlemad kasutavad sama diskontomäära. Kui diskontomäär doonorile on madalam kui abisaajale, siis tulud ületavad kulusid ning kapitali ülekandmine suurendab summaarset heaolu.

Laenu abikomponendi kujunemisel on olulised ka mitmed teised tegurid. Esiteks eksisteerib nn. ajapikendusperiood (*grace period*) laenu väljamaksmise ja esimese tagasimakse vahel. Teiseks on oluline arvestada laenu tagasimaksmise lõpptähtaega (*maturity of loan*), kuna tagasimaksmise algusega hakkab subsiidium koos maksta jäänud laenuga vähenema. Mida pikaajalisem laen, seda suurem on kogu subsiidium.

Kõik kolm kirjeldatud abikomponenti kujundavat tegurit – intressisubsiidium, pikendusperiood ja tagasimaksmise tähtaeg – saab koondada ühte valemisse (Thirwall 1976: 64):

$$(12.1.) \quad G = F - \sum_{t=1}^T \frac{P_t}{(1+r)^t}$$

kus: G – laenu grandisisaldus,
 F – laenu nimiväärtus,
 P_t – tagasimakstav laenusumma koos intressiga aastal t ,
 T – laenu tagastamise lõpptähtaeg,
 r – diskontomäär.

Kuna P_t sisaldab intressimäära, siis näeme, et mida väiksem on intressimäär võrrelduna diskontomääraga ning mida kaugem on tagasimaksetähtaeg, seda suurem on laenu abikomponent.

Empiiriliste uuringute tulemusel on leitud, et grandisaldus on üsna tundlik intressi- ja diskontomäära väikeste muutuste suhtes, kuid suhteliselt vähetundlik muutustele pikendusperioodis ja tagasimaksetähtajas. Pikad tagasimaksetähtajad ja pikendusperioodid on seega mõeldud pigem likviidsuse kui abi pakkumiseks.

Eri institutsioonide poolt aastail 1985–1994 antud laenude tingimused on toodud tabelis 12.3.

Tabel 12.3.

Multilateraalsete institutsioonide arengulaenude tingimused

Institutsioon	Koguvõlg 1994		Uute laenude tingimused 1993				
	mld.		Grandisaldus				
	USD	%	int-ress	kestus	pikendus	10% CIRR ¹	
Mitte-sooduslaenud							
	199.1	100.0	7.43	18.1	5.0	15.0	
Sooduslaenud	110.1	100.0	1.79	32.0	8.7	66.4	59.5
IDA	66.1	60.1	0.75	37.2	10.1	79.5	69.7
AsDB	13.2	12.0	1.30	37.0	9.9	74.6	60.4
AIDF	5.9	5.4	0.76	43.3	10.1	80.2	73.4
IDB	5.1	4.6	3.39	23.5	6.2	46.9	37.1
Euroopa							
Investeeringispank	2.4	2.2	4.87	17.3	5.4	31.8	26.4
Euroopa Ühendus	1.1	1.0	3.48	19.6	8.0	40.1	40.6
Euroopa							
Arengufond	1.1	1.0	1.00	15.0	5.0	53.7	49.4
IBRD	0.8	0.7	3.77	17.6	5.3	39.5	23.9
OPEC-i erifond	0.7	0.7	3.42	15.3	4.6	37.9	27.6
Euroopa Nõukogu	0.7	0.7	1.00	10.0	6.0	47.6	42.4
IMF	6.8	6.2	0.50	10.0	5.5	49.1	41.6
Muud	6.1	5.5	3.00	24.5	7.1	49.8	

¹ CIRR – Commercial Interest Reference Rate

Allikas: IMF 1995: 48.

Praeguste suurimate mitmepoolse abi doonorite laenutingimused on erinevad, sõltudes laenamisega seotud kuludest ja planeeritud tulumarginaalist. Sooduslaenude pakkumine toimub tavaliselt läbi erilise "akna" ning intresside asemel rakendatakse fikseeritud makseid.

Maailmapanga poolt antavate laenude kestus ja tagasimaksmisperiodid varieeruvad sõltuvalt sihtmaa tulutasemest. Soodus- ehk kontsessioonilaene antakse enamasti kuni 40–50 aastaks, teisi pikaajalisi laene 20–30 aastaks. IMF laenab 5–10 aastaks, Euroopa Liit keskmiselt viieks aastaks. 1993. a. oli sooduslaenude grandisisaldus turuintressidega võrreldes keskmiselt 60%, varieerudes siiski üsna tugevalt doonorite lõikes.

13. ARENGUMAADE VÕLAKRIIS

13.1. Võlakriisi tekkepõhjused

Arengumaade võlakriisi juured peituvad aastates 1974–79, mil arengumaad hakkasid oma kiire kasvu toetamiseks rohkem importima (eelkõige kapitalikaupu ja kütust). Importi finantseeriti ekspordituludega, kuid naftahindade tõus tõi tööstusriikides kaasa stagnatsiooni ning vähendas nõudlust arengumaade kaupade järele. Tekkis vajadus hankida täiendavat välisvaluutat laenude kaudu.

Kuni 1970-ndate aastateni oli arengumaade välisvõlg tagasihoidlik, koosnedes peamiselt üksikute doonorriikide ja organisatsioonide sooduslaenudest majandusarengu ning kapitalikaupade impordi finantseerimiseks.

1970.–80. a. hakkasid OPEC-i riikide säästetud ressursside arvel laene andma Lääne-Euroopa ja USA erapangad. Need laenud olid üldisema iseloomuga, mõeldud peamiselt maksebilansi toetuseks ja ekspordisektori laiendamiseks.

Perioodil 1970–1996 kasvas arengumaade välisvõlg 68,4 miljardilt USD-lt 1796,7 miljardi USD-ni, s.o. enam kui 2300%. Võlteeninduskulutused kasvasid samal ajal 2118%, ulatudes 1996. a. 214,4 miljardi USD-ni (vt. tabel 13.1.). Enamik võlast oli koondunud nelja Ladina-Ameerika riiki (Brasiilia, Mehhiko, Argentiina ja Venezuela). Maailmapank pööras erilist tähelepanu 16 riigile, kelle võlakoormast moodustasid suurema osa kommertspankade muutuva intressiga laenud. Tõsiseks peeti ka Lõuna-Aafrika riikide olukorda, kus keskmiste tulude langus ning majanduslik stagnatsioon vähendasid võlgade teenindamiseks saadaolevate ressursside hulka.

Tabel 13.1.

Arengumaade võlanäitajad perioodil 1970–1996

	1970	1975	1980	1985	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Kogu välisvõlg ¹	68,4	180,0	635,8	949,0	1298,7	1371,6	1447,0	1559,2	1623,1	1716,0	1796,7
Võlateeninduskulud ¹	11,0	25,8	102,4	128,0	155,0	178,8	175,1	180,0	216,0	220,2	214,4
Võla suhe ekspordit ²	99,4	76,4	81,9	154,5	132,6	132,5	127,1	127,8	118,7	111,2	104,4
Võlateeninduskulude suhe ekspordit ²	13,5	9,5	13,2	20,9	7,1	7,5	6,3	6,6	6,1	6,5	6,6
Võla suhe SKP-sse ²	13,3	15,4	24,4	36,4	34,8	35,2	33,7	33,0	31,3	29,4	27,5

¹ miljardit USD² protsentides

Allikas: Todaro 1997: 509.

Erilisi probleeme võlgade teenindamisel 1970. aastail siiski veel ei ilmnenud. Alles teine naftahindade tõus 1979. a. tõi kaasa võlglaste suured makseraskused. Konkreetsemalt võib välja tuua kolm võlakriisi tekkepõhjust, mis on omavahel tihedalt seotud:

- 1) 1978. a. alanud järsk intresside tõus,
- 2) maailmamajanduse regressioon 1980-ndate aastate algul,
- 3) USA dollari märkimisväärne tugevnemine.

Intressimäärad. 1970. aastate teisel poolel oli suur osa arengumaade (eriti Ladina-Ameerika riikide) välislaenudest nn. ujuva intressimääraga, mis andis kreditoritele õiguse intresse turutingimustele vastavalt muuta. Levinud oli intresside sidumine USA dollari LIBOR-iga, mida kohandatakse iga kuue kuu järel. USA poolt inflatsiooni ohjeldamiseks rakendatud range rahapoliitika tagajärjel tõusid intressid järsult. USA dollari LIBOR kasvas 9,5%-lt 1978. a. 16,6%-le 1981 a. Sellel oli arengumaade võlaprobleemile kahene mõju: (a) uute laenude võtmine muutus kallimaks, (b) vanade laenude intressimaksed kasvasid oluliselt.

Maailmamajanduse regressioon oli otseselt intressimäärade tõusu tagajärg. 1981. a. ületas seitsme peamise tööstusriigi tööpuudus 8% ning reaalse SKP kasv muutus negatiivseks. Majanduslanguse tagajärjel vähenes nõudlus arengumaade ekspordi järele. Lisaks halvenesid oluliselt primaartooteid ekspordivate riikide kaubandustingimused. Eksporditulude langus sundis arengumaid hankima üha suuremat osa vajaminevast väliskapitalist laenude vormis.

Kapitali väljavool. Hinnangute kohaselt voolas arengumaadest perioodil 1976–85 välja 200 miljardi USD väärtuses erakapitali, mis moodustas ligi 50% arengumaade poolt samal perioodil laenatud summast. Erakapitali “lendumise” arvele võib kanda koguni 62% Argentiina ja 71% Mehhiko välisvõlast.

13.2. Võlgade teenindamine

Kuigi välislaenu võivad riigi majandusarengut oluliselt toetada, on neil ka oma hind, mis avaldub eelkõige võlateeninduskuludes. Võlgade teenindamine hõlmab intresside ja võla põhi-osa tagasimakseid lepinguliselt fikseeritud summas. Teoreetiliselt on laenude võtmine kasulik seni, kuni uute laenudega sissevoolav kapital ületab varem akumulbeerunud võla teenindamise kulusid.

Võlg tuleb tavaliselt tagasi maksta välisvaluutas. Seega peab võlglasriik võla teenindamiseks kulutama ekspordituluseid, piirama importi või võtma uusi välislaene. Tavaliselt toimub võlgade teenindamine eksporditulude arvel. Kui aga riigi väliskaubanduses toimuvad ebasoodsad muutused – näiteks hädavajaliku impordi mahu ja/või maksumuse oluline kasv või eksporditulude vähenemine – muutub ka võlgade teenindamine keerulisemaks. Samuti võib probleemi võimendada laenuintresside tõus juhul, kui need pole lepingus kindlalt fikseeritud. Just selliste negatiivsete mõjudega puutusid kokku ka Kolmanda Maailma riigid.

Rahvusvaheliste laenudega seotud välisvaluuta neto sisse- või väljavoolu analüüsimisel kasutatakse järgmist valemit:

$$(13.1.) \quad BT = d \cdot D - r \cdot D = (d - r) \cdot D$$

kus: BT – välisvaluuta netovoog võlglasriiki,
 d – koguvõla protsentuaalne kasv,
 r – keskmine intressimäär,
 D – kogu akumulbeerunud võlg.

Toodud valemist näeme, et laenudega seotud valutavoog on positiivne juhul, kui $d > r$. Vastupidisel juhul, kui $r > d$, riigi valuutareservid (ning ühtlasi laenude tagasimaksmise võime) vähenevad. Siinkohal on oluline analüüsida, millised tegurid

põhjustavad r ja d muutusi ning kuidas erinevad tegurid mõjutasid arengumaade võlakriisi kujunemist.

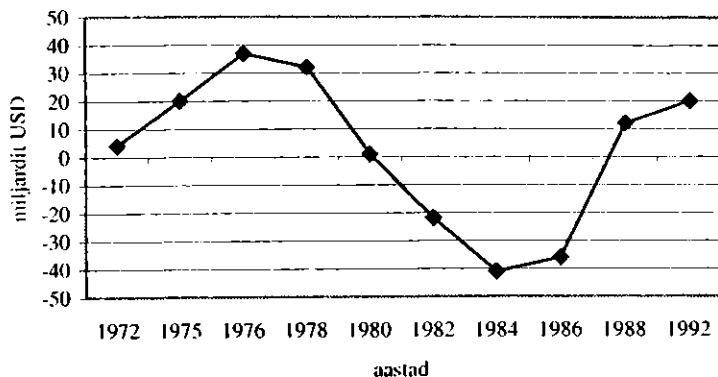
Arengumaade laenuvõtmise algul, väikese koguvõla D korral oli selle juurdekasv d suhteliselt suur. Samal ajal pärines enamik väliskapitalist ametlikest allikatest (Maailmapank, kahepoolse abi doonorid) ning oli saadud soodustingimustel, s.t. turuintressist madalama intressiga. Sellistes oludes kehtis võrratus $d > r$ ning võlglaste valuutavarud kasvasid. Kui nüüd saadud laenu- raha paigutatakse tootlikesse projektidesse, mille tulumäär on kõrgem võlaintrassist, ei tekita täiendavate laenude võtmine ja teenindamine erilisi probleeme.

Probleemide aluseks on vastupidine olukord, kus $r > d$. Sellise situatsiooni kujunemisele arengumaades aitasid kaasa järgmised tegurid:

- 1) koguvõla kasvades kaldub d väärtus vähenema, s.t. iga uus laenusumma moodustab akumulbeerunud koguvõlast üha väiksema osa;
- 2) arengumaad lülitusid ümber erapankade laenudele, mille intress oli kõrgem;
- 3) kaubanduse kaudu saadavaid valuutavarusid vähendas regressioon tööstusriikides (naftahindade tõusu tagajärjel) ning arengumaade kaubandustingimuste halvenemine;
- 4) probleeme tekitasid intresside tõus USA-s ning USA dollari tugevnemine (spekulantide tegevus aastail 1993–94), kuna enamik laenudest olid denomineeritud just selles valuutas;
- 5) punktides (2) – (4) toodud põhjustel vähenes usaldus arengumaade võlgade tagasimaksmise võime suhtes ning selle tagajärjel loobusid paljud erapangad neile uute laenude andmisest;
- 6) kohalikud residendid hakkasid halvenenud majandusootuste tõttu (oodatav rahvusvaluuta devalveerimine jm.) paigutama oma raha stabiilsematesse tööstusriikidesse.

Selliste olude ilmnedes algab võlakriisi spiraalne süvenemine ning välisvaluuta väljavool võlglasriigist üha kasvab. Analoogiline skeem toimis ka 1980. aastate kriisi ajal (vt. joonis 13.1.).

Kui perioodil 1972–1982 voolas arengumaadesse keskmiselt 21 miljardi USD väärtuses välisvaluutat aastas, siis perioodil 1983–1992 muutus välisvaluuta netovoog negatiivseks, ulatudes keskmiselt 14,7 miljardi USD aastas.

Joonis 13.1. Välisvaluuta netovoog arengumaadesse perioodil 1972–1992 (Todaro 1997: 514).

Kriisi alguseks peetakse võlamaksete külmutamist Mehhiko poolt 1982. a. Võlaprobleem muutus tõeliselt ülemaailmseks ning mõjutas ühtviisi nii arengumaid kui ka arenenud riike. Viimaste majandused ähvardasid sattuda tõsisesse ohtu juhul, kui:

- 1) peamised võlglased muutuvad maksujõuetuks;
- 2) mingi võlglaste grupp keeldub ühiselt võlgu tagasi maks-
mast;
- 3) riigid järgivad Peruu initsiatiivi siduda võlgade teenindamise
kulutused ekspordituludega.

Need ohud sundisid arenenud riike ja rahvusvahelisi institut-
sioone otsima lahendusi tekkinud kriisile, et säilitada rahvusva-
helise finantssüsteemi stabiilsust.

13.3. Võlakriisi lahendused

Arengumaade võlakriisi lahendamisel rahvusvahelisel tasandil olid järgmised eesmärgid:

- vältida rahvusvahelise finantsüsteemi kriisi, mille võinuks esile kutsuda suurte kreditorpankade kokkuvarisemine;
- taastada võlglasriikide juurdepääs erakapitali turgudele;
- saavutada võlglasriikides mõõdukas majanduskasv

Nende eesmärkide saavutamiseks tegelikkuses rakendatud abinõud võib jaotada kolmeks:

- 1) sihtlaenu suurimatele võlglastele IMF-i stabiliseerimisprogrammi tagatisel;
- 2) Bakeri plaan 1986–1988 (likviidsuse tagamine);
- 3) Brady plaan 1989–1994 (maksejõulisuse tagamine).

Võlglastel alustasid läbirääkimisi rahvusvaheliste erapankadega laenu tingimuste muutmise üle, taotledes (a) laenu kestuse pikendamist ja/või (b) uusi soodsamaid laenu vanade laenu tagasimaksmiseks.

Enne nimetatud taotluste täitmist nõuavad erapangad võlglastelt tavaliselt IMF-i teatud tingimuste täitmist. Arengumaad, kui nad soovivad saada IMF-ilt laenu ametlikku kvooti ületavas summas, peavad järgima ranget stabiliseerimispoliitikat, mis koosneb tavaliselt neljast põhiosast:

- 1) välisvaluuta- ja impordikontrolli liberaliseerimine,
- 2) ametliku vahetuskursi devalveerimine,
- 3) range riiklik inflatsioonivastane programm,
- 4) suurem sallivus välisinvesteeringute suhtes ning majanduse üldine avamine rahvusvahelisele äritegevusele.

Kuigi IMF-i poliitika võib olla edukas arengumaade maksebilansi olukorra parandamiseks, peetakse seda poliitiliselt siiski ebapopulaarseks, kuna see aeglustab majandusarengut ning halvendab eriti vaesemate inimeste olukorda. Näiteks testiti IMF-i strateegiat perioodil 1982–88 Ladina-Ameerika ja Kariibi mere piirkonna 32 riigis, neist 28-s olid tulemused ebarahuldavad.

Riigid tasusid küll 145 miljardi USD ulatuses võlamakseid, kuid selle hinnaks oli majanduslik stagnatsioon, tööpuuduse kasv ning keskmise sissetuleku langus 7%. Ebarahuldavate tulemuste põhjus peitub peamiselt selles, et IMF käsitleb arengumaade maksebilansiprobleeme lühiajalistena, tegelikkuses on need aga sageli pigem struktuurse ja pikaajalise iseloomuga. Seetõttu võib lühiajaliste stabiliseerimisprogrammide tagajärjeks olla hoopis püsiv ja pikaajaline arengukriis.

1980. aastate lõpul muutus IMF-i poliitika siiski paindlikumaks ning hakkas rohkem arvestama võlgasriikide majanduse spetsiifikaga.

Bakeri plaan 1986–1988. Algselt eeldati, et võlglaste probleemiks pole mitte maksejõuetus, vaid lühiajalise likviidsuse puudumine. Lahendust nähti suuremate pankade antavates sundlaenudes, mille abil laenusajaad finantseerivad varasemaid võlakohustusi. 1985. a. algatas USA rahandusminister James Baker kolmeaastase programmi, mille käigus nähti ette anda võlgades arengumaadele 20 mld. USD ulatuses eralaene ning suurendada multilateraalsete pankade laene 10 mld. USD võrra. Tegelikult andsid pangad laene vaid 2/3 ulatuses ettenähtud summast. Üheks peamiseks põhjuseks programmi ebaõnnestumisel peeti asjaolu, et võlglast ei täitnud IMF-i stabiliseerimisnõudeid.

Brady plaan 1989–1994. Aastatel 1988–89 toimus probleemi ümberformuleerimine: võlglaste likviidsuse tagamise püüded asendati välisvõla reaalse vähendamise strateegiaga. Eeldati, et eksisteerib kaks põhiprobleemi:

- 1) "*external transfer problem*" ehk arengumaade ebapiisavad eksporditulud,
- 2) "*internal transfer problem*" ehk kohalike valitsuste ebaefektiivne tegevus erasektori ressursside suunamisel võlgade teenindamiseks.

1988. a. sai USA uueks rahandusministriks Nicholas Brady ning tema algatatud plaan nägi ette IMF-i, Maailmapanga, Ameerika Arengupanga ja Jaapani valitsuse ametliku koostöö võlakriisi

lahendamisel. Plaan hõlmas 40 võlglasriiki, kelle summaarset pikaajalist võlga plaaniti vähendada 70 miljardi USD võrra. Lepiti kokku mitmed ühised garantiid pankade nõuete vähendamise osas. Tulemused võib kokku võtta järgmiselt:

- 1994. aastaks oli sõlmitud 18 Brady kokkulepet, millega kustutati võlgu 61 miljardi USD ulatuses. Kokku kustutati arengumaade koguvõlast keskmiselt 1/6.
- Esmakordselt pärast kümneaastast stagnatsiooniperioodi saavutati reaalsete investeeringute kasv võlglasriikides.
- Taastus riikidevaheline usaldus ja koos sellega ka välismaise erakapitali sissevool võlglasriikidesse.

Lisaks eelkirjeldatud meetmetele tehti võlakriisi lahendamiseks ka mitmeid alternatiivseid ettepanekuid: täiendavate SDR-de jaotamine, võlaintresside alandamine, tagasimaksete sidumine ekspordituludega (nn. Peruu mudel), uute pikaajaliste laenude andmine koos lühiajaliste krediitdiliinide säilitamisega, võlgade soodustingimustel edasimüümine (ka üle 50% hinnaalandusega) erainvestoritele järelturul (*debt-for-equity swaps*).

Pakutud alternatiivsete lahenduste ühiseks probleemiks on nende põhinemine rahvusvaheliste erapankade algatataval poliitikal. Viimased aga ei soovi ohustada oma lühiajalist bilanssi. Lisaks ei kujuta enamik ettepanekutest mitte probleemi lahendust, vaid ainult selle edasilükkamist tulevikku.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et kuigi üldiselt on arengumaad ise oma võlakoorma eest vastutavad, ei suuda nad reaalset kontrollida ja mõjutada ebasoodsat globaalset majanduskeskkonda. Viimane oli osaliselt tööstusriikide endi stabiliseerimispoliitika tagajärg, mis avaldus intressimäärade tõususes, maailmamajanduse regressioonis ning sellest tulenevas nõudluse languses arengumaade ekspordile. Hinnangute kohaselt võib loetletud tegurite arvele kanda ligi 85% naftat mitte-eksportivate arengumaade välisvõla kasvust aastail 1973–1982.

Sellest järeldub, et arengumaade võlakoormat peaksid jagama kõik ühiselt. Rahvusvahelised organisatsioonid peaksid tagama

likviidsuse seni, kuni majandustingimused muutuvad soodsamaks ja arengumaad saavad võlgu tagastada ilma majanduskasvu ning riigi varasid ohvriks toomata. Pikaajalises perspektiivis on olulisim kogu rahvusvahelise rahasüsteemi astmeline ümberstruktureerimine.

LÜHENDITE SELETUSED¹

I. Mõisted

CIRR	<i>commercial interest reference rate</i> (270)
GSP	<i>generalized system of preferences</i> (253)
HDI	<i>human development index</i> (37)
ISI	<i>import substituting industrialisation</i> (172)
LIBOR	<i>London interbank offer rate</i> (274)
NIC	<i>newly industrializing countries</i> (57)
NIEO	<i>new international economic order</i> (77)
ODA	<i>official development assistance</i> (256)
OVI	otsesed välisinvesteeringud (69)
PFI	<i>political freedom index</i> (42)
PPP	<i>purchasing power parity</i> (27)
PQLI	<i>physical quality of life index</i> (36)
RKP	rahvamajanduse koguprodukt (26)
SKP	sisemajanduse koguprodukt (53)

¹ Sulgudes on toodud lehekülje number, kus vastav lühend (koos seletusega) esmakordselt esineb.

II. Rahvusvahelised organisatsioonid

ASEAN	<i>Association of South Asian Nations (67)</i>
DAC	<i>Development Assistance Committee (256)</i>
G24	<i>Group of 24 (76)</i>
G7	<i>Group of 7 (69)</i>
G77	<i>Group of 77 (76)</i>
GATT	<i>General Agreement on Tariffs and Trade (64)</i>
ICP	<i>International Comparison Programme (27)</i>
ILO	<i>International Labour Organization (97)</i>
IMF	<i>International Monetary Fund (50)</i>
NAFTA	<i>North American Free Trade Area (67)</i>
NAM	<i>Non-Aligned Movement (76)</i>
ODA	<i>Organization for Development Assistance (36)</i>
OECD	<i>Organization for Economic Cooperation and Development (55)</i>
OPEC	<i>Organization of Petroleum Exporting Countries (57)</i>
UNCTAD	<i>United Nations Conference on Trade and Development (76)</i>
UNDP	<i>United Nations Development Programme (39)</i>
ÜRO	<i>Ühinenud Rahvaste Organisatsioon (37)</i>

KIRJANDUS

Abramovitz, M. *Thinking about Growth and other Essays on Economic Growth and Development*. Cambridge University Press, 1989.

Adelman, I., C. Tatt Morris. *Economic Growth and Social Equity in Developing Countries*. Stanford University Press, 1973.

Alcock, P. *Understanding Poverty*. London: Macmillan, 1993.

Aliber, R. Z., Click, R. W. *Readings in International Business: A Decision Approach*. London: The MIT Press, 1993.

Are the Poor Different? – *The Economist*, April 27, 1996, p. 86.

Ayoob, M. *The Third World Security Predicament: State Making, Regional Conflict, and the International System*. London, 1995.

Bakker, A. F. *International Financial Institutions*. London: Longman, 1996.

Baldwin, R. E. *Economic Development and Growth*. J. Wiley & Sons, 1966.

Bhagwati, J. *Political Economy and International Economics*. London: The MIT Press, 1991.

Blomström, M.; Lipsey, R. E.; Zejan, M. *Is Fixed Investment the Key to Economic Growth? – The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 41 February 1996, pp. 269–276.

Bosworth, B. P. *Saving and Investment in a Global Economy*. Washington, D.C.. The Brookings Institution, 1993.

Bruno, M., Pleskovic, B. *Annual World Bank Conference on Development Economics 1995*. Washington, D.C., 1996.

Capital Punishment: Should Developing Countries Try to Control Short-term Capital Inflows? – *The Economist*, February 4th 1995, p. 84.

Caves, R. E. *World Trade and Payments: An Introduction*. 6th ed., HarperCollins, 1993.

Chacholiades, M. *International Economics*. McGraw-Hill, 1990.

Chenery, H. B. *Objectives and Criteria for Foreign Assistance*. Viidatud: Goldwin, R. A. *Why Foreign Aid?* Chicago, 1968, lk. 32–45 vahendusel.

Chenery, H. B.; Strout, A. M. *Foreign Assistance and Economic Development*. – *American Economic Review*, September 1996. Viidatud: Meier 1989, lk. 222 vahendusel.

Chenery, H. *Redistribution with Growth*. London: Oxford University Press, 1974.

Cooper, R. N. *Is Growth in Developing Countries Beneficial to Industrial Countries?* – *Annual World Bank Conference on Development Economics 1995*. Washington, D.C., 1996, pp. 249–294.

Corbo, V.; Hernandez, L. *Macroeconomic Adjustment to Capital Inflows: Lessons From Recent Latin American and East Asian Experience*. – *The World Bank Research Observer*, Vol. 11, No. 1, February 1996, pp. 61–85.

Cowell, F. A. *Measuring Inequality*. Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, 1995.

DasGupta, P., Weale, M. *On Measuring the Quality of Life*. – *World Development*, Vol. 20, No. 1, pp. 119–131. Viidatud: Ingham 1995, lk. 18–20 kaudu.

Dome, T. *History of Economic Theory. A Critical Introduction*. Edward Elgar Publishing, 1994.

Donaldson, P. *Worlds Apart: The Development Gap and What It Means*. Penguin Books, 1986.

Dornbush, R. Postwar Economic Reconstruction and Lessons for the East Today. The MIT Press, 1993.

Eesti Panga bülletään nr. 7/1995.

Finance and Development, 1995–1996.

Fishlow, A. Brazilian Size Distribution of Income. – American Economic Review, Vol. LX, No. 3, May 1972, pp. 391–402.

Folke, C. Investing in Natural Capital: Why, What, and How? – Beijer Discussion Paper Series No. 33. Stockholm, 1993.

Ghosh, S. R. Reverse Linkages: The Growing Importance of Developing Countries. – Finance & Development, March 1996, pp. 38–41.

Gillis, M.; Perkins, D. H. Economics of Development. 2nd ed., 1987.

Goldwin, R. A. Why Foreign Aid? Chicago: Rand McNally & Co, 1968.

Hemmer, H. R. Wirtschaftprobleme der Entwicklungsländer. 1. Aufl. München: Vahlen, 1978.

Hogendorn, J. S. Economic Development. Harper Collins, 1992.

Hood, N.; Young, S. The Economics of Multinational Enterprise. Longman, 1987.

IMF Official Financing for Developing Countries. Washington, D.C., December 1995.

IMF. World Economic Outlook: May 1996. A survey by the staff of the International Monetary Fund. Washington, D.C., 1996.

IMF World Economic Outlook: October 1994. A survey by the staff of the International Monetary Fund. Washington, D.C., 1994.

Ingham, B. Economics and Development. London: McGraw-Hill, 1995.

Kiel Report: News from the Kiel Institute of World Economics, 1/1995.

K. van der Sand. The Socio-Political System and Development. – *Intereconomics*, January/February 1995, pp. 3–7

Krueger, A. O. *Economic Policies at Cross-Purposes: The United States and Developing Countries*. Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1993.

Krueger, A. The Effects of Trade Strategies on Growth. – *Finance and Development*, June 1983.

Körner, H. The Third World in the 1990s: Problems and Challenges. – *Intereconomics*, March/April 1994, pp. 92–97.

Linder, S. *Trade and Trade Policy for Development*. New York: Praeger, 1967.

Lindert, P. H. *International Economics*. 9th ed. Homewood, Boston: Irwin, 1991.

Mankiw, G. The Growth of Nations. – *Brookings Papers on Economic Activity*, September 1995. Viidatud: *The Economist*, September 30th, 1995, lk. 110 kaudu.

McCormick, B. J. *The World Economy: Patterns of Growth and Change*. Oxford: Philip Allan, 1988.

Meadows, *Limits to Growth*. 1972.

Meier, G. M. *Leading Issues in Economic Development*. 4th ed. Oxford University Press, 1984.

Meier, G. M. *Leading Issues in Economic Development*. 5th ed. Oxford University Press, 1989.

Nurkse, R. *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*. 8th ed. Oxford: Basil Blackwell, 1962.

Nübler, I. The Human Development Index Revisited. – *Intereconomics* No. 4, 1995, pp. 171–176.

Ostry, J. D., Reinhart, C. M. Saving and the Real Interest Rate in Developing Countries. – Finance & Development, December 1995, pp. 16–18.

Parts, E. Majandusarengu finantseerimine. Magistritöö. Tartu, 1996.

Parts, E. Majanduslik areng ja selle mõõtmine arengumaades. Diplomitöö. Tartu, 1992.

Parts, E. Välisinvesteeringud maailmamajanduses. – Eesti Välismaajanduse Teataja nr. 7 (51) /1995, lk. 56–59.

Qureshi, Z. Globalization: New Opportunities, Tough Challenges. – Finance & Development, March 1996, pp. 30–33.

Reiljan, J. Maailmamajandus 1980-ndatel aastatel. Tartu, 1991.

Rodrik, D. Why is There Multilateral Lending? - Annual World Bank Conference on Development Economics 1995. Washington, D.C., 1996, pp. 167–206.

Rostow, W. W. The Stages of Economic Growth: A Non-communist Manifesto. 3rd ed. Cambridge University Press, 1990.

Rostow, W. W. Theorists of Economic Growth from David Hume to the Present: With a Perspective on the Next Century. Oxford University Press, 1992.

Rothgeb, J. M. Myths and Realities of Foreign Investment in Poor Countries: The Modern Leviathan in the Third World. New York, London: Praeger, 1989.

Schmidt-Hebel, K., Servén, L.; Solimano, A. Saving and Investment: Paradigms, Puzzles, Policies. – The World Bank Research Observer, Vol. 11, No. 1, February 1996, pp. 87–117.

Taylor, L., Pieper, U. Reconciling Economic Reform and Sustainable Human Development: Social Consequences of Neo-Liberalism. New York: UNDP Office of Development Studies, 1996.

The New Palgrave: A Dictionary of Economics, Vol. I–IV London: Macmillan, 1994.

The World Bank. World Development Report 1997: The State in a Changing World. Oxford University Press, 1997.

Thirwall, A. P. Financing Economic Development. Macmillan, 1976.

Tietenberg, T. H. Environmental Economics and Policy. 2nd ed. Addison–Wesley, 1997.

Todaro, M. P. Economic Development in the Third World. 3rd ed. New York, London: Longman, 1985.

Todaro, M. P. Economic Development. 6th ed. New York, London: Longman, 1997.

UNDP Eesti inimarengu aruanne 1995.

UNDP. Human Development Report 1997 Oxford University Press, 1997.

Varblane, U. Alternatiivsed majanduse arengustrateegiad. – Eesti Välismajanduse Teataja nr. 3 (59) 1996, lk. 79–81.

Varblane, U. Arengumaade välismajanduspoliitika põhijooned. Loengukonspekt. Tartu, 1994.

Varblane, U. Majandusliku arengu strateegiad. Loengu-konspekt. Tartu, 1992.

Williams, M. International Economic Organizations and the Third World. Harvester Wheatsheaf, 1994.

Williamson, J. The Open Economy and the World Economy. New York, 1983.